EL VERÍ DEL FOC

fanzine de falles, Xàtiva i Cultura

número 9 / març 2015

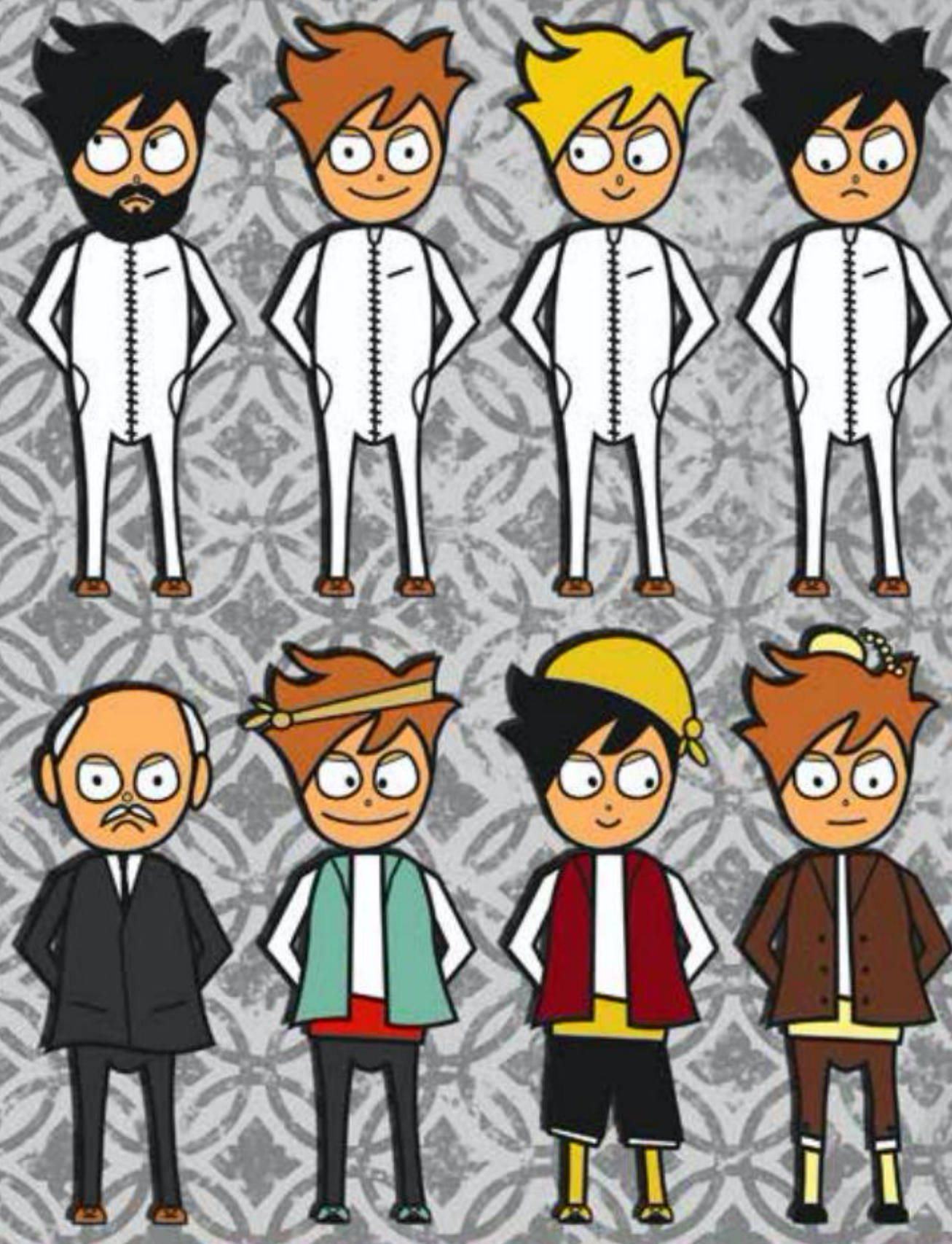

ELS HOMENS DE BLANC, BLAI BELLVER I ALTRES BOJOS DE LES FALLES

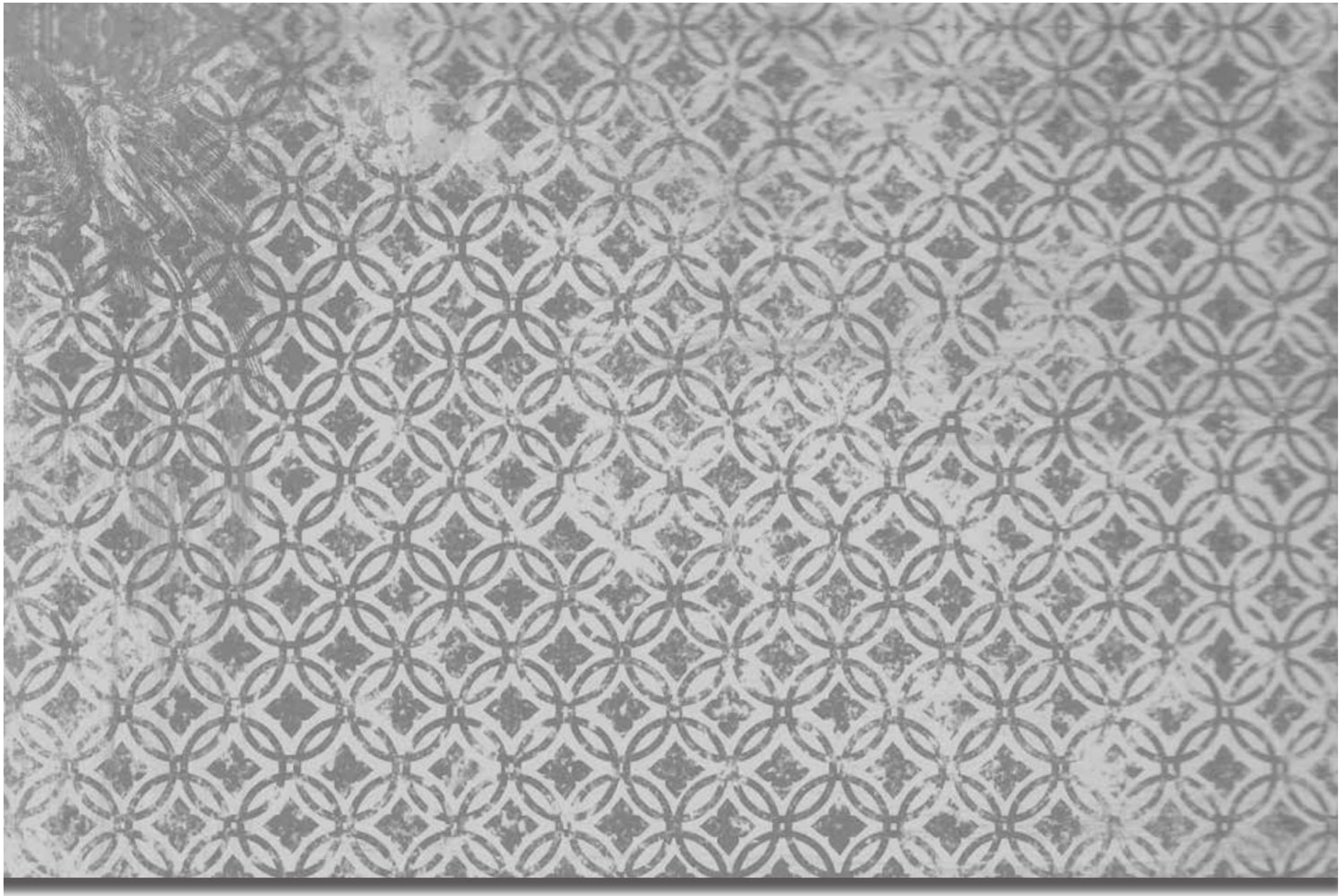

«Y si yá algún melindrós
Q'encara no está content,
Li oferim... levarli el bós
Pera que vega aiguardent
Y es menche un buñol ú dos».

BLAI BELLVER I TOMÀS

Únic verset aparegut al full promocional de *La Peixca de l'Aladroc*, falla plantada a la plaça de la Trinitat l'any 1865.

1865-2015
150 ANIVERSARI DE LA PRIMERA FALLA PLANTADA A XÀTIVA.

El present llibret ha participat en la convocatòria dels premis de la Generalitat per a la promoció de l'ús del valencià.

Falles de Xàtiva, Festa declarada d'interès turístic autonòmic.

Fanzine editat per l'A. C. Falla Joan Ramon Jiménez de Xàtiva (La Costera) l'any 2015

www.fallajrj.com

Director
Rafa Tortosa i Garcia

Coordina
Anna I. Calvo i Pastor

Col·laboradors
Antoni Marzal, Ximo Cerdà, Toni Cucarella, Adela Ruiz, Ramon Estellés, Joan Quilis, Guillem Alborch, Ivan Esbrí, Juanjo Medina, Jordi Maravilla, Begonya Martínez

Coberta i maquetació
covanegradisseny

Impressió
Paper plegat, s. l.

Dipòsit legal **XXXXXXXXXXX**

Tirada
400 exemplars

Aquest fanzine és el suplement cultural del llibre de la falla Joan Ramon Jiménez de Xàtiva de 2015, per tan es distribueïx conjuntament amb aquest.

L'A. C. Falla Joan Ramon Jiménez no s'identifica necessàriament amb el contingut dels articles dels col·laboradors.

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reproduïda, emmagatzemada o transmesa, de cap manera ni per cap mitjà, sense l'autorització prèvia i escrita de l'editor, tret de les citacions en revistes, diaris o llibres si s'esmenta la procedència.

Este llibret participa en el Premi Mestre Ortifus, què s'inclou en els Premis de les Lletres Falleres (www.lletresfalleres.info)

/llibreJRJ2015

/VeridelFoc

EL VERI DEL FOC

fanzine de falles, Xàtiva i Cultura

número 9 / març 2015

ELS HOMENS DE BLANC, BLAI BELLVER I ALTRES BOJOS DE LES FALLES

ÍNDEX

Una imatge i vint línies 6

A la folla (sense mala folla)
Toni *Cucarella · Antoni Marzal* *6*
La que riu amb veu de xiqueta
Ximo Cerdà · Antoni Marzal *8*
Bogeria...
Adela Ruiz · Antoni Marzal *10*

F de festa, flama, foc, fum, falles 12

Blai Bellver (1818-1884) i les falles de Xàtiva, una iniciativa burguesa fallida
Ramon Estellés i Feliu *12*
Fusters, tallistes, escultors i pintors. Els primers artistes fallers xativins (1865-1936)
Rafa Tortosa i Garcia *88*
Pintors i Fusters camí de la professionalització de l'artista faller (1942-1967)
Joan Quilis i Ródenas *48*
Falles xativines d'autèntica bogeria
Guillem Alborch i Mallol *68*
Falles d'autèntica bogeria. Estètica i temàtica.
Ivan Esbrí Andrés *88*
Falles d'autèntica bogeria. Estructura i Risc. Equilibris en un sacabutx
Juanjo Medina i Bonilla *100*
Bogeria a les falles de la Ribera
Jordi Maravilla Herraiz *116*
Malalts de les falles de Xàtiva
Begonya Martínez i Casanova *122*

Enguany ens ha tocat la bogeria! El Verí del foc número 9, el que tenen vostès a les mans, planteja semànticament tot allò referit a la bogeria dins del món de les falles. Moltes vegades haurem usat la terminologia del deliri per definir algun cadafal excèntric a la seua època quant a l'estètica o inclús a la temàtica utilitzada, així com quan algun dels nostres monuments respon a una estructura amb molt de risc i atreviment. I clar, darrere d'aquestes delirants obres es troben els més bojos artistes fallers. Aquells homes de blanc —bé siga per la camisa de força o pel seu mono de treball—, mereixen un reconeixement per part d'aquest llibre així com les seus obres efímeres més delirants.

Calia també, recordar la figura de Blai Bellver, aquell impressor, polític, editor i lletraferit que tingué la delirant idea de plantar falles a la nostra ciutat, justament fa 150 anys. Ramon Estellés ens parla de les causes que van provocar que Blai Bellver importara la festa fallera des del cap-i-casal.

Tornant als homes de blanc, en volgut retre un homenatge a les primeres persones que tingueren l'atreviment i valentia —bogeria— de plantar una falla. Redescobrirem professionals que des de la seua dedicació de fuster, pintor, dibuixant, decorador, escultor, tallista o policia van estar capaços d'ampliar el seu negoci obrant cadafals fallers. Des de 1865 fins 1960, Joan Quilis i Rafa Tortosa fan una recapitulació així com nous esbrinaments de la vida i obra d'aquestos primers artistes fallers.

Aquelles obres que destacaren al seu temps per ser originals i fugir de la tipologia estètica habitual són referenciades amb el treballa d'Ivan Esbrí, mentre que les falles que destacaren pel seu risc i atreviment han sigut motiu d'estudi per Juanjo Medina. Jordi Maravilla ens apropa les falles més boges de la veïna comarca de la Ribera Guillem Alborch ens endinsa ens els 150 anys de falles de la ciutat i ens parla dels cadafals fallers més destacats i que són considerades les falles més boges.

Begonya Marínez, improvisada psiquiatra, ens parlarà en to d'humor, de les més delirants i desficaciades malalties que pateix el col•lectiu faller de Xàtiva.

Malalts de falles? Doncs... va ser que sí.

Gaudiu del fanzine, gaudiu de les falles, gaudiu de la bogeria!

editorial

A la folla (sense mala folla)

Text **Toni Cucarella** *Imatge* **Antoni Marzal**

Xe, quines tres gànguiles a punt de reballar-se pel balcó! (O això volen fer creure) Com si de colp i volta se'ls haguera triat el trellat i volgueren imitar els forasters desgavellats que practiquen, bufats com uns ceps, la perillosa moda del balconing anglosaxó. Aquells sí que estan com un cabàs de gats. En borrutxar més del compte acacen mosques amb un gamber. El pare Jofré no haguera dubtat d'acollir-los al seu cèlebre Hospital dels Folls. Ai, bojos, orats i folls! Alerta, que no follats... Anar follat, que diuen alguns, és un castellanisme inadmissible en la nostra llengua. I cal dir que no és igual marxar que manxar-se (sabeu què vull dir?). Nosaltres en diríem, genuïnament: anava que volava, anava com una fona, cagant hòsties, i si molt convé preguntarem, de qui passa com un llamp, si porta sardineta fresca. Ai, els qui corren com si no estigueren bé de cap! Gent amb el cervell regirat, gent desbaratada i desraonada. Gent que està com una gàbia, grillada, tocada de l'ala o com una xirivia; com un cabàs de gats, tal com adés referíem. I qui estiga boig que se l'emporten a tancar. A Bétera hi havia un «manicòmit», però allà ja no tanquen a ningú. Però si pregunten on vas, cal respondre com els d'Alcoi: als orats a fer novena o als orats a pillar lloc. Els infants i els orats diuen les veritats. I per dir les veritats es perden les amistats. I dels teus vulgues dir, i mal no en vulgues sentir. Per tant, a les tres atrevides del balcó no els digueu folles fembres, que les ofendríeu. I no és fet aquest escrit per ofendre, ans per col·laborar i divertir. Falles folles fetes foc, diu la sentència popular, no s'hi pot contradir que diria el nostre poeta. (Quin escrit més desficaciat. Quina bogeria...)

La que riu amb veu de xiqueta

Text **Ximo Cerdà** *Imatge* **Antoni Marzal**

—Una vegada que el ser humà va haver sigut creat i depositat sobre la faç de la terra, els vells déus van tornar a reunir els germans i, en compensació per l'ajuda rebuda durant la creació, els van preguntar on volien residir a partir d'eixe moment. Els germans van anar desfilant davant dels déus i, un a un, els van exposar les seues preferències. Desig, per exemple, va declarar que preferia viure sempre a casa aliena. Per això el ser humà anhela sempre el que no pot tindre. Desesperació, la bessona de Desig, secretament enamorada d'aquest, va dir que no podria allunyar-se d'ell, de manera que va demanar viure sempre prop, i visitar-lo assíduament. D'esta manera, quan el ser humà sucumbix al desig, és molt probable que conega també la seua germana.

Així, els germans van anar decidint on habitarien la resta de l'eternitat, fins al dia que el ser humà fóra substituït per un aspecte més perfecte.

— I quants eren?— pregunta algú.
— Els germans? Ningú ho sap de ciència certa. Hi ha qui diu que set. Altres que nou. Les cròniques dels Valar parlen de tretze, però els pergamins de Khule anomenen fins a cent trenta-set. En tot cas, sempre és un nombre primer.
— Nou no és primer— apunta un altre.
— No, ara ja no. Però en el seu moment sí ho va ser. Finalment, va arribar el torn de Bogeria, la que és anomenada Deliri pels Eldar, i el nom de la qual en sidri arcaic es traduïx com «aquella que riu amb veu de xiqueta». A diferència dels seus germans, Bogeria es va negar a respondre als déus. Ofesos per l'arrogància de la xica, els déus van muntar en còlera, però lluny de sentir-se aclaparada pel seu enuig, Bogeria va començar a mostrar-se impertinent, a vagarejar per davall de les seues túniques, i a tirar-los dels seus delicats i blancs cabells. Esgotada finalment la seua paciència, U, el major i més irascible dels déus, va invocar la força del raig, que amb tant detall s'havia dedicat a modelar, i va impactar directament sobre Bogeria, que va esclatar en una infinitat de trossos, tants com a sers humans han existit o existiran mai.
— Un tant bèstia, el tal U. No? —comenta un tercer.
— No obstant això, tot era formava part d'un elaborat pla de la imprevisible Bogeria, qui sabia per endavant quina reacció tindrien els seus superiors. Dividida en infinits fragments, va expressar la seua voluntat: volia residir en un xicotet racó, en l'interior de l'ànima humana. Sorpresos per l'astúcia de la seua argúcia, els déus van atendre la seua petició. I és per això que hi ha un fragment de bogeria en el si de cada home i dona.
— Sí, home!

— Què feu ací assentats?— la veu és cridanera. La interrupció, esperada—. Però bo! És que no teniu res millor que fer que fer, en falles, que estar ací assentats com a iaios?
— Estava contant…— intenta explicar, però sap per endavant que serà inútil.
— Va, vinga. Deixeu els cubates. Anem a fer-nos una foto de grup.
— On?
— On siga. Ací, en les escales.
— Jo no m'he acabat el cubata.
— Doncs agafa'l, xica. Tampoc passa res.
— Digueu «patata»!
— «Patata»!
— Creïlla!
— A mi no m'agraden les creïlles.
— Feu el favor de no fer banyes amb els dits.
— Rafa, a que no tens ous de penjar-te de la barana?
— Que no tinc ous? No ni poc!
— Mira'l, tio. Que s'ha penjat!
— Ràpid! Foto!
— Creïlla!

S'amuntonen els crits, les carcallades, les veus i les exclamacions. I enmig del tumult, més d'un creu percebre la rialla d'una xiqueta, lliscant-se per entre l'algaravia regnant.

Bogeria...

Text **Adela Ruiz Sancho** *Imatge* **Antoni Marzal**

Matí d'un bon dia assolellat de març d'un any imprecís, d'un any qualsevol. Falleres ben pentinades, amb les cares il·lusionades, amb els seus vestits atapeïts de fils de seda, d'or i d'argent. Fallers riallers organitzant-se per a desfilar en un passacarrer habitual en aquestos dies...

Els músics ja disposats als seus llocs, arrenglerats al mil·límetre en les seues línies d'actuació: els percussionistes primer, els de vent metall a continuació, i els de vent fusta tancant la banda... El flautí l'últim... Com marquen les normes...

Tot és content, entre les falleres i els fallers, entre els músics que fan sonar els instruments amb tota l'alegria del món, entre els vianants de les voreres que s'aturen i es giren per a mirar la desfilada i per a dedicar a tots els seus participants els seus aplaudiments i retre'ls homenatge amb humanitat incontrolada.

La comitiva, encapçalada per l'estendard representatiu de la falla, ompli tot el carrer, ocupa tota la calçada, amb les seues rialles i coloraines; tots ells i elles caminen plens d'alegria i de simpatia, llançant mirades de complicitat a la gent que els observa amb insistència...

Arriben a una cruïlla, a quatre cantons que permeten, o bé endinsar-se en el poble, o bé allunyar-se cap als afores. De sobte, el flautí pren la iniciativa... Llança a l'aire unes notes harmonioses, unes notes que són seguides per tot l'instrumental de vent fusta, per tots els instruments de vent metall, per la percussió al complet... Els fallers grans, la fallera major del braç del president de la falla, les falleres grans, els fallerets infantils, la fallereta major infantil del braç del seu president infantil, les falleretes menudes, l'estendard portat amb orgull... Tots en ordre invers... Tots caminen, al compàs de la música, allunyant-se de la població, cap a les muntanyes...

Encara hui continuen caminant, a bon ritme, al compàs dels pasdobles...

Blai Bellver (1818-1884) i les falles de Xàtiva, una iniciativa burguesa fallida.

Ramon Estellés i Feliu *Universitat de València*

L'u de febrer de 1837, el mateix any que Bellver[1] sembla que deixarà definitivament la impremta de Catalina Rius per instal·lar-se com a impressor a la seua Xàtiva natal, el liberal progressista Josep Maria Bonilla fundarà el setmanari satíric *El Mole*; aquest fet marca l'esclat de la Renaixença Valenciana[2]. El començament del segle havia estat marcat per la irrupció del liberalisme, la manifestació jurídica més important del qual a Espanya va ser la Constitució de Cadis de 1812; però l'assentament de l'estat liberal no es podrà produir fins que no es troben les condicions adequades, les quals propiciarà, sobretot, el regnat d'Isabel II (1833-1868). Cal recordar també que, després de la inicitiva napoleònica (1808) i de les disposicions derivades de la Constitució de Cadis (1813), truncades per Ferran VII el 1814, la Inquisició havia sigut essencialment suprimida a Espanya el 1820 i de manera definitiva el 1834.

En qualsevol cas, posats a resseguir la història de les falles a la ciutat de Xàtiva[3], sobta la gran discontinuïtat entre les primeres manifestacions, lligades a la personalitat de l'impressor, epigramàtic i autor de llibrets Blai Bellver i Tomàs, i l'arrelament de la festa, més allà de l'experiència isolada de 1922, a partir dels anys 30 del segle passat.

La qüestió dels *Versos colocats en la falla del carrer de Sent Narsis, la vespra de Sent Chusèp en el añ 1850*.

El treball que Josep Lluís Marín[4] va publicar el 1997 en el llibret de República Argentina va deixar resolts de manera contundent els dub-

1 A banda de molts altres treballs, és altament recomanable la lectura de: Martínez i Revert, Antoni (2008): *Aportaciones de la obra de Blai Bellver a la Historia del diseño gráfico y del producto*, Tesi doctoral, Universitat Politècnica de València-Departament d'Enginyeria gràfica. Resulta bàsic, però: martínez i canet, robert (1998): «Blai Bellver: Una presentació en societat. Al voltant de la burgesia vuitcentista a Xàtiva», dins de *Blai Bellver, Trilogia fallera,* "Col·lecció Tipògraf", Junta Local Fallera de Xàtiva, pàg. 15 a 45

2 Veieu, entre altres: Baldó Lacomba, Marc (1990): «Consolidació de la cultura burgesa», a *Història del País Valencià*, vol. 5, Barcelona.

3 Sanchis i Martínez, Josep (1996): *Història de les Falles de Xàtiva*, Xàtiva.

4 Marín i Garcia, Josep Lluís (1997): «Sobre els primers versos fallers: un full de 1850», dins *Llibre explicatiu*, Falla República Argentina, Xàtiva, pàg. 90 a 92.

La promulgació de la Constitució de 1812, quadre de Salvador Viniegra

tes sobre la filiació de la falla plantada en un cert carrer de sant Narcís el 1850, en demostrar que l'emplaçament d'aquella estructura havia estat a la ciutat de València. Segons insistirà Marín el 1998, en un altre lloc[5]:

> «Hi ha alguns estudiosos que, a partir d'una informació errònia referida pel bibliògraf Josep Ribelles Comín (1978, 342), han plantejat que Blai Bellver és també l'autor del full de versos imprés el 1850 de la falla del carrer de Sant Narcís de la ciutat de València [...]. Però, […] no hi ha cap raó de pes que permeta corroborar aquesta hipòtesi. Ribelles es basa en la creença que aquest carrer de Sant Narcís es troba a Xàtiva i en el fet que aquest full de versos està enquadernat juntament amb *La creu del Matrimoni*. Però aquests arguments es revelen poc sòlids: d'una banda, el carrer en qüestió està situat a València; d'altra, en aquest mateix volum [...] també podem trobar altres versos fallers que tampoc no són de Blai Bellver [...]»

La referència de Ribelles que reporta Marín es correspon amb el següent extracte:

> «La circunstancia de hallarse encuadernada la anterior hoja con el citado folleto "La Creu del Matrimoni", del poeta festivo Blas Bellver Tomás, de Játiva, de donde fue su hijo, y de aludir a la falla del carrer de Sent Narsís (de la misma ciudad), nos induce a creer que el autor de los Versos fue el indicado Bellver, en cuyo establecimiento tipográfico debió imprimirse.[6]»

5 Marín I Garcia, Josep Lluís (1998): «Una aproximació als textos fallers de Blai Bellver», dins de *Blai Bellver, Trilogia fallera*, "Col·lecció Tipògraf", Junta Local Fallera de Xàtiva, pàg. 51

6 Ribelles Comín, José (1978): *Bibliografía de la Lengua Valenciana*, Tom IV, Madrid. pàg. 342

colocats en la falla del carrer de Sent Narsis, la vespra de Sent Chuep en el aõ 1850.

DESIMA.

DESIMA

DESIMA

DESIMA.

ECO.

CUARTETA

Chent sens chulla y chulla chilla,
Qui despunta espanta, espenta,
Y algun pillo polla pilla,
Pues à tanta tanta trada.

Fullet amb els verosos de la falla del carrer de santNarcís de València de 1850.

Però, l'esmentat carrer estava ubicat a la ciutat de València, i, en concret, com explica Orellana, va ser denominat de Sant Narcís per la presència, prop del límit amb el del Salvador, encara existent, d'una càrcer homònima:

> «Calle de Sanct Narcís: [...] va en derechura á la Plaza vulgo del Conde de Carlet, cuya Calle de que tratamos es la que se ha marcado con el nombre arbitrario de Calle de Luz y San Christoval [...] adoptada de la carcel que existe frente [...] la Casa Cofradia de San Narciso [...][7]»

No consta cap referència toponomàstica idèntica situada a Xàtiva en aquella època. A més, si atenem a les indicacions de Constantí Llombart, aquest carrer és el que va passar a denominar-se de Viciana en 1872[8], nom que encara conserva.

La primera falla, *La peixca del aladroch*.

En no considerar factible la referència de 1850, la primera falla xativina de què es conserva notícia seria aquella el llibret de la qual, titulat *La peixca del aladroch*, va publicar el propi autor, Blai Bellver, el 1865, on també, com assenyala Marín[9], es destaca significativament "la novetat de este espectacle".

Si atenem a les dades concretes[10], des que es va plantar la primera falla a Xàtiva, que és la primera coneguda fora de la ciutat de València —el 1865, a la plaça de la Trinitat—, fins que la festa observa una certa continuïtat —des de 1932—, passen 67 anys, quasi tres generacions. Crec que la nostra visió no hauria de variar essencialment en el cas que obviarem el buit existent entre la falla plantada el 1922, junt a l'ermita de sant Josep, i les falles republicanes.

El que s'hi dibuixa, més que el sorgiment d'una dinàmica pròpia a la capital de la Costera a partir de 1865, és un joc de retrobaments recurrents amb les falles de la ciutat de València que, finalment, van quallar a partir de la que va plantar la Societat Musical "La Primitiva" el 1932[11].

Caldria esbrinar quin caliu van poder fer les experiències solitàries de 1865, 1866[12] i 1867[13], totes elles relacionades amb la plaça de la Trinitat; sobretot si atenem al fet que la segona es

7 De Orellana, Marcos Antonio (1923): *Valencia Antigua y Moderna*, Tom II, València, pàg. 338-340. Extrems esmentats també en Ramírez Aledon, German (1997): «Es plantà realment la falla *La Creu del Matrimoni*», dins *Llibre explicatiu*, Falla República Argentina, Xàtiva, pàg. 94 a 100.

8 Llombart, Constantí (1887): *Valencia Antigua y Moderna*, Tom II, València, pàg. 491.

9 Marín i Garcia, Josep Lluís (1998), pàg. 52.

10 Sanchis i Martínez, Josep (1996), pàg. 21 a 39.

11 Sanchis i Martínez, Josep(1996), pàg. 41 a 43.

va quedar quasi amb total seguretat solament en l'edició del llibret, sense arribar a plantar-se el monument, a causa de la censura eclesiàtica[14], i que l'última també es dubtós que es plantara realment[15]. D'una altra banda, és evident que la localització d'aquest espai obert molt a prop del taller de Blai Bellver, al número 13 del carrer de Vallés, va estar, molt probablement, l'element fonamental que explica que el lloc on va ser plantada la primera falla de Xàtiva, i on es volia instal·lar les altres dos en què la iniciativa de l'impressor sembla ser fonamental, fóra l'esmentada plaça de la Trinitat.

Finalment, hom podria apuntar que l'estudi dels orígens de la festa de les falles a la ciutat de Xàtiva hauria de centrar-se més en la dècada dels trenta del segle XX que en les experiències lligades a la plaça de la Trinitat durant el trienni 1865-1867, per tal d'establir els mecanismes de psicologia col·lectiva que en van permetre l'arrelament. No coneixem, a més, a hores d'ara, cap element que lligue clarament les referències de 1865, 1866 i 1867, amb la de 1922 o les posteriors, més allà de localitzar-se a la mateixa població i del possible record que a algú li pogueren suscitar.

Imatge de Blai Bellver i Tomàs.

Sobre l'origen

Explicar l'origen de les falles a Xàtiva pareix, en principi, més senzill que fer l'intent amb la ciutat de València, per tal com aquesta última n'és un precedent clar; però no ens estalviaria la tasca de trobar els processos psicològics i socials que permeten que determinats individus enceten, en un context concret, un comportament diferent, una manifestació pública que no mai s'hi havia vist ni sotmés a la interpretació dels altres.

És convenient recordar ací les opinions d'Antonio Ariño[16]:

> «[...] la quema de las fallas la víspera de San José era, desde el primer momento, una práctica ritual organizada y celebrada fundamentalmente por las clases populares ("que pierden jornales") de una determinada barriada y a la que algunas manos de las clases medias imprimieron desde mediados del XVIII una fisonomía, un desarrollo y una ejecución más elaborados en los que era fundamental la técnica del especialista, del carpintero. Desde esta perspectiva habría que interpretar las

12 "La creu del Matrimoni".

13 "Eclipses del matrimonio".

14 Ramírez Aledon, German (1997): «Es plantà realment la falla *La Creu del Matrimoni*», dins *Llibre explicatiu*, Falla República Argentina, Xàtiva, pàg. 94 a 100.

15 Ramírez Aledon, German (1997)

16 Ariño Villarroya, Antonio (1992): *La ciudad ritual. La fiesta de las Fallas*, Anthropos, Madrid, pàg. 62.

noticias de que Carlos Ros escribía versos, de que la Casa Oriol "sempre fa de les seues / hasta en les falles, caram!", de que el italiano propietario del café El Sol plantara una falla en la calle de Zaragoza en 1820 o de que "los realistas" pensaran quemar al diario liberal *El Diablo Predicador* en 1821.»

Va entre parèntesi una crida a l'escrit que el *Diario de Valencia* li publica al pare Traglia el 18 de març de 1792 com a contestació a les queixes d'un tal Bonifacio Cristiano sobre els excessos que es cometien als carrers de la ciutat de València la vespra i el dia de sant Josep. Aquest text, en parlar de la presència "en nuestras calles y plazas" de "Piras" y "Figurones […] ridículamente vestidos", seria, en la meua opinió, la referència més antiga on se'ns transmet una imatge assimilable a allò que hui identifiquem com una falla[17], tot i que Ariño addueix notícies des de 1740.

No obstant, entenc que sols podem parlar de falles, aplicant-hi un concepte ajustable a l'actual, a partir que es va consumar el fet esmentat per Antonio Ariño en el sentit "que algunas manos de las clases medias imprimieron desde mediados del XVIII una fisonomía, un desarrollo y una ejecución más elaborados". No és habitual que un concepte nou s'assente en l'ideari de la majoria sense la participació originària preponderant d'una certa elit, que tindrà la posició necessària per atorgar-li continuïtat. A més, dels documents conservats referenciats per Ariño on es parla de les falles, aquells que inclouen clarament informació socioeconòmica distintiva, o no atribueixen l'elaboració de la falla al poble pla o gent comuna, encara que potser que sí el gaudi de la festa (és el cas de la carta del pare Traglia), o indiquen la iniciativa d'elements relativament ben posicionats com l'italià propietari d'un bar al carrer de Saragossa (1820), el periòdic *El Diablo Predicador* (1821), una empresa[18]. En algun cas, com en el següent text de 1839, el contrast és ben cru:

> «[...] A este fín alzan los carpinteros varios tablados en los sitios más públicos de la ciudad, y colocan encima la efigie de una matrona o de cualquier otro objeto […] a la que visten con el mayor lujo que les es posible […] El pedestal o tablado lo adornan con lienzos pintados donde están escritas varias coplas alusivas […] Llegada la noche prenden fuego a estos catafalcos y en breves instantes son presa de las llamas las reverendas matronas con sus lujosos vestidos, con sus ricos velos y demás adornos […] y mientras consume el fuego 30 o 40 varas de ricas telas, se ve calentarse a la hoguera a varios infelices casi enteramente desnudos [...][19]»

Es fa pertot palesa, a falta d'altres dades, la intervenció protagonista d'una burgesia que pren força i s'allibera del pes dels estaments, cada vegada millor nodrida amb conceptes nous que la feien albirar límits més amplis per a la seua condició, i que, per què no, també pensava que podia senyorejar els carrers i criticar públicament. Tot ens hauria de fer reflexionar sobre el caràcter "popular" d'aquelles primeres falles. Açò, però, no impedeix acceptar amb naturalitat els processos ulteriors d'adhesió, adopció i apropiació per part de les classes més humils, que eren la majoria social. Qüestió distinta és la intervenció dels fusters, especialistes cada vegada més necessaris segons anirà complicant-se l'estructura de la falla.

17 Per a la consulta d'una transcripció parcial del text i la d'altres referències, veieu Ariño Villarroya, Antonio (1992), pàg. 57 i 58.

18 Les transcripcions a Ariño Villarroya, Antonio (1992), pàg. 59.

19 De Vicente Y Carabantes, José (1839): «Usos y trages provinciales. Los valencianos», *Semanario pintoresco Español*, 7 de abril de 1839, Madrid, pàg. 59.

Caricatura de la Reina Isabel II apareguda a la revista satírica La Flaca del 31 de juny de 1869, i que fa referència a l'agitada vida sentimental.

L'origen de les falles de Xàtiva i Blai Bellver

Resulta eloqüent la relació que fa Antonio Ariño dels elements que confluïxen en la realització de les primeres falles: el costum popular de "la construcción y colocación nocturna de *ninots*, *perots* o monigotes el miércoles de *mitja quaresma*" que representaven genèricament el pecat, la pràctica d'encendre fogueres la vespra de la festa d'alguns sants, la tradició satírica valenciana i la tradició plàstica, manifestada aquesta última en les roques del Corpus o en les figures presents en les festes de sant Vicent Ferrer, principalment[20]. Serà el component satíric el que apartarà la falla de qualsevol altra manifestació plàstica comparable present en l'època.

Val a dir que Blai Bellver, que va romadre a València, com a mínim, entre 1831 i 1836, on treballava a la imprempta de Catalina Rius, vídua de Manuel Monfort y Rueda, últim titular de la imprempta dels Monfort, devia ser coneixedor de les activitats falleres del cap i casal. Com a curiositat, es pot apuntar com de prop estava la imprempta de Rius, ubicada a la cantonada del carrer de la Eixedrea amb la plaça del Temple, del carrer de sant Narcís referit més amunt.

Posteriorment, quan es va establir a Xàtiva com a impressor (1837), les seues relacions amb València van continuar de manera fluïda, per les raons comercials lògiques. També per la seua activitat epigramàtica, que el va posar en relació amb la plèiade dels autors satírics de l'antiga capital del regne, com ho demostra, entre altres fites, la seua presència en l'aplec *Niu d'Abelles. Epígrames llemosins, donats á pública llum per En Constantí Llombart* (edicions en 1872 i 1876), publicat a València pel mateix Constantí Llombart en la imprempta de Pasqual Aguilar, on Bellver compar-

20 RIÑO VILLARROYA, ANTONIO (1992), pàg. 63 a 67.

Josep Bernat i Baldoví.

teix cartell amb Salvador Estellés, Josep Bernat i Baldoví, Constantí Llombart, Josep F. Sanmartín, Josep Maria Bonilla, Lluís Cebrian, Andreu Codonyer, Francesc Pastor, Víctor Iranzo i molts altres. No cal dir que alguns dels més importants d'aquests escriptors van tindre lloc a les pàgines d'algunes de les publicacions que van eixir de les premses del carrer de Vallés[21].

Fóra interessant reproduir ací alguns paràgrafs de l'obra de Llombart *Los fills de la Morta-viva*, on glossa diversos aspectes de la vida de Bellver, a qui coneixia personalment:

> «[...] naixqué l'ingeniós escriptor y poeta festiu [...] lo dia 16 de Febrer de 1818 [...] Los estudis de nostre biografiat [...] sols als de llatinitat aplegaren, perque sos pares molt jovenet encara dedicárenlo al comers, que no sentli agradable vá deixárselo pera dependre l'art de la emprenta, entrant en la de la Sr. Viuda de Monfort [...] Mes tart, allá per l'any 1836, y ab motiu d'estar son pare dedicat al comers de llibrería, establí lo Sr. Bellver una petita emprenta en la ciutat ahon vá naixer [...][22]»

> «[...] la mes important de les produccions lliteraries del poeta setabense, fon, sens dubte, lo gracios é intencionat folleto de sixanta sis págines, titolat *La Creu del Matrimoni* [...] que compongué per a la falla de la plaça de la Trinitat, de Xátiva, en l'any 1866. […] *La Creu del Matrimoni* lo mateix que *Eclipses del matrimonio*, escrit també en igual objecte (l'any 1867) […] á son autor ronegament disgusts li proporcionaren, puix res menys que ser excomulgat per lo Sr. Arquebisbe de Valencia li valgueren.[23]»

> «[…] escasos son los poetes qu'en lo género epigramátich y festiu li duen ventaja. ¡La societat *Lo Rat-penat* s'honrá molt al nomenarlo son corresponsal en Xátiva![24]»

Llombart comenta, entre altres coses, els problemes amb l'església que, finalment, sembla que van determinar la prohibició municipal de plantar la falla[25]. A més, destaca l'establiment d'una relació permanent amb Lo Rat Penat, que significava tenir-la amb la crema de la Renaixença Valenciana. Blai Bellver tenia tots els elements per intentar ser l'introductor de les falles a Xàtiva: coneixia el que passava a la ciutat de València, mantenia relacions regulars amb l'entorn literari satíric adequat, i, com que era posseidor d'una impremta molt activa[26], tenia els mitjans

21 Per exemple, Josep Bernat i Baldoví a *La Fortuna*, el 20 de novembre de 1844, pàg. 4.

22 Llombart, Constantí (1897): *Los fills de la Morta-viva*, València., pàg. 557 a 558

23 Llombart, Constantí (1897), pàg. 561 a 562.

24 Llombart, Constantí (1897), pàg. 565.

25 Ramírez Aledon, German (1997).

econòmics i de divulgació, i el nivell social, que li podien permetre plantejar i consolidar la proposta. Simplement, no va quallar: l'entorn, segurament, no era l'adequat. Potser va exagerar el to de les seues crítiques. Igual, també, la crisi en la qual entra el regnat d'Isabel II a partir de 1863, amb la caiguda del general O'Donell, i especialment arran de la "Noche de san Daniel", el 10 d'abril de 1865, i del motí del quarter d'artilleria de Sant Gil, al juny de 1866, pogué influir, en enrarir l'ambient polític i social: de fet, a València, amb una festa ja arrelada, després d'un curt període amb màxims històrics pel que fa a la xifra de falles plantades, en 1863 (9), 1864 (8), 1965 (9) i 1966 (11), s'enceta un altre (1867-1870) on no superem mai els 5 cadafals[27].

En definitiva, d'idees clarament liberals i progressistes[28] i amb la posició social més convenient, tenia l'autoconcepte necessari per arriscar-se a provocar tothom, no solament als qui compraven els seus escrits o els seus diaris sinó a qualsevol vianant desprevingut. Aquesta actitud, però, no va generar seguidors. El tren, que arribà a Xàtiva des de Valencia en 1854[29], i que a l'esperit faller de Blai Bellver no li havia fet falta, hauria de fer encara molts viatges perquè els xativins foren espectadors directes i reportadors del nou costum que eixamplava termes al cap i casal, i perquè en desenvoluparen el necessari desig d'emulació.

26 Martínez I Revert, Antoni (2008), Llombart, Constantí (1897), martínez i canet, robert (1998), etc.

27 Per a les xifres: Ariño Villarroya, Antonio (1992), pàg. 77.

28 Veieu especialment: martínez i canet, robert (1998).

29 Veieu Coll I Fornés, Josep Joan (1990): «Les Falles a les comarques», dins de La festa de les Falles, Consell Valencià de Cultura, 1990, pàg. 150.

BIBLIOGRAFIA

Ariño Villarroya, Antonio (1992): *La ciudad ritual. La fiesta de las Fallas*, Anthropos, Madrid.

Baldó Lacomba, Marc (1990): «Consolidació de la cultura burgesa», a *Història del País Valencià*, vol. 5, Barcelona.

Coll I Fornés, Josep Joan (1990): «Les Falles a les comarques», dins de La festa de les Falles, Consell Valencià de Cultura.

De Orellana, Marcos Antonio (1923): *Valencia Antigua y Moderna*, Tom II, València.

De Vicente Y Carabantes, José (1839): «Usos y trages provinciales. Los valencianos», *Semanario pintoresco Español*, 7 de abril de 1839, Madrid.

Llombart, Constantí (1887): *Valencia Antigua y Moderna*, Tom II, València.

—(1897): *Los fills de la Morta-viva*, València.

Marín I Garcia, Josep Lluís (1997), «Sobre els primers versos fallers: un full de 1850», dins *Llibre explicatiu*, Falla República Argentina, Xàtiva.

—(1998): «Sobre els primers versos fallers, un manuscrit del 1850», *Revista d'Estudis Fallers*, núm. 4, València.

—(1998): «Una aproximació als textos fallers de Blai Bellver», dins de *Blai Bellver, Trilogia fallera*, "Col·lecció Tipògraf", Junta Local Fallera de Xàtiva.

martínez i canet, robert (1998): «Blai Bellver: Una presentació en societat. Al voltant de la burgesia vuitcentista a Xàtiva», dins de *Blai Bellver, Trilogia fallera*, "Col·lecció Tipògraf", Junta Local Fallera de Xàtiva.

Martínez I Revert, Antoni (2008): *Aportaciones de la obra de Blai Bellver a la Historia del diseño gráfico y del producto*, Tesi doctoral, Universitat Politècnica de València-Departament d'Enginyeria gràfica.

Ramírez Aledon, German (1997): «Es plantà realment la falla *La Creu del Matrimoni*», dins *Llibre explicatiu*, Falla República Argentina, Xàtiva.

Ribelles Comín, José (1978): *Bibliografía de la Lengua Valenciana*, Tom IV, Madrid.

Sanchis I Martínez, Josep (1996): *Història de les Falles de Xàtiva*, Xàtiva.

Artistes fallers. Recapitulació i nous esbrinaments (I)

Fusters, tallistes, escultors i pintors. Els primers artistes fallers xativins (1865-1936)

Rafa Tortosa i Garcia *Director del Verí del Foc*

Els homes de blanc. Aquells homes que han pensat i obrat un cadafal faller. Aquells homes que s'han atrevit, des de diverses disciplines artístiques a plantar una falla. Aquest atreviment, plantejat semànticament com una bogeria, és digne d'elogi per part nostra. Uns homes de blanc, que no porten una camisa de força sinó un mono de feina. Aquest treball, a cavall entre una recapitulació i nous esbrinaments, pretén ser un homenatge a unes persones —no considerats com artistes fallers de forma professional— que foren capaces de resoldre l'encomanda que li fa una comissió fallera de confeccionar un cadafal faller, convertint-se en una nova faceta artística per a la seua vida professional.

Com vostés comprovaran, l'aparició de la festa fallera a la ciutat de Xàtiva, tant a la primera època amb la trilogia de Blai Bellver com a l'inici de la segona època —establida l'any 1932—, comportarà la recerca, per part dels promotors de les falles, de persones que estiguen capacitades per realitzar un cadafal faller. Això comportarà que aquestes primeres comissions falleres vagen a tocar les portes de gent amb nocions artístiques, principalment de pintura i escultura.

Fusters, tallistes, escultors i pintors —tant de brotxa grossa com plàstics— seran els que obriran les portes dels seus estudis i tallers, i assumiran la confecció dels cadafals fallers. Hem de recordar que la professionalització dels artistes fallers a la ciutat de Xàtiva no es produeix fins mitjans dels anys 60 del segle XX amb l'aparició d'Antoni Grau Cros, Manolo Blanco Sancho i Josep Martínez Mollà com els primers artistes dedicats exclusivament a dita comesa.

Fins aquest moment, la majoria de les comissions falleres xativines confiaran amb pintors de brotxa grossa amb nocions de dibuix i pintura artística com ara José Castelló, Leon Romero, El Bolincho o Antoni Grau entre d'altres, també xafigaran les principals acadèmies de pintura i dibuix de la ciutat per convèncer als seus titulars a que els fera la falla, com ara Francisco Climent o Emilio Sanchis. José Rabassa o Antonio Menéndez, experts tallistes i imatgers, donaran cabuda als seus tallers la confecció de ninots de falla. A més a més, els guardonats artistes plàstics i escultors, com Francisco Bolinches, José Garcia *Vèrnia* o José Aragonés, plasmaran el seu art de forma efímera . En alguns casos es recercaren artistes fallers de la ciutat de València, els quals ja tenien experiència en la tasca de fer falles.

Un cas a banda, són els distints autors de les falles infantils, els quals es corresponen amb els xiquets veïns del carrer on es pretén plantar la falla. Organitzats com a comissió infantil, i gestionant-se de forma autònoma l'exercici faller, optaran majoritàriament per l'autoconfecció del cadafal faller.

En diverses ocasions, inclús a aquesta publicació, s'ha treballat sobre la vida i obra d'artistes fallers xativins, però hem tingut la necessitat de confeccionar un treball que els catalogue, i al mateix temps, redescobrisca alguns dels quals ens eren desconeguts. Aquest escrit recull els primers artistes xativins que plantaren i s'iniciaren en aquesta tasca d'obrar un monument faller començant amb les falles promocionades per Blai Bellver (1865-1867) i arribant als anys que comprenen la II República (1932-1936). Deixem els artistes del període de postguerra per Joan Quilis i Ródenas, recollits a l'excel·lent treball present en aquesta mateixa publicació.

FALLA

EN LA PLASA DE LA TRINITAT.

LA PEIXCA DEL ALADROCH.

DESCRIPSION DE LA FALLA Y DEL TOT DE LA FUNSION.

Full promocional de la falla *La Peixca de l'Aladroc*. FS-AMX.

JAUME GARÍ FABREGAT

Les falles arriben a Xàtiva de la mà de Blai Bellver i Tomàs, principal promotor de les falles de la plaça de la Trinitat, el qual importa el 1865 les falles de València. La gran amistat amb impremters, escriptors —li unia gran amistat amb Josep Bernat i Baldoví— i altres personalitats del cap-i-casal farà que uns anys abans visca les falles de València de primera mà i importe fil per randa tot allò programat per a la vespra de sant Josep: la música, la pólvora, la literatura i, evidentment, el cadafal faller o, com es deia en aquell moment, foguera monumental. A mitjan del anys seixanta del segle XIX, les falles valencianes estaven realitzades principalment per fusters, els quals no tenen la consideració d'artistes fallers però si la de directors de falla. Mas i Vitores (2012:57) exposen que per «requeriments tècnics feien necessària per a elaborar-les la participació, entre altres especialistes, de professionals de la fusta...». Aquestos fusters eren recolzats per altres veïns i professionals amb nocions artístiques per a la confecció dels ninots i panels pintats que componia la falla.

De la literatura fallera que ens ha arribat a les nostres mans, sabem que el principal promotor de la trilogia fallera de la plaça de la Trinitat de la dècada dels seixanta del segle XIX, va ser Blai Bellver Tomàs, apart de ser inequívoc autor dels llibrets fallers que contenen la relació i explicació de la falla. Per la nota escrita al darrer full del llibret faller *La creu del matrimoni,* deduïm el principal autor dels cadafals. La nota diu:

> «Se encontra de venta en la impremta y llibreria de Blay Bellver y en la fusteria de Chaume Garí, Xàtiva» (Blai Bellver, 1866).

Jaume Garí Fabregat (Xàtiva ca. 1832-1886[1]), considerat l'autor de les primeres falles de la ciutat[2], va ser un destacat fuster de la ciutat. Va ser fill de Ramon Garí Lacosta i Maria Fabregat Peyró i tingué quatre germans: Luisa, José[3], Ramon i Àngel[4].

Investigant sobre aquest menut vincle que li atorga l'autoria a aquest fuster, hem trobat diverses notícies a la premsa on deduïm que el seu habitatge, així com les instal·lacions de la seua afamada fusteria, les tenia a la mateixa plaça de la Trinitat a més de recaure també a la plaça de santa Anna. La proximitat del seu habitatge al lloc de plantà i cremà de la falla ens pot reafirmar l'autoria de la falla atès la forta vinculació existent al llarg de la història de les falles entre el lloc de la ubicació del cadafal i el veïnatge dels components de la comissió fallera —durant aquella època, podem considerar-ho com a promotors fallers—.

Als *Anuarios del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración* — un llistat dels professionals organitzats per partides judicials i poblacions, a més d'incloure dades de la pròpia població –, trobem l'existència de la fusteria de Jaume Garí a la plaça de santa Anna des de 1879 fins 1886. A determinades ocasions apareix com magatzem de fustes inclús a l'apartat de serraria. Des de 1887 fins 1901, el negoci apareix regentat per la viuda de Jaume Garí, Carmen Valle Pérez, amb la particularitat que des de 1894 el domicili de la fusteria és a la plaça del Cid i el magatzem de fusta a la plaça de santa Anna. Inclús el negoci és ampliat el 1887 amb una ferreteria.

També trobem unes dolentes notícies sobre la fusteria de Garí a la plaça de la Trinitat. Al periòdic *El Serpis*, a l'edició del 2 de maig de 1882, apareix una notícia sobre una desgraciat succés:

> «*El lunes ocurrió en Játiva una terrible desgracia. En un almacén de maderas de D. Jaime Garí, en la plaza de la Trinidad, que se estaba desmontando, se desplomó un cobertizo, cogiendo á seis trabajadores. Uno de ellos quedó muero en el acto, otro con una pierna rota, y los demás contusos y maltrechos, entre ellos el Sr. Garí. El infeliz que ha muerto deja en el mundo sin mas amparo que el de Dios, á su mujer y seis hijos*»[5].

Sembla que no fou l'únic succés fortuït atès que el 25 d'abril de 1887, *La Fidelidad Castellana*, un diari tradicionalista, descriu que:

> «*En Játiva ocurrió el martes último una doble desgracia. En el almacén de la viuda de D. Jaime Garí, unos tablones arrancados del techo por la fuerza del vendaval, fueron a caer sobre dos operarios, uno de los cuales, apodado Parra, sufrió tan terrible golpe en la cabeza, que falleció a los pocos instantes, y otro resultó contuso en un costado, de tal gravedad, que se desconfía de salvarle*»[6].

1 La dada de defunció l'hem deduïda a partir dels *Anuarios del comercio, de la industria, de la magistratura y de la Administración (HD-BNE), d*els anys 1879, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1894, 1898 i 1901, on el negoci de fusteria, magatzem de fusta i serradora, fins el 1886, era regentat pel propi Garí, i a partir de 1887 ho és per la seua vídua.

2 A petició de la Junta Local Fallera, la tomba de Jaume Garí Fabregat roman al Panteó d'il·lustres xativins per aquest motiu.

3 Hem de destacar a José M. Garí per la seua llavor de mestre d'escola, qui va regentar una famosa Escola de xiquets, autoritzada el 1904, però en la qual s'impartien classes des del 1900 (Torregrosa, 2004). També apareix al *Anuario Riera* de 1901 (pàgina 1887) com a Escola Municipal per a xiquets així com al *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de 1882,* que apareix com a professor dins de la Instrucció pública. També, a *La Correspondencia de Valencia*, del 21 d'abril de 1908, apareix una noticia sobre D. José Garí Fabregat que ens diu que «*Según leemos en una carta de Játiva, el día 1º de mayo hará 50 años que el profesor de primera enseñanza de la calle del Ángel de la citada ciudad D. José Garí Fabregat tomó posesión de la escuela de la mencionada calle, la que todavía sigue desempeñando con general aplauso. Los numerosos discípulos que por aquel centro de enseñanza han pasado, piensan ofrecerle un homenaje de gratitud en sus bodas de oro*».

4 Dades aportades per Ricardo Sicluna.

5 *El Serpis*, 2 de maig de 1882. BV-PH

6 *La Fidelidad Castellana*, 25 d'abril de 1887. BV-PH

A *La Correspondencia de Valencia*, del 21 de juliol de 1903, apareix a les seues planes la venda o lloguer dels terrenys que ocupava la fusteria de Garí. La descripció sembla molt interessant atès que ens dóna informació sobre la gran importància del negoci del fuster Garí:

Plaça de la Trinitat (ca. 1870), lloc on s'ubicava la fusteria i el magatzem de fustes així com la casa de J. Garí. J. Laurent, Biblioteca Valenciana.

«Se vende ó alquila el edificio serrería de la señora viuda de D. Jaime Garí, de Játiva. Esta casa se dedica además á la venta de maderas y artículos de ferretería desde hace más de 30 años.

Consta el edificio de los departamentos siguientes:

1º Varias cubiertas para depósito de maderas y un gran patio de luces, que comprende 1.500 metros cuadrados. En la superficie indicada está enclavado el aparato de aserrar madera, con los utensilios que requiere, y un motor inglés sistema Alexandre, de 6 caballos de fuerza.

2º Una casa-almacén recayente al paseo de la Alameda, que tiene 14 metros de fachada.

3º Otra casa recayente á la plaza del Cid, de habitación y morada, unida á otro departamento en la actualidad almacén de ferretería, comprendiendo 14 metros de fachada.

4º Un huerto de dos hanegadas, 100 brazas, recayente al paseo de la Alameda y plaza de Santa Ana, el cual puede destinarse con ventaja a la edificación, pues contiene 50 metros de fachada en la Alameda y 37 a la plaza de Santa Ana.

5º La fachada de la entrada á la serrería tiene 17 metros recayente también a la Alameda.

El edificio está dotado con 2 y ½ plumas de agua potable de la acequia de Bellús y contiene dos balsas, una grande y una pequeña.

Las condiciones de venta podrán adquirirse dirigiéndose á la dueña, en su domicilio, plaza del Cid, 6, Játiva»[7].

Suposem que aquesta venda, almenys la part del magatzem de fusta i la serradora, es va fer efectiva, adquirint el negoci Vicent Martínez, segons l'Anuari del Comerç de 1906, adreçant *la Fábrica de aserrar maderas* a la plaça del Cid.

7 *La Correspondencia de Valencia*, 21 de juliol de 1903. BV-PH

LA CREU DEL MATRIMONI

REPRESENTA EN LA

FALLA

DE LA PLASA DE LA TRINITAT

EN L' AÑ 1866.

CUENTO FANTASTIC,

programa y descripció de los cuatro que representa dita falla

XÁTIVA:

IMPRENTA Y LLIBRERIA DE BLAY BELLVER.

1866.

Portada del llibre explicatiu de la falla *La Creu del Matrimoni*. FS-AMX.

Amb l'intent de lligar encara més la relació entre Blai Bellver i Jaume Garí com a promotors dels tres cadafals fallers, ens hem trobat una notícia a un periòdic de Madrid, datat el 20 d'abril de 1866, un mes més tard de tot allò ocorregut amb el llibret de *la Creu del Matrimoni* amb la prohibició de dita publicació i del cadafal que promocionaven els seus fulls. L'escrit del diari, titulat *Manifestación*, encara que no fa referència directa, podria tractar-se d'una resposta del què ocorregué un mes abans, i ens reafirma la relació entre Blai Bellver, Jaume Garí i altres ciutadans xativins que signen el manifest. Inclús ens podrien atrevir que els noms que apareixen poden ser copromotors dels cadafals de la plaça de la Trinitat de 1865, 1866 i 1867.

El text publicat fou publicat a *La Iberia*, que feia referència a que es va publicar al periòdic *Los Dos Reinos*, el qual va ser l'òrgan oficial del Partit Progressista de València. Cal dir que Blai Bellver pertanyia als sectors progressistes de la Renaixença. El text ens diu que:

«Todo lo que hay de liberal en los pueblos de esta provincia se va desengañando de la farsa unionista en que se le ha hecho intervenir. Compréndase que no es en las filas de la unión en las que se mantiene el sagrado fuego de la libertad y de la política; que es en vano pedir a ese grupo de escépticos, sinceridad y firmeza en las creencias, fe en el provenir de la nación, energía y carácter para vencer todos los obstáculos que se oponen a la consolidación del sistema representativo, y los que esto comprenden, después de una dolorosa experiencia, no queriendo renunciar a sus deseos de contribuir al bien de su patria, acuden a alistarse bajo la bandera del progreso, acribillada, agujereada por las balas enemigas, pero siempre pura y honrosa, y honrada siempre.

Acuden, y esto abona la lealtad de su adhesión a nuestro campo, no en los instantes de triunfo, sino en los momentos en que se anuncian por los periódicos oficiosos rudas persecuciones, persecuciones que, lejos de entibiar nuestra fe, la fortalecen más, si de más fortaleza necesita. El martirio no mata la idea, la calienta, la vivifica, la propaga con más rapidez que la propaganda más bien sostenida. ¿Se nos ofrece la persecución como premio de servicios antiguos, como recompensa de nuestras aspiraciones de hoy? Venga enhorabuena. No nos ha de hacer retroceder un paso. En nuestro puesto han de hallarnos, como hallaron a los ingleses en Waterloo, ocupando cadáveres, el mismo puesto que ocuparon vivos. No han de conseguir de nosotros que demos la espalda a nuestra religión, que religión es para nosotros la idea que sostenemos.

No han de conseguir que faltemos a nuestros deberes, como han faltado otros que tenían la obligación de mantener alta y flotando al viento la bandera de la libertad. No han de conseguir que pensemos siquiera en abandonarla, cualesquiera que sean las

contrariedades que nos asalten, las redes que se nos tiendan, el martirio que se nos ofrezca. Divina debe ser, indudablemente, la enseña del progreso, cuando los que militamos a su sombra nos sentimos con fuerzas y con el vigor necesario para morir antes que cometer una traición indigna e infame. Divina debe ser, cuando los hombres honrados y liberales de la provincia se acogen a ella en las horas precisamente en que se designa a sus constantes defensores como enemigos a quienes es preciso exterminar.

Nada importa que por tales se nos indique, y que el genio del exterminio extienda sus alas sobre nuestras cabezas. Aún existen hombres que aceptan nuestra idea, y que vienen a formar parte de nuestra caravana en la peregrinación que hemos emprendido. Helos aquí.

MANIFESTACIÓN

Convencidos los que suscriben de que un desengaño a tiempo salva a veces al hombre de un desastroso mal, y obedeciendo por otra parte a su noble aspiración de contribuir con eficacia y vigor el afianzamiento de la libertad, fuente inagotable de los progresos de la civilización, declaran franca y lealmente su adhesión al partido progresista puro, cuyo programa aceptan sinceramente, por ver en su espíritu el áncora que salve la nave de las instituciones liberales, la mano fuerte y poderosa de la justicia que ponga término a los abusos desmesurados que hace muchos años se cometen en menosprecio de la ley, del pueblo y de su adorada religión»[8].

Aquest manifest va estar signat a Xàtiva el 10 d'abril per les següents persones: Agustín Gosalbo y Soler, Antonio Gosalbo y Arais, Blas Bellver, Jaime Garí, Mariano Soler, Luis Más y Peix, Rafael Calatayud y Belda, Francisco Cervera, Bartolomé Soto, José Gerdó, Manuel Torres, Gabriel Morales, Vicente Pineda, Antonio Gosalbo y Llagaria, Quintín Guiteras, José Bolinches i Martí, Felipe Maravall y Gosalbo, Pascual Rubio, Rafael Alba i Vicente Ranter.

A les poques referències que tenim cal afegir una darrera de la qual podem extraure la plena implicació social de la ciutat per part de Jaume Garí. Al periòdic *El Comercio diario de Valencia*, del 17 d'abril de 1879, fa ressò de les processos de la Setmana Santa que «*tan lujo y aparato saben los Setabenses imprimirles*». A la fi de la crònica ens diu que «*como esta fiesta religiosa está dirigida por la cofradía de la Sangre y el clavario mayor ha sido D. Jaime Garí, a este señor se le debe en su mayor parte tan satisfactorio resultado*»[9]. Sembla que va ser un home bastant implicat a les festes i saraus socials de Xàtiva, i no és gens d'estranyar que participara activament en la promoció i construcció de les falles de la plaça de la Trinitat de 1865, 1866 i 1867.

D'acord amb les descripcions que apareixen als llibrets que relacionen i expliquen la falla, els cadafals realitzats per Jaume Garí tenien una tipologia constructiva i estètica semblant als que s'hi estaven realitzant a València. Responen a les anomenades falles teatrals amb un cos en forma d'entaulat i l'aparició de les figures al damunt. Cal destacar *La Peixca de l'Aladroc* hamb les «13 figures vestides en tota elegància segons esperit de la última moda» (Blai Bellver, 1865), atès que per a l'època en que s'obra el cadafal resulta ser un gran nombre de figures.

Al llibret de la falla de *La creu del matrimoni*, dins de la descripció del programa, Blai Bellver ens descriu exhaustivament com serà la falla:

«La falla qu'en est'añ ham construït es coqueta á no poder mes, perquè té cuatre cares. La formen dos bases cuadraes: la

8 *La Iberia*, 20 d'abril de 1866. BV-PH

9 *El Comercio diario de Valencia*, del 17 d'abril de 1879. BV-PH

primera té 20 pams de estensió y 6 d'altura; la segon 8 en 6. En el sentro d'esta segon basa s'eleva un pedestal sobre el que descansa un grup imitat á pedra, el que representa *la Creu del Matrimoni*. En les cuatre cares d'este pedestal hia escrits els versos siguients. [...] En la superfície de la gran basa primera s'encontren els cuatre grups que representen atres tantes escenes matrimonials, tretes del natural per mich de la fotografia...» (Blai Bellver, 1866).

Amb la descripció comprovem una tipologia de falla teatral, amb una escena principal i a un escaló inferior les quatre escenes que es corresponen amb les quatre cares de la base quadrangular.

Respecte al cadafal *Eclipses del Matrimonio*, al seu llibret també apareix la descripció de la falla. Pensem que, per descripció, es correspon a la mateixa falla que la de l'any anterior, aprofitant tot allò construït atès que el 1866 no va ser finalment autoritzada a plantar-se (Sanchis Martínez, 1996: 40). La falla de 1867, que «este añ es monumental», ens diu que:

«...forma la sehua base una galeria en balaustres que resibix el segon cos en el que s'encontren els cuatre grups ó cuadros plàstics que representen atres esenes matrimonials, tretes dels natural y á la llum de la lluna en els seus periódos de creixent y menguant». (Blai Bellver, 1867).

VICENT PALÈNCIA AZNAR

Cal incidir en la importància de la figura del fuster en l'elaboració de les falles de finals del segle XIX i començaments del segle XX, fins que la figura de l'artista faller emergisca com a professional. A finals del segle XIX, trobem el nom del fuster xativí Vicent Palència Aznar, que junt el seu fill Rafael Palència amés de José Blasco i Vicent Català, veïns del carrer de Cirilo Amorós de València, el dia 9 de març de 1898 sol·licitaren a l'Ajuntament la preceptiva autorització per planta una falla a l'encreuament dels carrers de Cirilo Amorós i de Pascual i Genis, sent autoritzada «*siempre que no haya alusión privada*»[10].

Per una part i com hem comentat abans, hem de ressaltar el fet que tots els sotasignants eren veïns de la barriada, aspecte habitual durant moltes èpoques en la organització de les falles, reforçant el caràcter veïnal de la nostra festa. I per un altre costat, hem de ressaltar que moltes de les instàncies dirigides a l'Ajuntament per tal sol·licitar el permís per plantar un cadafal eren signades per especialistes com ara pintors, escultors, fusters o artistes que en molts casos s'hi posicionaven com a directors dels treballs. Vicent i Rafael Palència Aznar s'hi trobem en el llistat que Ariño considera com els especialistes més significatius de l'època (Ariño, 1993: 24).

Vicent Palència Aznar (Xàtiva, 1838-?), és fill del matrimoni entre Vicenta Aznar Garí i José Palència Roca[11]. Vicent Palència va tindre almenys dos fills: Rafael Palència Aznar (Xàtiva, 1856-?) i Tomàs Palència Aznar (Xàtiva, 1871-?). S'instal·laren a València l'any 1876[12] i van viure al baix del número 6 del carrer Cirilo Amorós. Vicent Palència va heretar la professió de són pare i són tio[13] així com ho feren els seus fills. A més a més, Vicent Pa-

10 Sol·licitud conservada a l'Arxiu Històric Municipal de València.

11 Dades obtingudes a l'Arxiu Eclesiàstic de la Parròquia de sant Pere de Xàtiva, al Sacramental llibre de batejos 1826–1841, full 231.

12 Padró d'habitants de València de 1904, Districte Teatro, nº 16474.

13 Als *Anuarios del comercio, de la industria, de la magistratura y de la Administración (HD-BNE)* entre els anys 1879 i 1881 trobem al fuster José Palencia Roca al carrer de sant Vicent de Xàtiva. Als Anuaris entre 1894 i 1906 és Ramon Palencia Roca qui regenta la fusteria del carrer de sant Vicent.

lència i els seu fill Rafael, formaren part del gremi de fusters.

El lema del cadafal signat pels Palència Aznar era *La buñolería,* plantat a la demarcació Cirilo Amorós - Pascual i Genís de 1898[14]. Respecte al cadafal, *Las Provincias* ens diu que «*el asunto es alegórico a las fiestas de San José. El pedestal está formado por un gran tabalet y sobre el una dulzaina y una guitarra. Completan la falla una labradora y un labrador vistiendo trajes antiguos. Aquella ofrece al segundo buñuelos y naranjas*»[15].

FRANCISCO CLIMENT MATA

Assistim als anys de la Segona República per tal de trobar el següent artista que signà un cadafal faller: Francisco Climent Mata (Xàtiva,1894-1964), i no només fou el que realitzà una falla sinó que fou el principal promotor del fet de què les falles tornaren a plantar-se als carrers de la capital de la Costera. Francisco Climent, aleshores president de la Societat Musical La Primitiva Setabense, va promoure i construir una falla, l'any 1932, a les portes de la seu de la Societat, ubicada a la plaça de la Bassa. Al llibre d'actes de la Música Vella ens diu que:

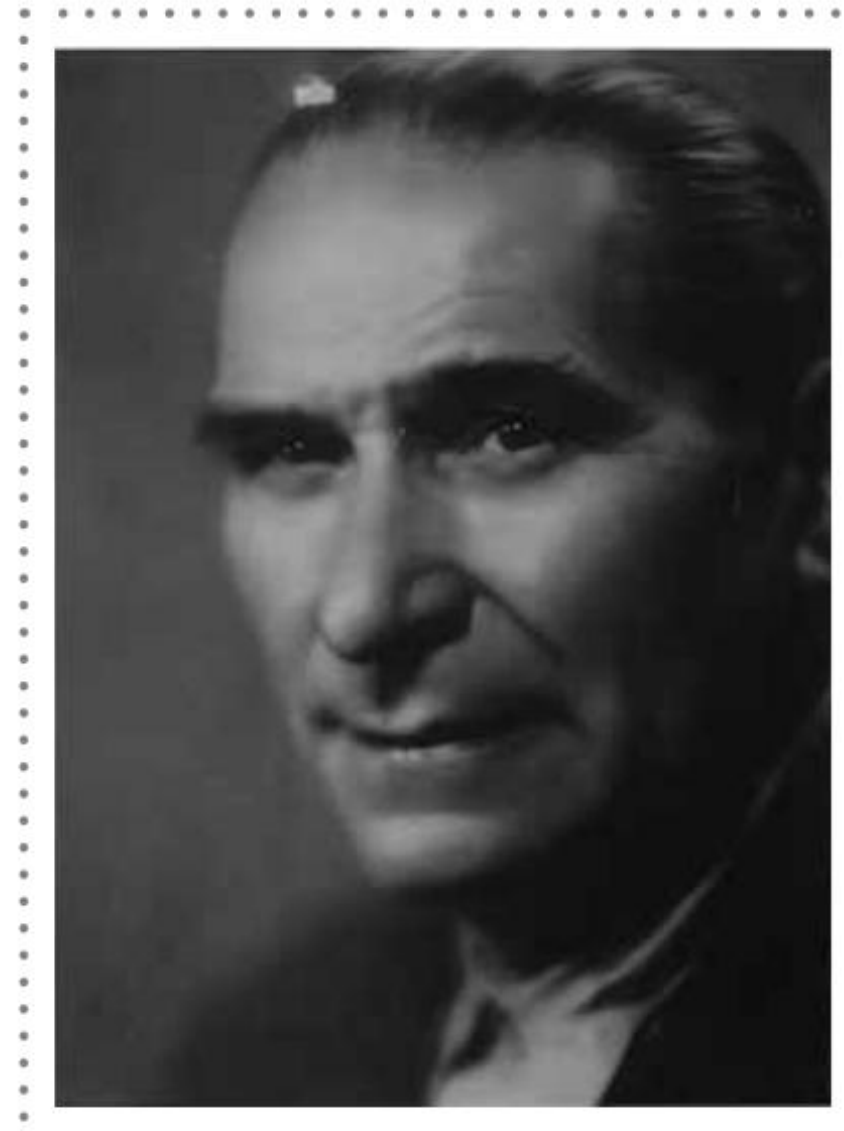

Fotografía de Francisco Climent.
Arxiu Família Climent Almendros

«En la reunión del día 10 de marzo, a propuesta del presidente D. Francisco Climent se acordó la confección, "plantà y cremà" de una falla a la puerta de la casa social con el fin de ver si por este medio renacían en Játiva los deseos de celebrarlo en años sucesivos. Que lo amenice la banda y para todo lo que sea queda designado el Sr. Climent junto con varios compañeros de junta.

Pues bien la Primitiva se congratula del feliz resultado obtenido y para evitar suspicacias participa a sus compañeros que después de consultar el caso con algunos amigos tuvo a bien el invitar a los festejos a la banda La Nueva y a su junta directiva. Acto que mereció los honores de que fuéramos visitados por la junta en pleno de la otra entidad musical y que dicha banda "La Nueva" hiciera un concierto (gratis) a la puerta de esta Sociedad el sábado 19 por la noche y nuestra banda dio otro el domingo día 20. La junta en pleno acordó el tomar como propia la iniciativa de su presidente al invitar a los festejos a la sociedad hermana. La montura de la falla se verificó el viernes día 18 y su exposición duró hasta el domingo 20 a las doce de la noche que fue quemada. Por la plaza donde se instaló desfilaron toda Játiva y muchas personas de los pueblos convecinos. En verdad fue un éxito y grande la idea del Presidente de plantar y quemar la falla, por todo lo cuál José Vidal pide a sus compañeros de

14 Pasqual i Genís és l'actual Félix Pizcueta, que és la continuació de la primera però que se li canvià el nom en passar el carrer de Colom.

15 *Las Provincias*, 18 de març de1898. HMV

Tres coses de Xàtiva de F. Climent (Cid-Trinitat, 1933). Arxiu Família Climent Almendros

La tortà de sant Josep de F. Climent (Cid-Trinitat, 1943). Arxiu Família Climent Almendros

junta conste en acta un expresivo voto de gracias para el presidente D. Francisco Climent. Ángel Fuentes le parece poco y pide que sea el voto de gracias más grande más simbólico.

Paco Climent dice que él no merece nada, que de él ha sido la idea pero que el éxito apuntado debe ser para toda la junta pues todos le han ayudado y se han desvivido aportando cada uno su grano de arena al éxito conseguido así es que el voto de gracias propuesto es para todos.

Hablan varios señores de la Directiva y todos opinan que el Presidente y sólo él debe ser el agraciado pues aunque muchos le han ayudado solo él ha aportado todo el trabajo mental y manual por lo tanto se acuerda contra la voluntad del Sr. Climent un publico testimonio de alabanza a su obra por el éxito conseguido y un expresivo voto de gracias de sus compañeros de Junta por la labor desarrollada con motivo de la falla. Ante éstas manifestaciones el Sr. Climent da las gracias a sus compañeros»[16].

El cadafal duia per lema *L'art de la música*, i estava compost per una gran base amb columnes als angles i plena de caràcters musicals. Damunt tenia una gran lira i, junt ella, quatre músics que venien del Certamen de València, uns portaven corones de llorer i altres anaven carregats amb grans carabasses. D'açò podem dir que el tema es referia als distints efectes que deixa un certamen, i deixava palès de la rivalitat existent entre les dues bandes de les societats musicals: la Nova i la Vella.

El fet de què Francisco Climent promoguera, ideara i obrara aquesta falla fou també degut al seu perfil professional, atès que regentava una Acadèmia de dibuix i pintura des de

16 Acta núm. 7 de la junta directiva de la Música Vella del dia 23 de març de 1932. Arxiu Música Vella

1931, a la qual assistiren alumnes que temps després es farien artistes fallers, com és el cas d'Antoni Grau Cros, José Martínez Mollà o Antonio Sáez Mancebo, així com altres destacats pintors plàstics xativins (Joan Quilis, 2010: 75). Climent Mata va estudiar a l'Escola Superior de Belles Arts de València i va estudiar també a l'Escola d'Arts i Oficis de Barcelona. Al món faller destacà per dues coses: la confecció de cadafals fallers entre 1932 i 1945, i la realització de nombroses cobertes de llibrets de falla com ara *Xàtiva Fallera* de 1935, Falla plaça del Cid de 1943 o Junta Local Fallera de 1947.

Els nou cadafals grans que Francsico Climent va construir responen a una tipologia on apareix una base rectangular bastant elevada i sobre aquestes es disposa una construcció rectilínia central que també fa de divisió entre les distintes escenes. De tots els cadafals, hem de destacar els realitzats a la plaça de la Trinitat, els quals eren plantats a les portes del palau de l'Alarcó, lloc on tenia l'Acadèmia de dibuix i pintura. El 1933, amb l'encàrrec del Comité Faller del Districte Centre, al qual pertanyerà Francisco Climent, confeccionarà el cadafal *Tres coses de Xàtiva*. La premsa descrivia el cadafal i la llavor de l'artista:

> «... Alude esta falla a una transacción en la feria de ganados; episodios amorosos en el Jardín del Beso, y a *turistes extranjeros visitando nuestro Museo Municipal. Todo ello con figures de persones muy conocidas de la localidad. Es una buena obra de arte, que enaltece las cualidades de nuestro amigo Paco Climent, al que felicitamos fervorosamente*»[17].

L'any següent, el 1935, plantarà el cadafal *Castells en l'aire*, el qual es veié recompensat amb el primer premi atorgat pel Centre Valencianista de Xàtiva. El 1935, planta a la plaça de sant Pere la falla *La música en decadència* així com el 1936, *L'aviació*, un cadafal que portava moviment manual perquè l'avió que feia de coronament donara voltes. També, en aquest 1936, plantà a la plaça de la Trinitat la falla *Músic, torero i perrero* així com la infantil que duia per lema *La degollà*, plantada al carrer Menor. Després de guerra només plantà tres falles: *La tortà de sant Josep* (Cid-Trinitat, 1943), *La sultana alletargada* (Cid-Trinitat, 1945) i C*oses de la plasa* (Mercat,1945).

El 1961, el president de la Junta Local Fallera, Constantino Alonso Sieiro, va atorgar a Francisco Climent un valuós trofeu amb motiu de ser el primer Faller de Xàtiva (Sanchis, 1994b:68).

JOSÉ RABASA PÉREZ

El 1934, les falles de Xàtiva premiaran per primera vegada els cadafals fallers. L'artista privilegiat en aconseguir el primer premi fou José Rabasa Pérez, un tallista i decorador establert a Xàtiva. Aquest privilegi fou per partida doble atès que aconseguí el premi de falles grans amb *Saetabis* (Plaça la Bassa) i el guardó infantil amb *Cervantina* (Avinguda Canalejas).

José Rabasa Pérez (La Vila Joiosa, 1891), es va establir a Xàtiva l'any 1910. Al moment de realitzar aquestos cadafals, vivia i tenia el taller a la planta baixa del carrer Canonge Cebrian, 2[18], encara que a un anunci publicat a un periòdic local ens indica que, anys enrere, el taller el tenia al carrer de la Font Alta, número 3 corresponent-se a la casa Abadia de la parròquia de santa Tecla[19]. Per l'anunci, també sabem que la seua professió era la de pintor, daurador i pintor d'imatges religioses. L'anunci diu:

> «*Se construyen altares, púlpitos, tabernácu-los, andas, doseles, templetes y todo lo con-*

17 *El Progreso*, 18 de març de 1933. BMX

18 *Padrón Social de Játiva*. 1935. Llibre 1206, f 26. AMX

19 *El Obrero Setabense*, 13 de Novembre de 1915. BMX

cerniente en este ramo; como también se encarga (con especialidad) de la decoración de Iglesias, capillas, oratorios y en especial se pintan monumentos para Semana Santa, estandartes, banderas y cortinas para altares. Remito dibujos y fotografías con presupuestos de los encargos que se deseen adquirir. Precios reducidísimos en todo lo que se encargue.»

Sembla que Rabasa tenia bastant renom dins del món de la imatgeria religiosa i la confecció d'altars, no només realitzant treballs a nivell local sinó obrint-se geogràficament. A Xàtiva realitzarà diversos treballs com ara l'Altar de la Mare de Déu dels Desemparats de l'Església de la Seu de Xàtiva des de febrer fins maig de 1933 (Gonzalez Baldoví, 2009:232). El seu taller sembla ser famós atès que acudixen confraries per contractar nous passos de Setmana Santa com és el cas del pas de *La Lanzada* de la ciutat de Conca, on s'afirma que «*este paso [..] realizado en los talleres Rabasa de Játiva (Valencia)*»[20]. També tenim constància de la realització de treballs a Melilla com ho testifica *El Telegrama del Rif* del 26 de març de 1919:

«*En el vapor Canalejas, llegaron, procedentes de Valencia, la imagen de la Virgen de los Desamparados y el altar en que será colocada en la Iglesia del Sagrado Corazón. Tanto una como otro han sido donados por los señores Santamaría (D. Ramiro). Ayer mismo dio principio la colocación del altar bajo la dirección del escultor José Rabasa*[21]».

També el 5 d'abril, aquest diari ens comenta la tornada a la península del «*notable escultor don José Rabasa*» entre d'altres persones.

Respecte al tema de les falles, José Rabasa va plantar només tres falles corresponents

Cervantina de José Rabasa (Infantil Avgda. Canalejas,1934). FS-22. AMX

a *Buñol* (Tetuan,1934) i *Saetabis* (La Bassa, 1934) i la infantil *Cervantina* (Canalejas, 1934). *Saetabis*, es descrita a la premsa de la següent forma:

«*Sobre un artístico basamento, un monumental labrador sostiene sobre sus hombros una enorme caja con la inscripción de Caja Recluta a la que Azaña empuja hacia Alzira, que está representada por una reproducción del Puente sobre el Júcar encima del cual hay un personaje (Calot) esperando que caiga una enorme breva que hay sobre la caja. Completan oreos detalles alusivos a lo mismo*»[22].

Sobre les altres dues falles, el diari *El Agrario* exalta l'art de José Rabasa. Respecte al cadafal *Bunyol* diu que:

20 *El Diario de Cuenca*, 1930.

21 *El Telegrama del Rif* del 26 de març de 1919. BV-PH

22 *El Agrario*, 18 de març de 1934. BMX

Saetabis de José Rabasa (La Bassa,1934)

> «*Alusiva a la funesta actuación de Azaña, a la monumental pita con que se le obsequió en su visita a nuestra Ciudad y al Regimiento que se nos llevó. Gustó muchísimo, en especial la figura de un personaje muy popular, y reprochablemente ejecutada, sin duda el mejor de los "ninots"*»[23].

El coneixement artístic de José Rabasa ja és palpable als esbossos de les falles d'aquell 1934, sobretot l'esbós de la falla infantil *Cervantina* així com la seua posterior execució atès que l'escena del Quixot amb els molins de vent fou «*irreprochablemente ejecutada por el artista sr. Rabasa, tanto que no se quemó*»[24].

Amb tots els excel·lents resultat de 1934, resulta curiós que el 1935 no realitzara cap falla, encara que la seua signatura apareix a l'esbós del cadafal de la falla Tetuan que duia per títol *Una boda valenciana*, cadafal realitzat per l'artista de València Antonio Royo Miralles, així com el de la plaça sant Jaume *Coses del dia*. Aquest Antonio Royo resulta ser el cunyat de José Rabasa (casat amb la seua germana Josefina), dedicat també a la imatgeria. El 1936, Antonio Royo també signaria *Cova negra* (sant Jaume) i *Partida del truc en l'horta* (José Espejo) a més de ser autor del primer indult d'un ninot a Xàtiva. Per seua relació, tant familiar com professional, ens fa pensar que aquestes falles signades per Royo, foren realitzades a Xàtiva i que Rabasa jugà un paper important en la confecció dels cadafals fallers, sobretot en els temes de l'esbós i la crítica. Inclús, fóra de l'àmbit de les falles, tenim una referència que ens indica que Rabasa i Royo van realitzar els decorats de la Pista Central i del Reial de la Fira de l'edició de 1933 (Sanchis Martínez, 1996: 108).

23 *Op. cit.*

24 *Op. cit.*

De José Rabasa Pérez i el seu cunyat Antonio Royo ja no en sabem res més, ni en relació amb les falles ni amb la nostra ciutat. Coneguem que ambdós van formar, a partir de l'any 1940, un dels taller d'imatgeria religiosa amb més renom, producció i comercialització, situat al carrer Miracle —Trinitaris, en altra documentació)—, número 4 de València, i considerat com una taller complet, és a dir, aquells on existia un mestre general del taller, qui li donava nom al negoci, i on s'esculpia, es policromava i es daurava (Carabal et alt, 2011:354 i 355). Del taller van eixir multitud d'imatges i passos de setmana Santa de diverses poblacions valencianes (Alzira, Carcaixent, Pobla Llarga, Pedreguer, Altea, Daimiel o Corbera entre d'altres) i de tot arreu de l'Estat Espanyol (Conca, Ciudad Real, Ceuta, Cadis o Huelva).

Hi diversos autors que posen en dubte la vocació d'escultors i artistes, però queda demostrat que si ho foren. Altres fonts s'atreveixen a dir que Antonio Royo era un simple decorador i José Rabasa era un banquer i que havia vist un negoci redó amb el tiró de recuperar les imatges religioses després de la contesa bèl·lica[25]. El cas és que la gran producció d'imatges que hem trobat sorgides del seu taller, resulta evident que tenien a més escultors i pintors contractats, el quals no podien signar les seues obres ja que ho tenien prohibit i els seus noms devien estar en l'anonimat. La tasca de Royo i Rabasa era fer el tracte i signar els esbossos que es presentaven a la *Junta Diocesana de Arte Sacro* de l'Arquebisbat de València, i actuant, en certes ocasions, com marxants d'altres escultors. El 1951 es van separar i sembla que continuaren la tasca per separat, atès que hi ha imatges atribuïdes a aquestos en anys posteriors. Inclús el descendent d'Antonio Royo, Antonio Royo Rabasa, va continuar amb la tasca després de la seua mort al voltant de 1964.

ANTONIO MENÉNDEZ RAMÍREZ, EMILIO SANCHIS PÉREZ i FRANCISCO BOLINCHES MAHIQUES

Com hem comentat anteriorment, les comissions falleres, davant la inexistència de l'artista faller, buscaran a la ciutat gent amb nocions artístiques que puga obrar un cadafal faller. Inclús, dins d'aquestes comissions falleres —comités fallers, en aquella època–, hi hauran membres que complisquen aquestes premisses. És el cas de la falla del Mercat de 1934, on Antonio Menéndez Ramírez i Emilio Sanchis Pérez formaren part del Comité faller.

La falla, sota el lema *Moda 1934*, va ser una falla que la premsa la va descriure com una «*falla alusiva a la moda, con detalles del mejor gusto e irreprochable ejecución artística*»[26], en la qual Antonio Menéndez s'encarregà de l'esbós i la construcció, i Emilio Sanchis de la pintura.

Antonio Menéndez va ser un tallista que va ubicar el seu taller inicialment al carrer de Vallés[27] encara que després el trobem ubicat a la plaça Peris[28], sempre dins del barri de la plaça del Mercat, que en aquell 1934 era anomenada de la República. Menéndez va formar part de la directiva d'aquell any dins de la comissió artística a més de ser el representant de la falla al Comité Central Faller, i va ocupar una de les vocalies.

Emilio Sanchis Pérez (Xàtiva, 1888-1961), de malnom *Xorrota*, durant aquestos primers anys

25 Podem vore aquesta afirmació al catàleg «*Cristo yacente. Taller de imaginería religiosa y decoración Royo y Rabasa. Parroquia de la santa Cruz Pedreguer*», Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals, València, 2013. També, si consulteu diverses pàgines web de Confraries, podeu llegir aquestes mateixes afirmacions sense citar la procedencia.

26 *El Agrario*, 18 de març de 1934. BMX

27 *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la Administración* de 1908 i 1911. *HD-BNE*

28 *Anuario de la Arquitectura y Construcción* (Barcelona), 1917 i 1918. *HD-BNE*

fallers de la ciutat, el veiem molt activament dins de les noves activitats artístiques que s'organitzen. A més dels sis cadafals fallers documentats en la qual participa, també o farà al Concurs de cartells convocat pel Comité Central Faller de Xàtiva de 1934, del qual serà mereixedor del premi amb el cartell que duia per lema *Falla* (Sanchis Martínez, 1996a:103). Emilio Sanchis, iniciat a l'escola de Carchano, va ser llicenciat en Belles Arts per l'Acadèmia de Sant Carles, i va ser un assidu a les exposicions de pintura de la Fira, destacant la de 1926, a la qual va presentar ell sols 24 obres (Català i Martínez, 2008:126). Regentava una acadèmia artística, ubicada al carrer de sant Francesc, de «estudios del natural, de figura, de plano, lineal y paisaje; adorno artístico, colorido al óleo, acuarela y pastel», segons anunci de l'època (Qulis Ródenas, 2010: 78).

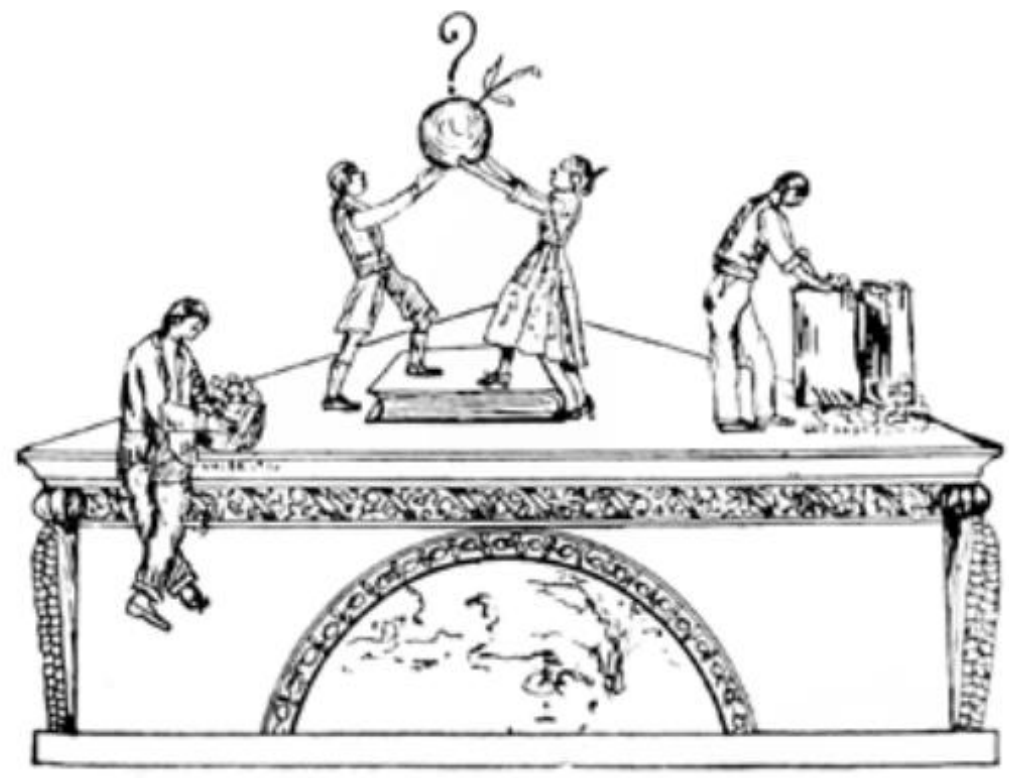

De Herodes a Pilatos d'Emilio Sanchis i Francisco Bolinches (José Espejo,1934). FS-22. AMX

Els primers cadafals fallers que pinta ho fa de la mà d'un altre professional encarregat del modelat i el muntatge. Hem vist que junt el tallista, Antonio Menéndez, realitza la falla del Mercat de 1934, i les cinc restants les signarà de la mà de l'escultor Francisco Bolinches Mahiques. Junts, realitzaran tres falles el 1934 i dues composicions el 1935, de les quals parlem posteriorment. Després de guerra, tres cadafals documentats signats per Emilio Sanchis: *El cacherulo* (Portal de València, 1944), *El veïnat* (Mossèn Urios, 1948) i *Les perícies del ball o vrebena fallera en la glorieta* (La Bassa, 1953).

Francisco Bolinches (Xàtiva, 1907-1997), es va formar a l'escola de Carchano on aprengué a dibuixar. Després es va ingressar a l'Escola Superior de Belles Arts de San Carlos a l'especialitat d'escultura, i en 1929 va aconseguir titular-se com a professor de dibuix. Va aconseguir diverses beques per ampliar els seus estudis a Madrid i París. Va estar un dels creadors del grup Sait d'artistes xativins el 1950. La seua llavor professional com a professor de dibuix la va realitzat a Tapia de Casariego (Astúries), Teruel i Xàtiva. Va realitzar nombroses exposicions tant a Xàtiva com a la resta de l'Estat, i també va ocupar un càrrec polític, a mitjans del anys setanta, dins de la Delegació de Cultura de l'Ajuntament de Xàtiva, a la qual es va preocupar pel patrimoni. El 1982 va ser nomenat membre de la Real Acadèmia de Belles Arts de San Carlos així com fou condecorat com a fill predilecte de la ciutat el 1996 (Català y Martínez, 2008:207-213).

Cal destacar de les seues falles, apart del gran valor artístic, la forta crítica local que contenien. La falla planta al carrer de José Espejo, l'any 1934, duia per lema *D'Herodes a Pilatos* i feia referència a les desventures ocasionades per la reforma agrària i el conseqüent negoci dels prestadors (Soriano Ginés, 2006: 32-33). A la falla apareixien els tres majors usurers que aleshores i havia a Xàtiva: Gañan, *El Floc* i *el tio Francés*. Aquest últim va ser pintat amb la cara roja per la seua afició a la beguda. El text que acompanyava la falla deia que «Si vas a

Calatayud, pregunta per La Dolors, si vens a Xàtiva, per aquest tres senyors». Aquesta crítica va produir que la gent li demanara explicacions per allò exposat atès la gran influència d'aquestos personatges. La falla aconseguí el segon premi de l'Ajuntament i el primer atorgat per l'Ateneu Popular de Xàtiva. Aquell mateix any, ambdós artistes plantaren la falla de la plaça de l'Ajuntament —carrer de sant Agustí, a l'actualitat—, sota el lema *Poder*, i feia referència a la mancança d'higiene i neteja de la ciutat. El periòdic *El Agrario* va destacar la bona execució de les figures. La tercera falla d'aquell 1934 fou la realitzada a la plaça de Mossèn Urios, davant de les portes del taller de Francisco Bolinches. Aquest cadafal va nàixer de la idea d'unes xiques que treballaven a un obrador de cosidura front el taller d'escultura. Li van proposar a l'escultor que realitzara un cadafal a la placeta i aquest accedí afirmativament amb la condició de què elles vestiren els ninots. Així es realitzà una falla de reduïdes dimensions però amb forta càrrega satírica, amb l'aparició de *L'home de les tres cares*, un farmacèutic local anomenat Domènech, que fou republicà, abans monàrquic i també adscrit a la dictadura (Sanchis, 1995a: 104).

Bolinches i Sanchis realitzaran dues falles el 1935. *La llei de l'embut o el timo del sobre*, fou el lema escollit per a la plaça de Mossèn Urios —del 12 d'abril, en temps de la II República—, mentre que *Reforma i Alcantarillat*, fou l'elegit per al cadafal del carrer José Espejo, el qual va reflectir una de les crítiques més satíriques i de més mala intenció d'aquell any (Sanchis Martínez, 1995a: 105).

JOSÉ CASTELLÓ MORANT

Un dels pintors decoradors que més va proliferar en la construcció de falles durant els anys de la II República i les primeres dècades de la Dictadura Franquista, i que nosaltres teníem ganes d'esbrinar sobre la seua vida i obra, és José Castelló Morant (Xàtiva, 1909-1958). El pintor xativí es dedicava a la pintura mural de cases i murs —dedicació heretada de són pare[29]— amés de realitzar rètols així com l'afició a la realització de pintures i dibuixos. De ben prompte assistí a alguna de les acadèmies de pintura existents a Xàtiva per tal de rebre nocions de pintura i dibuix, i després estudià a l'Acadèmia de sant Carles de València.

L'estudi-taller el tenia al seu habitatge del carrer Cebrián número 12, encara que les falles van estar realitzades a la plaça de santa Tecla, 2 —antigament d'Hernán Cortés—, lloc on vivien els seus pares. La construcció de les falles era realitzada completament per José Castelló, i només fou ajudat per a la vestida en tela dels ninots, on contractava alguna modista o per la seua dona Maria Gascón Barber, brodadora de professió. El matrimoni tingué dues filles: Mari Nieves i Mari Carmen.

José Castelló té datades dotze falles grans i una infantil, començant la seua aventura d'artista faller el 1934 i cloent-la el 1951. De les seues falles, sobretot les realitzades als carrers Vernissa i Llibertat en temps de la II República, destaquen la forta crítica que els seus cadafals eren impregnats. De fet, el 1935 aconseguí el premi de la falla més satírica que atorgava *Radio Játiva*.

El 1934 realitzarà la falla dels carrers Vernissa i Llibertat, que duia per lema *Vernissa*, i tractava sobre assumptes del barri. A la mateixa demarcació plantarà, el 1935, el cadafal *Les arcaetes d'Alboi*, mentre que el 1936, en realitzarà dues, la plantada a la plaça de Tetuán que duia per lema *La reforma del mercat*, i ens deia que «malgrat de la voluntat del poble laboriós, la reforma del Mercat és un asunt perillós». La falla del carrer Vernissa, sota el

29 Al Anuario de la Arquitectura y Construcción (Barcelona), 1917 (HD-BNE), trobem la presència de José Castelló, dins de l'epígraf de Pintors, i que tenia com a direcció el carrer Santos.

30 *El Agrario*, 17 de març de 1936. BMX

Moda 1934 d'Antonio Menéndez i Francisco Bolinches (Mercat,1934).

La llei de l'embut d'Emilio Sanchis i Francisco Bolinches (Mossèn Urios,1935). FS-22. AMX

Las Cuatro estaciones de José Castelló (Vernisa - Llibertat,1936). FS-22. AMX

Imatges de *Posible mercat en el mateix puesto* de José Castelló (Mercat,1943). Arxiu Família Castelló Morant

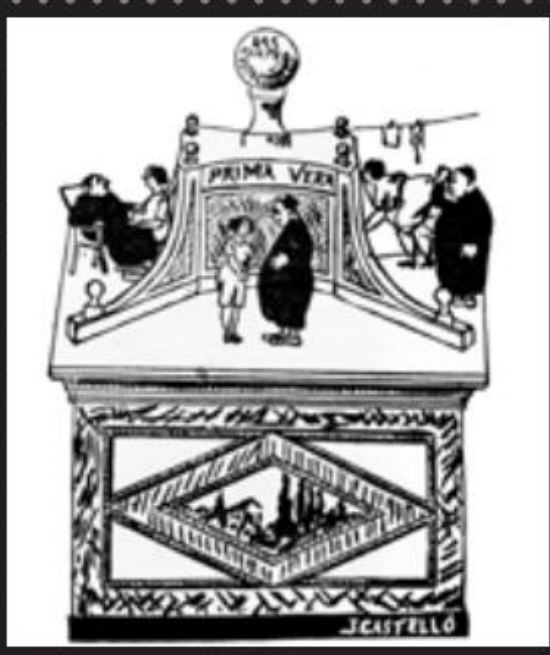

Las Cuatro estaciones de José Castelló (Vernisa - Llibertat,1936).

Les festes del barrio de José Castelló (Raval,1944).

El chardçi de la cultura de José Castelló (Mercat,1944).

lema *Las cuatro estaciones*, va ser una falla amb certa polèmica per a la dreta local. Al diari *El agrario*, òrgan de dreta regional agrària, a l'edició del 17 de març de 1936, respecte a l'esbós, deia:

> «*De propósito hemos dejado sin mencionar las de las calles Libertad-Vernisa porque aquello, según aparece al boceto, no es una falla, sino a nuestro entender, un zafio insulto a una dignísima clase, y una vulgar y grosera ofensa a los sentimientos más íntimos de la mayoría de Játiva*»[30].

Com es pot observar a l'esbós, la falla es dividia en quatre escenes on el ninot principal era un que representava a un capellà junt a una dona que a la fi acaba embarassada. El verset que acompanya l'esbós deia que «la bella Primavera, és una estació molt bonica, per això algun calavera, abusa massa de la xica».

Després de guerra, José Castelló tornarà a realitzar falles el 1943, amb la falla *Posible mercat al mateix puesto* plantada a la plaça del Mercat, i que aconseguí el primer premi. Com es pot observar a les imatges, era una falla que va fugir de tota tipologia estètica de les falles de l'època i va ser completament visitable.

El 1944 serà un any molt prolífic atès que signara quatre dels nou monuments grans que es plantaren a Xàtiva. Per a la plaça del Mercat obrarà *El chardí de la cultura*, criticant el fatídic estat dels jardins; a la plaça del Raval plantarà *Les festes del barrio*; a la plaça de sant Jaume *Lo passat* i a la plaça de Tetuán, plantarà el cadafal sota el lema *Els apuros d'una comissió*, tractant tot allò que els va passar als membres de la comissió l'any anterior després de que un artista de València no els acabara la falla.

L'any següent plantarà *Un bunyolà en l'horta* a la demarcació de la falla Tetuán, mentre que el 1948 realitzarà el monument *Cauen les factures hui en dia, com un batalló de cavalleria*. Les darreres falles estan datades el 1951, amb la plantada a la plaça de la Trinitat que duia per lema *Aunque se vista de seda la mona, mona se queda* i la infantil de la Plaça de Benlloch, sota el lema *El plat del dia*, dues falles pròximes al seu domicili, ubicat al carrer de l'Àngel.

Com diuen les seues filles, i segons els que els coneixien, José Castelló tenia molt bones mans per a l'ofici i pensem que d'haver viscut més temps, haguera arribat molt lluny.

RAFAEL PASTOR GOZÁLBEZ

Comentàvem anteriorment com des de la mateixa comissió fallera sorgeixen persones que, amb coneixements artístics, accedeixen a realitzar el cadafal faller. Un d'ells és Rafael Pastor Gozálbez (Xàtiva, 1904-1985), qui va viure al número 4 de la plaça Enríquez, lloc on es van plantar falles els anys 1935 i 1936, de les quals Rafael Pastor fou el seu artista. L'edifici on vivia, datat de 1931, va ser promogut per ell mateix, a més de decorar diverses estàncies amb dènou pintures al fresc.

Segons recull Joan Quilis (2014:101) al seu article, Rafael Pastor es va dedicar a moltes professions al llarg de la seua vida: fotògraf, pintor de carros, pintor mural, pintor de quadres o comerciant d'electrodomèstics entre d'altres coses, encara que la majoria d'elles relacionades amb la pintura i l'art, ates l'afició adquirida quan a una temporada vivint a Alacant es dedicava a la decoració d'esglésies. Durant molt de temps va regentar un estudi fotogràfic al carrer de la porta de sant Francesc, tot i que va començar aquest ofici movent-se per fires amb una caseta on realitzava instantànies als visitants.

Parlant sobre la seua vinculació amb les falles hem de referenciar les realitzades durant el període republicà i un altra després de la contesa bèl·lica. La primera d'elles és obrada el 1935,

30 *El Agrario*, 17 de març de 1936. BMX

Millores que anhela Xàtiva de R. Pastor (Enríquez,1936). FS-22, AMX

i duia per lema *Naufragio de la comissió fallera,* un cadafal que obtingué el segon premi de l'Ajuntament, el de l'Ateneu Popular i el del Centre Valencianista. La falla de 1936 duia per lema *Millores que anhela Xàtiva*, la qual també obtingué el segon premi de l'Ajuntament.

La tercera de les falles documentades és la plantada a la mateixa plaça Enríquez l'any 1943, i que en aquest cas, va estar signada per Rafael Pastor i per Enrique Morell, un altre membre actiu de la comissió. La falla duia per lema *Abundància*, i va obtindré el segon premi.

JOSÉ GARCIA TORTOSA, *VERNIA*

D'acord amb el repàs per ordre d'aparició dels distints autors dels cadafals fallers, ens toca parlar d'un dels millors il·lustradors i cartellistes que ha donat Xàtiva, com és José Garcia Tortosa, de malnom *Vernia*, qui el 1936 decidí apropar-se a les recents falles de la ciutat.

José Garcia Tortosa (Xàtiva, 1915-1966) inicià els seus estudis al col·legi Maristes d'Algemesí, on ben prompte pareix ser que començà a despuntar en la pràctica del dibuix. Després continuà la formació a l'escola d'arts i oficis, i ingressà el 1929 a l'Acadèmia de Belles Arts de San Carles de València, estudis que finalitza el 1934 .

Després d'estudiar a Granada, arran una beca que va rebre, va tornar a Xàtiva i és en aquell moment quan va prendre contacte amb la realització de monuments fallers. El 1936 va guanyar el concurs d'esbossos de la falla de la plaça de la Bassa —Emilio Castelar—que li permetria erigir el monument d'aquell exercici, que tenia per lema *La Cova Negra* i que obtingué el premi que l'Ateneu Popular concedia. Al mateix any encara plantaria una altra falla, la de la plaça Mercat, amb el lema *Ni en closes pot anar*, en la qual, amb un fresc humor crític, donava compte dels problemes que afectaven les campanes i rellotge de la Seu. Per altra banda, al concurs de cartells anunciadors de les falles de 1936, va ser designat vencedor el titulat *Xàtiva en Flames* de José García, exemple primerenc de la seua vàlua per al món del cartell. En aquest veiem que encara no signa amb el sobrenom *Vernia*, pres del negoci familiar.

Passada l'esquinçadora contesa trobem que els anys quaranta foren fructífers en quant a la producció artística i el reconeixement d'aquest autor es refereix. En la dura postguerra tornaria a treballar en la construcció d'una falla, concretament en la de sant Jaume, de la qual li va ser indultat un ninot que representava una home major, confeccionat amb una estructura interna de fusta, amb la cara i les mans fetes amb cera policromada i vestit amb roba. Aquesta figura, de 1943, fou exposada durant un temps al Museu de l'Almodí, on hui en dia continua dipositat en un estat de conservació dolent. Tenim constància de què a pesar de no ser l'autor dels cadafals de la plaça del Cid dels anys 1947 i 1948, amb els lemes *Cinelandia* i *El pim, pam, pum fallero*, els quals són signats per

la Comissió, en quant als seus esbossos sí que són realitzats per *Vernia*, així com l'esbós de la falla *Les Coles* de la plaça Enríquez de 1948, el qual aconseguí el primer premi, i que desconeguem l'autoria del cadafal.

La seua participació al món faller continuaria en els exercicis vinents des d'una altra vessant, fent portades per als llibrets explicatius i informatius tant de la Junta Local Fallera com de diverses comissions, moltes de les quals no existeixen hui en dia. De vegades, alguns dels dissenys que anomenarem es repetirien passat un temps. Com diu Quilis (2000, 171-172), per a la Junta treballà en 1944, 1948, 1949, 1951, 1955 i 1958, mentre que per a les comissions José Espejo i Plaça del Cabdill ho feu en 1945; en les falles Màrtirs de la Revolució i Sant Jordi en 1946 i en la del Cid en 1954 i 1955. *Vernia* transforma el món de les portades i cartells que fins aquell moment hi havia a Xàtiva i introdueix conceptes nous que ja estaven aplicant-se en altres llocs.

Com veiem, José Garcia sempre ha estat un referent en el món de la cartelleria i de la il·lustració. A nivell local realitzarà un total de dotze cartells de la Fira d'Agost entre 1944 a 1967. També fou premiat al concurs de cartells per anunciar la *Feria Muestrario Internacional* de València dels anys 1945, 1966 i 1967, a més de composicions per pregonar la Setmana Santa de vàries poblacions, per a la indústria cinematogràfica valenciana i dissenys o logotips per a un nombre considerable de marques comercials.

El 1959 marxà a Frankfurt on treballà en una empresa dedicada a les arts gràfiques. A Alemanya patí una malaltia hepàtica de la qual es recuperà i tornaria a la seua població natal cap a 1965. Finalment, en juny de 1966 sofrí un greu accident de circulació que al capdavall li provocaria la mort amb tant sols 51 anys, deixant vídua a Vicenta Esparza, amb la que es casà en 1948 i amb la que tingué tres fills, Leonor, José Vicente i Antonio. En definitiva, Vernia és considerat com l'il·lustrador xativí més important,

Ni en closes pot anar de J. García (Mercat,1936). FS-22, AMX

Coberta del llibre de la Falla sant Jordi de 1946 de J. García (Mercat,1936). FS-22, AMX

Pobre Llaurador de José Aragonés (San Joan,1936). FS-22, AMX

con afirma Juan Ignacio Pérez (2009, 62-71) al interessant estudi del qual hem obtingut la majoria de les dades mostrades.

JOSÉ ARAGONÉS SABORIT

S'afirma, sense una documentació consistent, que Vernia va realitzar falles a la ciutat de València, sinó directament, almenys col·laborant en la confecció d'aquestes amb altres artistes de renom. Sobre aquesta qüestió apareix al periòdic *Izquierda* una curiosa referència titulada *Sobre las fallas*:

> *«No voy a fiscalizar la actuación de las juntas falleras de la plaza de Hernán Cortés y de la República, ni la rastrear labor que hayan podido llevar a cabo ciertos individuos contra mi modesta persona, a pesar de que blasonan ser Hombres ecuánimes y de recio abolengo liberal; eso queda para los seres que no saben lo que son altezas de miras y sacrificios profesionales. Pero si quiero hacer constar de una manera enérgica, palmaria, que, los Hombres no se elevan, no se aureolan de una personalidad artística que no poseen, aun cuando ciertos señores con sus elogios y propaganda digan que uno ha sido laureado en varios torneos artísticos.*
>
> *He leído con sorpresa y asombro en un semanario de esta localidad, que el artista setabense, José García Tortosa, confeccionó varias fallas en Valencia, y que, en reñida justa folklórica, obtuvo dignos premios a su magna labor. Lo de la confección y realización de las fallas, es cierto pero, lo de que obtuvo sendos trofeos, eso es un mito, eso no es cierto.*
>
> *Yo, de ser el interesado, al leer estos elogios inmerecido, "ipso facto" los hubiera evitado que su dignidad profesional fuera la piedra de lo que de ciertas murmuraciones poco edificantes»*[31].

Dons aquest escrit, signat per *Pintoret*, sembla ser de José Aragonés Saborit, qui va ser el responsable d'art del periòdic Izquierda i que arribà a realitzar un cadafal faller l'any 1936.

José Aragonés Saborit (Xàtiva, 1907-1987),va ser un destacat escultor que s'inicià a l'Acadèmia de Carchano i seguí els seus estudis de pintura, escultura i gravat a San Carles de Valencia el 1926. Als anys trenta va liderar la proposta de crear una Escola d'Arts i Oficis que s'anomenara *Casa de Ribera*. Va estar nomenat, en març de 1936, assessor artístic de l'Ajuntament per poc de temps arran l'esclafit de la guerra. Després de la contesa, el 1940 reprèn la vida artística organitzant diverses exposicions i guanyant certàmens de pintura (Català y Martínez,

31 *Izquierda*, 18 de gener de 1936. BMX

32 Levante-EMV, 2 de febrer de 2013, a la columna *Biblioteca de familias* de Salvador Català: «José Aragonés y el significado de la cultura».

2008:201-206). José Aragonés es dedicava a esculpir làpides, esculpint per encàrrec o venent revistes culturals com *Ribalta* o *Estudios*, des del seu taller ubicat al carrer de sant Francesc[32].

Només tenim documentada un incursió en el món de les falles, la qual es produeix el 1936 a la demarcació de la plaça de sant Joan, al raval de la ciutat, i duia per lema *Pobre llaurador*. Un dels versets que acompanyava l'esbós deia que «Morta la exportació a fora de tota classe de fruit, sols el pobre llaurador plora i te negre son honrat pit!...».

José Aragonés, com be diu Salvador Català, sempre va defendre el món artístic, patrimonial i cultural, defenent la cultura com la millor ajuda per desenvolupar la sensibilitat social que ajudara a resoldre els problemes d'Espanya.

RAMON MORELL NAVARRO

Si hem de fer una excepció al titular d'aquest estudi, aquest seria Ramon Morell Navarro. Aquest artista faller, ni va ser pintor, ni escultor, ni decorador, ni artista plàstic... va ser guardià urbà. Després de treballar i quan s'acostava l'hivern, Ramon Navarro es convertia en un complet artista faller atès que es feia els esbossos, construïa la falla, la pintava i inclús es feia l'explicació de la falla, tant en prosa com en vers.

Ramon Morell Navarro (Xàtiva, 1912-1972) va realitzar un total 40 falles, datant-se 29 grans i 11 infantils. Es pot afirmar que després dels artistes xativins que s'han dedicat professionalment a fer falles és l'artista faller no professional més prolífer.

Degut a la seua professió, tenia bastant temps lliure per dedicar-se a fer falles, una afició que li ve de son pare, José Morell Giner, pintor de professió, qui li va ensenyar a fer els motles per reproduir les típiques caretes de carnestoltes, tradició bastant típica a la capital de La Costera

10.000 volaren de R. Morell (Ardiaca,1936). FS-22, AMX

als inicis del segle passat. Dels qui l'han conegut conten que, apart de l'afició de la construcció de falles, era un apassionat de la pintura artística, encara que tota la seua producció de quadres va ser d'àmbit personal i està repartida per la seua família. Com a persona, era un home bastant tranquil però molt bromista i que no parava de xerrar i contar anècdotes que se li ocorregueren sobretot en temps de la guerra, a més de ser molt meticulós i tindre-ho tot molt ordenat, sobretot els afers econòmics de les falles amb els jornals dels treballadors i les despeses de materials. El fet de ser una persona oberta i graciosa va aconseguir que les seues falles tingueren gran dosi d'enginy i gràcia.

Per a la confecció dels cadafals, llogava una part dels baixos de les grades de la plaça de bous. Durant l'any, junt amb la seua dona, feia les mans i caps dels ninots a unes plantes bai-

33 *Las Provincias* , 15 de març de 1968. HMV

Raies goloses de R. Morell (Mercat,1954). Arxiu Família Patiño

? de R. Morell (Espanyoleto,1966). Arxiu Família Patiño

xes del carrer de Teresa Jornet, prop d'on va viure en la seua darrera època.

Com ve diu Ramon Morell a una entrevista[33], preguntant-li sobre quants anys porta fent falles, la resposta és «desde antes de guerra». Efectivament, a pesar de què la majoria de la seua producció fallera es realitza des de l'any 1944, tenim el precedent de la falla *10.000 volaren*, plantada per Ramon Morell a la demarcació d'Ardiaca – Bonaire el 1936. El lema feia referència a les pessetes que van desaparèixer el 1934 quan es pretenia plantar la primera falla del barri.

El 1944 iniciarà altra vegada l'activitat artística amb la falla de la plaça Enríquez que es titulava *Les delícies de Bixquert* on tractava aspectes d'aquest paratge on els xativins muntaven carregats amb tot damunt del burro, així com les molèsties dels mosquits o les mans llargues del veí amb la collita. Aquell any també realitzava el cadafal infantil *Dos assumptes molt xativencs* a la plaça de Benlloch.

La següent falla documentada és una infantil de l'any 1948 per a la comissió del carrer Forn de Na Pinyola amb el lema *Coses del país de Napiñolandia* parlant d'aspectes del barri. Ja no veurem falles de Ramon Morell fins el 1953 quan planta una falla per a la Plaça de Sant Joan i retornant amb un lema ja conegut: *Les delícies de Bixquert*. L'any següent, el 1954, aconseguirà el seu primer premi de falles a la plaça del Mercat amb *Raies goloses* a més del primer premi de les falles infantils amb la falla de Benlloch que duia per lema *En mi país no hy luz*. Aquest mateix any també va plantar la falla gran de Portal de València, sota el lema *El calvario Fallero*.

El 1955 serà un any prolífer per a l'artista local, que planta tres falles grans *A la sombra del campanar* (Cid–Trinitat), *El poder dels caragols* (Sant Jaume) i *Quiniela fallera* (Mercat), i les infantils *Chocs infantils en les diferents estacions del any* (Tetuan) i *Desespero de la comisión y paso de poderes a los infantiles* del Portal de

València. El 1956 realitzarà dues falles grans, *La chunta del biberon* (Mercat) i *Auguris i vatisinis futuristes* (La Bassa) i la falla infantil *Coses de la placeta* (Tetuan).

Un any més tard, el 1957, signa només la falla infantil *Un pet, un tro, un lio*, ubicada a la plaça de l'Espanyoleto i que va costar 1.500 pessetes. El 1958 tornarà a fer falles grans i aconsegueix el primer premi amb *La nostra falla és l'espill d'aspectes tots relatius a la plaça del cabdill* plantada a la plaça de la Bassa, així com el primer premi infantil amb la plaça de l'Espanyoleto sota el lema de *Cuet de lluna*. Estem en l'època d'esplendor de Ramon Morell, ja que el 1959 tornarà a aconseguir el primer premi a la plaça de Tetuan amb *Foc i Flama*, i el primer i segon premi infantil a la plaça de l'Espanyoleto, única falla que competí aquell any.

El 1960 planta quatre falles grans: *Tot mos falla para la falla* (Tetuan), *Señals de circulació* (La Bassa), *Unas pinceladas al mercado* (Mercat) i la primera falla gran d'Espanyoleto amb el lema *Sueños del Españoleto*. El 1961 plantarà només la falla d'Espanyoleto mentre que el 1962 farà aquesta així com una infantil a l'Avinguda de la República Argentina, la qual va costar 3.500 pessetes i duia per lema *Hui en dia la construcció, un negoci redó* i va aconseguir el primer premi. El 1963 plantava al barri del Raval la darrera falla infantil que duia per lema *Pronósticos, augurios para el barrio del arrabal en el año 2000* i debutava al barri del Carme amb la falla *Tirant al blanc*; va plantar també la falla de St. Agustí amb el lema *Ayer, hoy y mañana*. Ramon Morell sempre comptava amb col·laboradors per a ajudar-lo a fer les falles, sent professionals de la pintura. Durant aquesta època van col·laborar Esteve Arnau i Tono Sáez, pintors que anys després plantarien falles a la nostra ciutat, o el seu company de professió, Ramon Fasanar.

Després que el 1964 no plantara falles, el 1965 obrarà la primera falla de la República Argentina que va costar 18.000 pessetes i duia per

Coses del Mercat de R. Morell (Mercat,1968). FJLS-60, AMX

Tot a miches de R. Morell (Enríquez,1968). FJLS-60, AMX

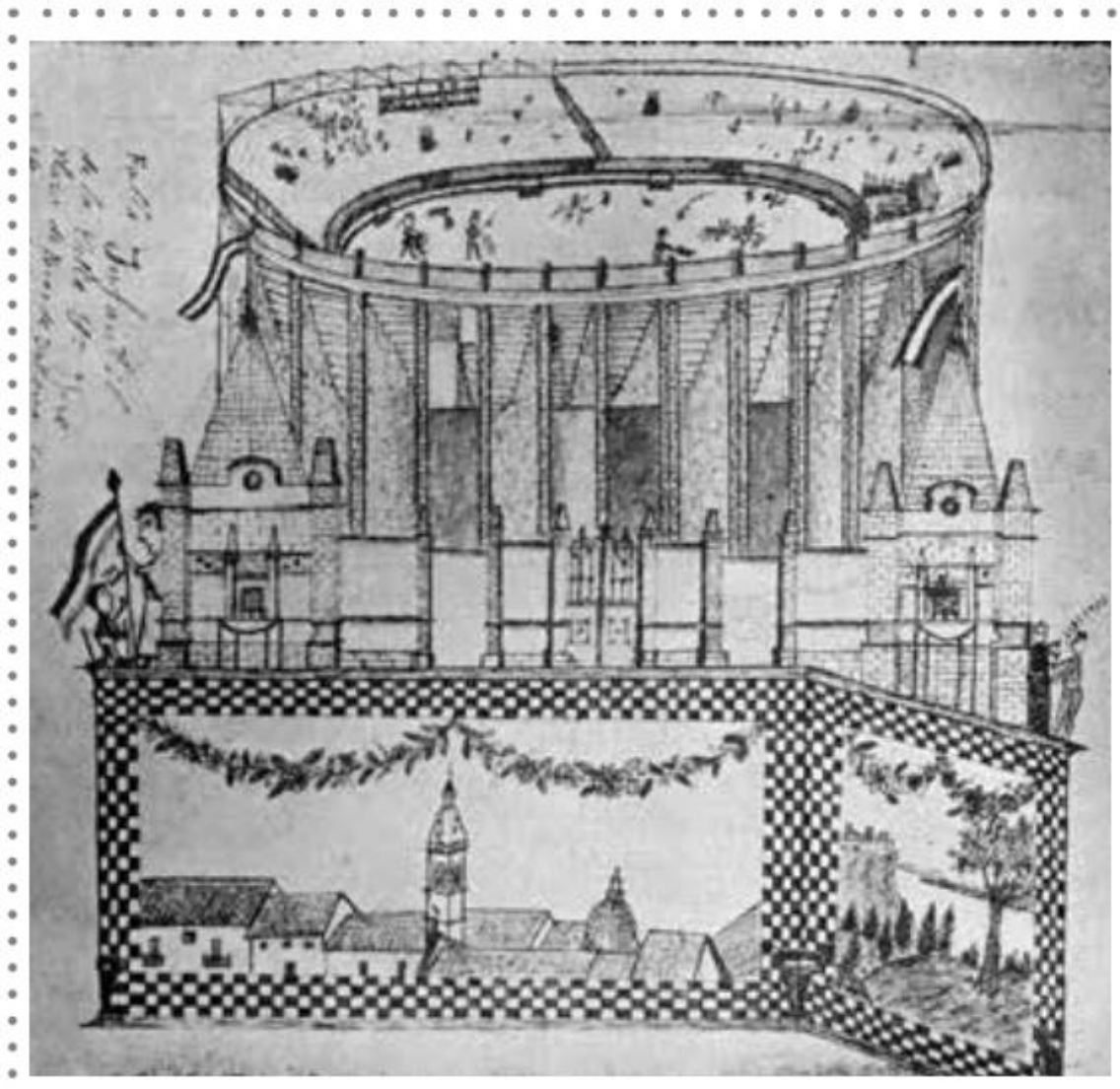

Plaza de toros en Játiva de L. Romero (Infantil Sant Josep, 1936). FS-22. AMX

lema *Crítiques de nostre barrio*. A més d'aquesta va realitzar les falles dels barri del Carme, *La fira més gran del món* i la de Sant Feliu, amb la primera falla que es plantava a aquesta barriada. La falla duia per lema *Ja tenim piset* i parlava sobre els nous blocs de cases realitzats al barri i on el mateix artista va adquirir un habitatge. El 1966 plantarà a la plaça de l'Espanyoleto, la qual va ser contractada el 20 de febrer d'aquell any i va costar 25.000 pessetes. Aquest any com el següent també signarà la falla del barri de sant Feliu, lloc on aconseguí, el 1967, el premi del millor ninot amb una figura que representava al mateix artista faller pintant un quadre. Estem arribant a les darreres mostres artístiques de Ramon Morell que seran les falles del Mercat del 1968 amb el lema *Coses del Mercat*, i que va costar 80.000 pessetes, i les de la plaça dels Enríquez dels anys 1968 i 1969. La falla de 1969, que duia per lema *Tot s'acaba*, va posar fi a les falles de Ramon Morell i Navarro, un artista amb gran humor.

LEON ROMERO

Amb unes falles del carrer de sant Josep, realitzades durant els anys 1934, 1935 i 1936, s'inicià Leon Romero com a constructor de falles. Un grup de xiquetes del carrer se'ls ocorregué, dues setmanes abans de sant Josep, que podrien celebrar falles a la barriada i així poder vestir-se de falleres, desfilar i celebrar algun ball o passacarrer. Pensat i fet, li ho proposaren a les seues mares i accediren a confeccionar uns vestits de color blanc. Respecte al cadafal, confiaren amb un veí del carrer que tenia com a ofici pintor de cases (Sonia Martínez, 1997: 65-66). Aquest pintor era Leon Romero. Recercant a l'arxiu, als Padrons Municipals, no hem trobat més dades relatives sobre aquesta persona, i només sabem l'autoria dels cadafals fallers. El de 1934, responia a una reproducció de la Seu, on la cúpula responia a mitja taronja natural, desconeixent la falla de 1935. Del cadafal de 1936, si que és coneix l'esbós i el seu lema era *Plaza de toros de Játiva*.

Després de la Guerra Civil, León Romero només plantarà falles al carrer del portal de València entre els anys 1950 i 1953. S'iniciarà el 1950 amb la infantil que duia per lema *Lo que va d'ahir a hui*. El 1951 aconsegueix el primer premi de falles infantil amb la falleta *Fira i Festes*, mentre que un any després plantarà una falla que tractarà l'habitual tema de l'estraperlo. El 1953, plantarà una falla gran sota el lema *Lo que va d'ahir a hui*.

RAFAEL GÓMEZ

El 1936 es planta al carrer Cebrián una falla que duia per lema *Màrtirs del treball*, signada per Rafael Gómez, *Rasgo*, desconeixent més

dades referents a aquest artista, encara que podem atribuir l'autoria del cadafal a un veí del número 12 del carrer Cebrián anomentat R. Gómez Calabuig, qui regentava una fàbrica de de cistelles i articles de vimen, i que s'anuncia al llibret de la falla Tetuan de 1945.

ALTRES ARTISTES DE FALLES INFANTILS: FELTRER-LÓPEZ-GARCIA, FERNANDO ALBIÑANA, RAMON ALONSO I RAFAEL ALONSO

Al llistat de cadafals realitzats a les falles de la II República, apart dels ja esmentats, hem trobat el nom de quatre artistes fallers que signaren els seus cadafals infantils. Aquestos artistes resulten ser els mateixos promotors d'aquestes autònomes falles infantils, és a dir, xiquets del voltant dels dotze anys. Caldria esbrinar més sobre aquestos artistes fallers i els cadafals elaborats, tant amb l'ús de les tècniques constructives com de les crítiques i assumptes utilitzats, les quals estaven influïdes pel suplement del Mercantil Valenciano, *Los Chicos* i els personatges dels còmics que allí apareixen com ara *Colilla* o el *pato Banderilla*.

A la falla del Carrer Cebrián de 1934, trobem que són tres els artistes que l'elaboraren: Feltrer, López i Garcia. Recercant als Padró Municipal de 1939, veient els empadronats al carrer Cebrián, només hem trobat el nom d'Antonio Feltrer Martí (Xàtiva, 1928), de fuster de professió, i fill del tallista Luis Feltrer Domingo, qui tenia el taller al carrer de sant Francesc, i que vivien al número 2 del carrer Cebrián.

Altre artista a ressenyar és Fernando Albiñana qui realitzarà la falla *Ensòmits* (Carrer Argenteria, 1935), la qual obtingué el primer premi.

Ramon Alonso Balaguer, autor de la falla de Tetuan —Dr. Simarro—, fou mereixedor del segon premi d'aquell 1936, i que duia per lema *Partit amistós en el añy 1940*. Va estar molt documentada per la premsa de l'època, descrivint

Màrtirs del treball de Rafael Gómez (Cebrian,1936). FS-22, AMX

els detalls d'aquell cadafal que representava un partit de futbol entre els equips F. C. Amistat i U. D- Confianza[34]. Aquesta falla no es va cremar, i va ser sortejada amb una rifa solidària.

El darrer artista a referenciar és Rafael Alonso, autor de la falla del carrer de l'Argenteria i que duia per lema *L'hora de la intel·ligència*, i va ser mereixedora del primer premi de l'edició de 1936. Tractava sobre l'educació i l'ensenyança amés de la intel·ligència sobre el poder dels diners. Junt l'esbós trobem que «En les lluites per l'existència sempre triomfava el brut or, ja era hora que la intel·ligència triomfara plena d'honor».

I fins ací el primer recorregut d'aquestos homes de blanc, aquells que algun dia es posaren el mono blanc i es convertiren en autèntics artistes fallers, conreant al carrer un nou art, l'efímer, que respon al perquè de la festa: la falla.

34 *El Radical*, 18 de març de 1935. BMX

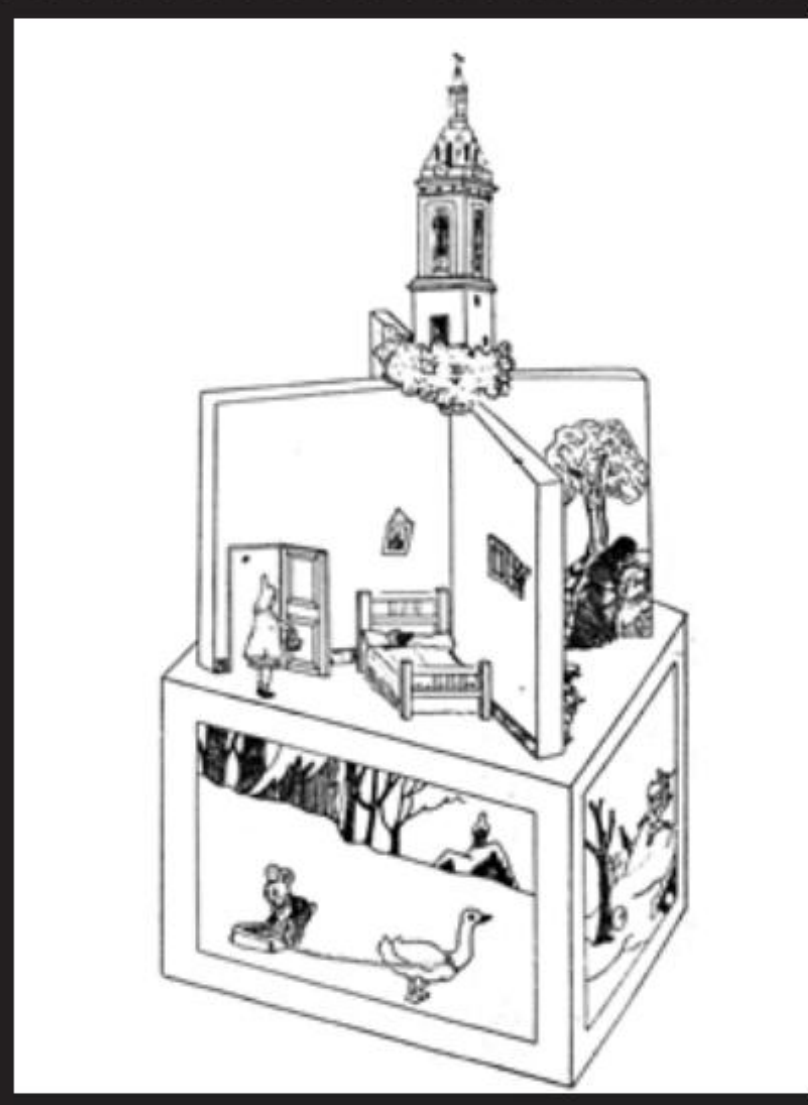

Ensòmits de Fernando Almiñana (Argenteria, 1935). FS-22. AMX

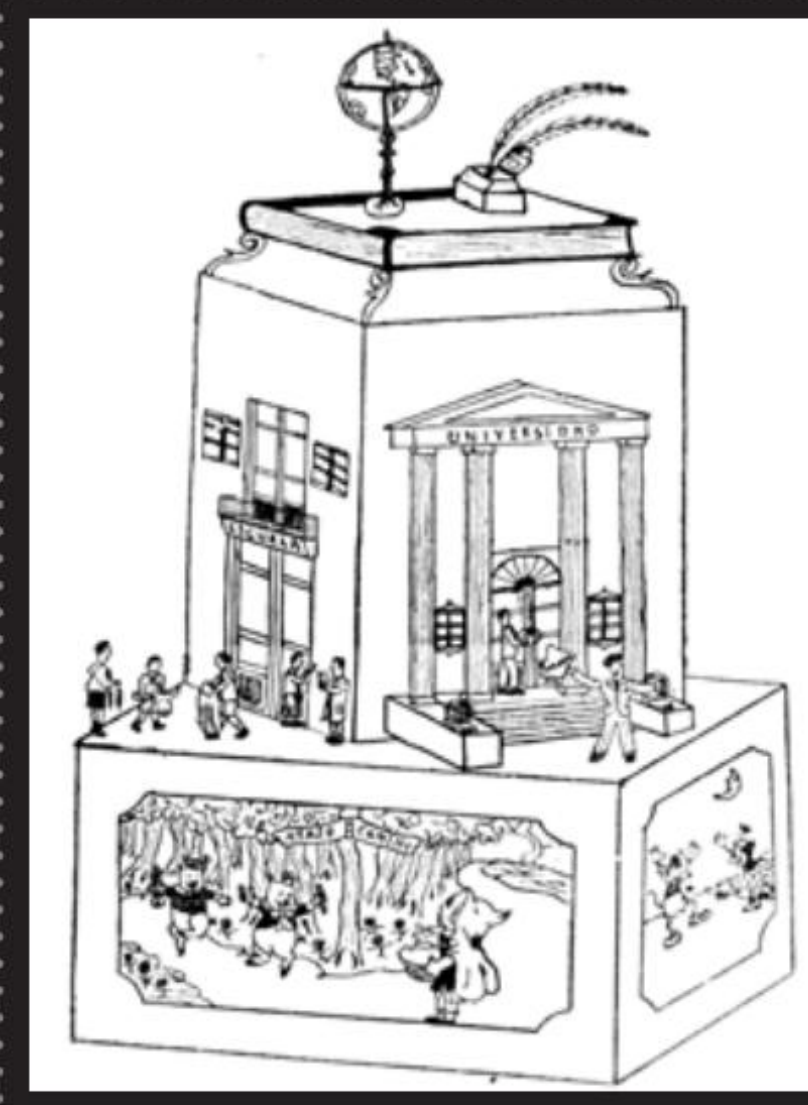

L'hora de la inteligència de Rafael Alonso (Argenteria, 1936). FS-22. AMX

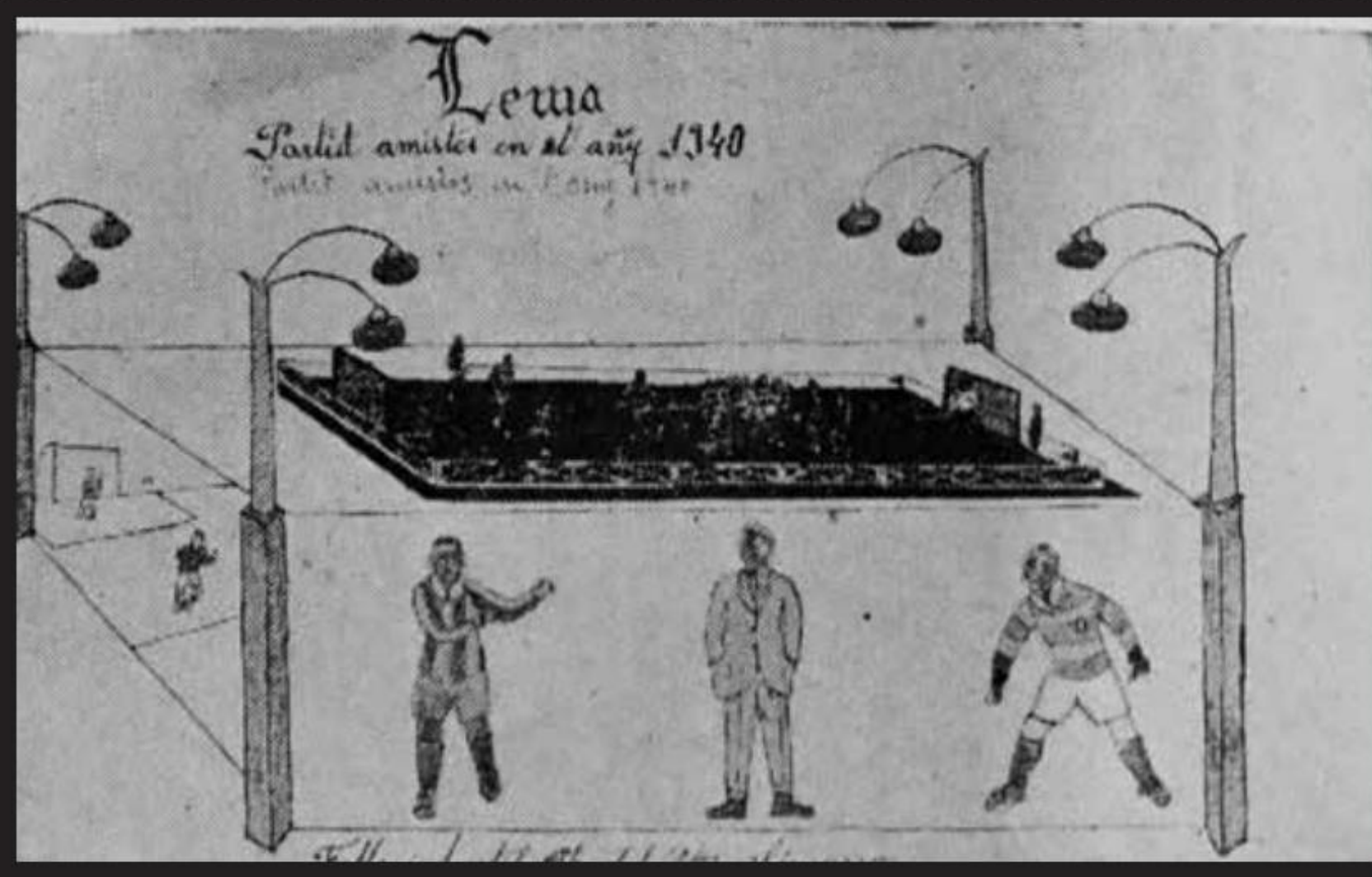

Partit amistós en el añy 1940 de Ramon Alonso (Tetuán, 1936). FS-22. AMX

BIBLIOGRAFIA

Ariño Villarroya, A. (dir.) (1993): *Los escultores del fuego. Aproximación a la Historia del Gremio Artesano de Artistas Falleros de Valencia,* Diputació de València, València.

Bellver Tomàs, B . (1865): Full promocional de la falla de la plaça de la Trinitat, *La peixa de l'aladroc.*

—1866: Llibret explicatiu de la falla de la plaça de la Trinitat, *La creu del matrimoni*.

—1867: Llibret explicatiu de la falla de la plaça de la Trinitat, *Eclipses del matrimonio*.

Català Sanchis, S – Martínez y Martínez, R. (2008): *Pintores de Xàtiva. Vida y obra. Biografía de pintores desaparecidos*, Fomento Cultural CR, Xàtiva.

Carabal Montagud, M. A.- Santamarina Campos, B. – Santamarina Campos, V. (2011): «Los talleres artesanos artísticos de la Valencia del siglo xx», AAV, núm- XCII, València, pp. 339-358.

González Baldoví, M. (coord.) (2009): *Marbre, Bronze i Or. Altars de la Seu de Xàtiva*, Ajuntament de Xàtiva, Xàtiva.

Mas Zurita, E. – Vitores Mas, J. (2012): «Els terrisers del foc: Sena, Noguera i Palos. Fusters en les falles de la segona meitat del segle xix», *Revista d'Estudis Fallers*, 17, pp. 56-64.

Pérez Giménez, J. I. (2009): «Un artista en progressiva recuperació. José Garcia Tortosa, Vernia», *El Verí del Foc*, núm. 3, A. C. Falla J. Ramon Jiménez, Xàtiva, pp. 62-71.

Quilis Ródenas, J. (2000): «L'evolució de les portades dels llibres de falla», *Falles a Xàtiva* 2000, JLF, pp. 170-171.

— (2010): «Artistes fallers a les acadèmies de pintura i als grups de pintors de Xàtiva», Llibre Explicatiu Falla J. Ramon Jiménez 2010, A. C. Falla J. Ramon Jiménez, Xàtiva, pp. 72-79.

— (2014): «Artista faller i pintor, dues facetes de Rafael Pastor Gozálbez», *Llibret explicatiu Falla Benlloch Alexandre VI 2014*, A. C. Falla Benlloch, Xàtiva, pp. 101-105.

Martínez, S. (1997): «De vells a joves», *Llibret Explicatiu Falla Benlloch 1997*, A. C. Falla Benlloch, Xàtiva, pp. 65-66.

Sanchis Martínez, J. (1995a), «Paco Bolinches i Mahiques, Artista Faller», *Argentina 1995*, Falla República Argentina, Xàtiva, pp. 103-105

— (1995b), «Francisco Climent Mata, artista i constructor de falles», Xàtiva en falles 1995, Junta Local Fallera, Xàtiva, pp. 66-68.

— (1996): *Història de les Falles de Xàtiva*, Xàtiva, Ediciones Xàtiva.

Soriano Ginés, F. (1996): *Francisco Bolinches. El Hombre, el Maestro, el Artista*, Vicent Soriano Ginés, Xàtiva.

Torregrosa Barberà, V. (2004): «L'Experiència escolar laicoracionalista a Xàtiva a l'inici del segle XX», En: Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació, vol. 7, p. 349-381.

Tortosa Garcia, R. (2013): «Fa més de cent anys. Tres cadafals fallers del cap-i-casal signats per artistes amb arrels xativines», *El Verí del Foc*, núm. 7, A. C. Falla J. R. Jiménez, Xàtiva, pp. 47-53.

— amb Viñes, V. (2008): «Ramon Morell Navarro, l'artista faller dels 50», *El Verí del Foc,* Núm. 2, A. C. Falla J. R. Jiménez, Xàtiva, p. 73-85.

HD-BNE: Hemeroteca Digital-Biblioteca nacional de España.

BV-PH: Biblioteca Virtual de Prensa Histórica.

BMX: Biblioteca Municipal de Xàtiva

AMX: Arxiu Municipal de Xàtiva

HMV: Hemeroteca Municipal de València.

AGRAÏMENTS

Agraïments a Juan Ignacio Pérez, Pepe Castells, Pepe Barberà, M. Carmen Castelló, M. Nieves Castelló, Javier Mozas i Joan Quilis per les dades aportades i per la seua amabilitat.

Artistes fallers. Recapitulació i nous esbrinaments (III)

Pintors i Fusters camí de la professionalització de l'artista faller (1942-1967)

Joan Quilis Ródenas *Llicenciat en Geografia i Història*

Parlar dels artistes fallers de hui en dia és una tasca fàcil de fer, perquè pràcticament s'hi coneixen totes les seues dades i totes les seues creacions i, a més a més, allò que s'hi desconeix se li pregunta a la pròpia persona. La cosa se complica si fem la mirada uns quants anys endarrere, ja que hi ha una quantitat d'artistes que desconeguem, pràcticament, tot d'ells, només ens ha arribat el seu nom, en ocasions incomplet o alguna dada de la falla, que ha realitzat. Però aquella gent, també formen part de la nostra historia, és més, es tracta d'una part importantíssima ja que sense ells, que varen començar ha realitzar falles, hui en dia, no gaudiríem de la festa que tenim.

En aquest article, anem a parlar d'una sèrie d'artistes, dels quals, alguns, estan pràcticament oblidats, d'altres són completament desconeguts i d'altres, afortunadament, són més conegut dels quals ens han arribat més dades.

Volem intentar, en aquest article, crear una porta oberta per a poder anar aportant i ampliant dades biogràfiques, amb la intenció de recuperar les figures d'aquella gent boga per la festa fallera i per la realització dels seus monuments, que un bon dia, amb moltíssimes limitacions, però amb molta il·lusió, s'atreviren a plantar falles al bell mig de les places de Xàtiva. Alguns d'ells treballaren de forma molt rudimentària, d'altres anaren aprenent i millorant la seua tècnica i forma de treballar. A poc a poc, allò que va començar sent com un divertiment es va convertir en una forma de viure i acabà sent una professió.

En aquests fulls, anem a tractar un període de temps, molt dilatat, és a dir, dels anys següents a la Guerra Civil fins als anys setanta.

Acabada la guerra, no tardarien les falles a animar els carrers, alguns artistes com: Paco Bolinches, Francisco Climent, José García Tortosa *Vernia*, Emilio Sanchis,... que ja havien treballat durant el període de la II República, ara, continuaria fent-ho, però altres hi apareixeran de nou.

JOSÉ MORELL TORTOSA

Així doncs i després d'un llarg període sense falles, a causa de la Guerra Civil, en 1942, quan encara la festa fallera de Xàtiva no s'havia reorganitzat, trobem a José Morell Tortosa (1919-?). En aquest any, realitzarà un monument, per a

De tot un poc de J. Morell (Sant Jaume, 1942). Arxiu Pepe Castells

Fotografía d'Antonio Grau Tomàs, un dels artístes més importants. Arxiu Família Grau Cros

la plaça Martires de la Revolución —sant Jaume— la qual portava per lema *De tot un poc* (1).

A més, coneguem una altra falla feta per aquest artista dos anys després, en 1944, per a la plaça de Mossèn Urios el seu lema era *Fe, grandea y valor* (2), no aconseguí cap premi.

Als dos esbossos, signà simplement com J. Morell. Açò ens fa pensar en dues possibilitats en José Morell Tortosa o en Jose Morell Navarro. Tant un com l'altre estan prou relacionats al món de les falles, en ambdós casos hi han germans que també han sigut artistes. En el primer cas Enrique i en el segon Ramon. Però, pensem que es tracta de José Morell Tortosa i no per la de José Morell Navarro, germà de l'artista faller Ramón Morell Navarro, perquè sabem que aquest va tindre un germà major que morí en la Guerra Civil, i pensem que seria aquest, en el padró municipal de 1935 (3), qui apareixerà en primer lloc, la qual cosa ens fa pensar que seria el germà major, ja que l'orde d'aparèixer al cens, sempre és: primer el pare, després la mare i a continuació els fills de major a menor.

De José Morell Tortosa, sabem que va nàixer en 1919 i que va tindre dos germans, Enrique, de qui parlarem més endavant, i Rafael. El seu pare va ser Juan Morell Soriano, de professió sereno. En 1939 (4), apareixen empadronats en el número 43 del carrer Font Trencada.

ANTONIO GRAU TOMÀS

A l'any següent, el 1943, les falles s'organitzen i arriben a plantar-se fins a dotze. Com hem dit, artistes que ja havien treballat en el període de la II República continuaran, ara, fent monuments. Aquest any, serà el de l'aparició d'un artista que serà molt important en aquesta època de la qual estem parlant, ens referim a Antonio Grau Tomàs (1906-1989). Va nàixer el 10 de novembre de 1906 (5), fill d'Antonio Grau

L'art de la seda d'Antoni Grau Tomàs (Cid-Trinitat, 1946). Arxiu Antonio Grau Cros

La taronchá d'Antoni Grau Tomàs (Mercat, 1946). Arxiu Antonio Grau Cros

Sahuquillo (6). Els primers anys de la seua vida els va viure en el número 3 del carrer d'Olm (7). Professionalment exercia de pintor d'habitatges i és per això que hi apareix a l'apartat de pintors a la *Guía-directorio turística, industrial, agrícola y comercial* (8) de Xàtiva publicada en 1962, en la qual ens diu que la seua seu la tenia al carrer Font Alós nº 10.

La faceta d'artista faller l'exercia a temps parcial quan disminuïa la tasca de la pintura (els mesos d'hivern). També va viure al carrer Sants, més exactament al número 19. Als porxos de sa casa tenia el seu taller, després passaria a l'edifici conegut com *El sanatori*, a la baixada del Carme. Taller que compartiria amb el seu fill, també artista faller, Antonio Grau Cros (9).

Possiblement Antonio Grau Tomàs, siga un dels artistes més importants de la nostra ciutat, ja que som coneixedors que hi va crear 21 falles grans i 3 d'infantils. Les primeres falles atribuïdes les realitzà en 1943 al carrer Vernisa *Art i deport* (10) i a La Raval amb *Casos i coses*. Va estar molt vinculat a la comissió de Sant Jordi perquè hi planta sis monuments. En 1951 *Problema resolt* amb la qual aconseguí el primer premi. A l'any següent, 1952 plantà *Lo que va d'ahir a hui*, en aquesta ocasió no obtindria premi. Continuaria en 1953, encara que desconeguem el lema d'aquesta falla obtindria un segon premi. En 1954, no faria cap falla, per a tornar en 1955 a obtindre el primer premi amb *L'espill de la veritat*. Repetiria primer premi en 1956 amb *Tot per dinés*. La seua tasca fallera conclouria en la comissió de Sant Jordi en 1958 amb *L'emigració* amb què obtingué un segon premi.

Només hi ha dues comissions més en les quals repetiria com a artista, són les de la plaça de la Bassa, plantades l'any 1955 *¿Companyies? Ni en la dona* que no va obtindre premi i en 1963 amb *Varies maneres de fer el indio* on hi va obtindre un segon premi.

L'altra comissió on repetirà serà la plaça de l'Espanyoleto, en la qual hi plantarà durant tres

anys consecutius, al final, ja, de la seua carrera, en 1968, farà *Farça* va obtindre un quart premi. Millorarà en 1969 amb *Injustícies* amb un tercer premi. Finalitzarà en 1970 amb *Carabasses* la qual tindria un segon premi. Aquesta seria l'última falla plantada per aquest artista.

Amb nou diferents comissions realitzaria només una falla. A la ja senyalada del carrer Vernisa i Raval, cal afegir: la del Portal de València, on plantarà en 1945 *La correguda*. En 1946 treballarà per a dos comissions diferents, el Cid —plaça de la Trinitat— i la plaça de la Unificació —actual Mercat—. Per als primers faria *L'art de la seda* i per als segons *La taronchà* i va obtenir un primer premi en aquest últims. En 1947 plantà *De tot un poc* per a Martires de la Revolución —actual sant Jaume— sent guardonat amb un tercer premi. En 1952 realitzarà, possiblement, la seua falla més original *Tot fem i fum*. Falla que anava sobre la plataforma d'un camió i era transportada per tota la ciutat a la qual li varen atorgar el primer premi. En 1957 planta amb la comissió de Tetuan de la qual desconeguem el seu lema. En Sant Pere ho farà en 1959 i tampoc coneguem el lema d'aquesta falla. En 1962 ho farà amb el Carme amb *L'hora fatal*.

Antonio Grau Tomàs també plantarà quatre falles infantils. Dues per a la comissió de José Espejo, en 1947 amb el lema *El secret del molinet* que obtingué el primer premi. Repetiria en 1960 amb aquesta comissió (desconeguem el lema d'aquesta falla) amb un segon premi.

Les altres dues falles infantils les plantarà per a la comissió de l'Espanyoleto, la primera *Tot per chuar* en 1955, la qual no hi va obtindre premi, i repetiria en 1956 plantant *Asta on alcansa nostre art*, aconseguint el primer premi.

Antonio Grau Tomàs plantarà falles al llarg de tres dècades, i va aconseguir, en falles grans un total de sis primers premis, cinc segons i tres tercers, i dos primers premis i un segon en falles infantils. Com veiem, va ser un artista molt guardonat.

Esbós de *¿Companyies? Ni en la dona* d'Antoni Grau Tomàs (Bassa,1955). AMX. LG 2764-4

Esbós de *Tot Fem fum* d'Antoni Grau Tomàs (Foc i Flama,1952). AMX. LG 1928-9

Força Atòmica de J. Camarasa (Sant Jordi, 1946). AMX, FS-22

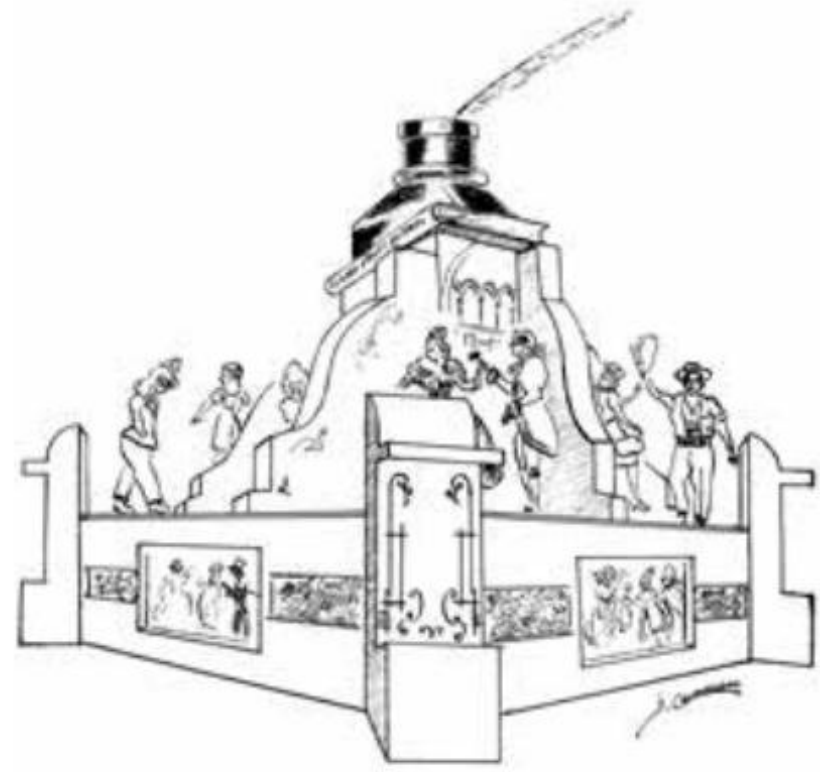

L'amor a través dels segles de J. Camarasa (José Espejo, 1944). AMX, LG-2277-2

JOSÉ CAMARASA GOSÁLBES

Si continuem amb els artistes que comencen a plantar falles en 1943, haurem de passar ara a parlar del pintor, José Camarasa Gosálbes (1909-1980). Aquest, va nàixer el 20 de setembre de 1909, al carrer Font Alta, i els seus pares foren Enrique Camarasa Tortosa de professió sabater i Josefa Gosálbes Navarro ama de casa (11).

Professionalment es va dedicar a pintar i decorar parets i interiors, però va estar molt vinculat al món de l'art. Els seus primers passos en aquest món els va fer a l'acadèmia de José Carchano, per a passar més tard a l'Escola Superior de Belles Arts de Sant Carles de València. A la seua tasca com a pintor destaquen els seus paisatges i els seus retrats. A la fira de 1967 guanyà el segon premi de pintura organitzat pel *Círculo Setabense*, amb l'obra *Calle San José*. José Camarasa va formar part, amb Francisco Boliches, José Garcia *Vernia*, Juan Francés, Vicente Giner, Roberto Martínez *Leña* i altres, del conegut grup de pintors, denominat Sait (12).

Com artista faller se li coneixen 19 falles (13), totes elles grans i cap infantil. La primera, *Aigua que plou* la realitzarà per a la comissió de la plaça del Trinquet en 1943.

Destaquen les 6 que farà per a la comissió del carrer José Espejo: *L'amor a través dels segles* en 1944, amb la qual aconseguiria el primer premi; en 1945 plantà *Cara i creu* repetint premi; seguiria en 1946 *¿Qui arregla açò?*. En aquesta ocasió es quedaria sense guardó; en 1947, farà *Tases i plats* amb la qual obtingué un segon premi. No tornarà a plantar en José Espejo fins a 1951, amb *Els alquilers dels cresols* que també s'hi quedà sense premi i conclourà amb aquesta comissió en 1952 amb *Folklore d'importació* que tampoc obtingué recompensa. Destaquen també els 5 monuments plantats per a la plaça

Abundància d'E. Morell i Rafael Pastor (Enríquez, 1943). AMX, FS-22

de Mossèn Urios. En 1952 plantà *Mercat de flors* amb un tercer premi; la falla que planta en 1953 desconeguem el seu lema però s'alçaria amb el màxim guardó; en 1955 realitzarà *A lo loco, a lo loco* i s'hi quedà sense premi; conclouria en aquesta comissió en 1956 amb *El paso a nivel* i quedà, novament, en un tercer lloc.

Per a la plaça de la Unificació —del Mercat a l'actualitat—, treballaria en dues ocasions, la primera en 1948, fent *La gràcia està en el peu* on aconseguí un tercer lloc. La següent vegada que treballa per aquesta comissió, serà en 1950, desconeguem el seu lema, però sabem que no va ser guardonada.

Després hi ha una sèrie de comissions amb les quals només realitzarà un monument. A la plaça Enríquez i Sant Pere, treballarà en 1945, per a la primera realitzarà *El món en flames* i per a la segon *Dos tecles que tocar* cap de les dos obtindrien premis. Per a Sant Jordi, en 1946, plantarà *Força atòmica* amb un tercer premi. Amb el Cid realitzarà en 1949 *Las ciencias adelantan* i obtingué el segon premi. En 1953 va ser el torn del carrer de sant Agustí on es va poder veure *A toc de campana*, sense premi. Conclourem amb la comissió de Tetuan, allí va realitzar *El trust de los tenorios* en 1955, amb la qual aconseguirà un tercer premi.

De les 19 falles que va plantar José Camarasa Gosálbes durant tretze anys, va tindre tres primers premis, dos segons i cinc tercers. Tant els monuments amb premi com la resta varen eixir del taller que tenia en un antic molí situat al carrer de la Reina. Amb ell va treballar gent com José Pellicer Pérez conegut com a *Manolete* i l'afamat pintor local Roberto Martínez *Leña* (14).

ENRIQUE MORELL TORTOSA

Un altre artista que s'estrena al món de les falles en 1943 va ser Enrique Morell Tortosa (1912-¿?). Fill de Juan Morell Soriano i Genoveva Tortosa va tindre dos germans més José, de qui ja hem parlat, i Rafael. Durant un temps tota la família apareix censada en el número 43 del carrer Manuel Gorfet (15). Després passarà a viure al número 9 de la plaça d'Enríquez, amb la seua dona Dolores Sabater Arnau. Sabem que professionalment era guarnicioner (16).

Apareix com a membre de la comissió d'Enríquez entre els anys 1943 i 1944. Als primer anys forma part de la comissió de festers, junt a Alfredo Sala i José Richart, i a l'any següent apareix com a vocal (17).

Li podem atribuir la realització de dues falles per a la plaça d'Enríquez, que coincideix en els anys en els quals va formar part de la comissió. La de 1943 la realitzarà conjuntament amb un altre artista, Rafael Pastor, i aquesta portava per lema *Abundància* amb la qual aconseguí un segon premi. La falla realitzada en 1944 *Las delicias de Bixquert* ja és en solitari i va aconseguir el tercer premi (18).

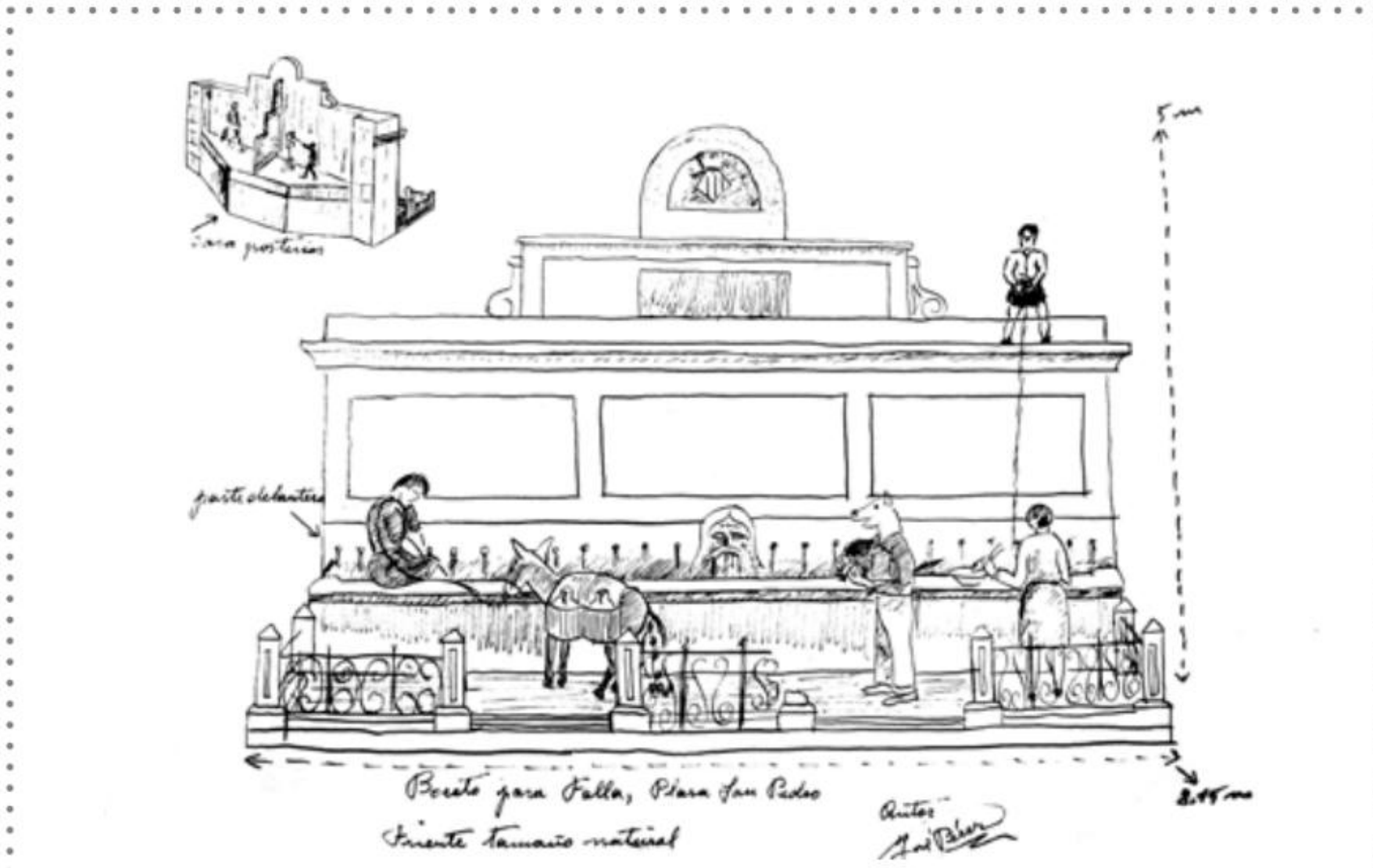

Limpiesa e hichene de J. Pérez (Sant Pere, 1944).
AMX, LG-2277-2

Desconeguem els motius pels quals aquest artista no va continuar fent falles, a més si tenim en compte que les dues en què va treballar hi van ser guardonades. Possiblement la seua tasca de guarnicioner li acapararia massa temps i abandonaria el món de les falles tant com artista com membre de la comissió.

Per últim i per tal de concloure en els artistes que s'inicien al món de les falles en 1943, parlarem d'un artista del qual pràcticament ho desconeguem tot, es tracta de Ricardo Sánchez**.** D'ell només sabem que plantà una falla *Voluntat de faller*, la qual va ser en 1943, per a la comissió de Tetuan i amb la qual aconseguí el tercer premi (19).

JOSÉ PÉREZ, *VICENT* I ARCADIO ALBORCH

En 1944 trobarem a tres nous artistes però cap d'ells va tindre continuïtat. Començarem per José Pérez Martínez. Aquest només va realitzar una falla i va ser per a la plaça de Sant Pere en 1944, *Limpiesa e hichene*, amb la qual aconseguí un segon premi. Aquest artista, pràcticament desconegut, no ha passat a la història de les falles de Xàtiva, però si la seua falla, la qual es pot considerar un d'eixos monuments que es recorda al llarg del temps. En aquesta falla s'hi representava la font de vint-i-cinc dolls i alguns dels veïns de la barriada que anaven allí a deixar les seues brutícies. No sabem amb exactitud qui va ser aquest artista, perquè a l'esbós de la falla (20) sols signa com José Pérez, però ens inclinem a pensar que s'hi tracta de José Pérez Martínez, que apareix com a vocal al llibret explicatiu de la comissió de Sant Pere de 1945 (21). En 1944 també hi hagué llibret però no apareix la relació dels membres malgrat açò suposem que ja formaria part de la comissió.

Els altres dos artistes plantaran falles infantils. Un d'ell és *Vicent* I només coneguem el seu nom perquè apareix a l'esbós del monument.

Es tracta d'una falla infantil, que realitzà per al carrer Caputxins, *Falleros fallats* plantada en 1944 i que aconseguí el primer premi (22). Arcadio Alborch serà l'altre artista que realitzarà una falla infantil en 1944. No tenim cap dada sobre ell i només sabem que en aquest any plantà un monument infantil al carrer de l'Ardiaca que portava per lema *Cuentos infantiles* amb la qual obtingué el tercer premi (23).

ANTONIO AGUSTÍ BOLINCHES

Passem ara a tractar sobre els artistes que comencen a treballar a partir de 1945. Començarem per Antonio Agustí Bolinches (1914), que va nàixer el 3 de desembre de 1914. D'aquest artista, conegut com a *Bolincho*, sabem que era fill de Vicente Agustí Alba i de Nieves Bolinches Gozalbes. Tenia dos germans més: Rafaela i Antonio (24). Professionalment era pintor de façanes i interiors encara que també pintava quadres. Va viure a la plaça Font de Sant Joan en el número 57 (25).

Les falles que coneguem d'Antonio Agustí Bolinches apareixen signades de tres formes diferents, encara que la majoria les trobem amb el seu malnom de *Bolincho*. De forma molt minoritària el trobem amb el tàndem *Bolincho*-Femenia. I per últim, i també de forma minoritària, signades amb el seu primer cognom Agustí.

Coneguem la realització de sis falles i d'aquestes cinc són grans i una infantil. És un artista molt vinculat a la comissió del Raval on realitzarà quatre monuments per a aquesta comissió. La primera falla que coneguem d'ell és *Els conflictes del choc i del amor*, plantada a La Raval en 1945, i és realitzada conjuntament per *Bolincho*-Femenia i aconseguiria un segon premi. Més endavant comentarem la figura de Femenia i de qui pensem puga tractar-se.

En 1946, i ja en solitari, *Bolincho* plantarà dues falles: *Força de voluntat* (Mártires de la Revolución), on aconseguí novament un segon premi, i *La restricció* (El Raval), aquesta vegada sense premi.

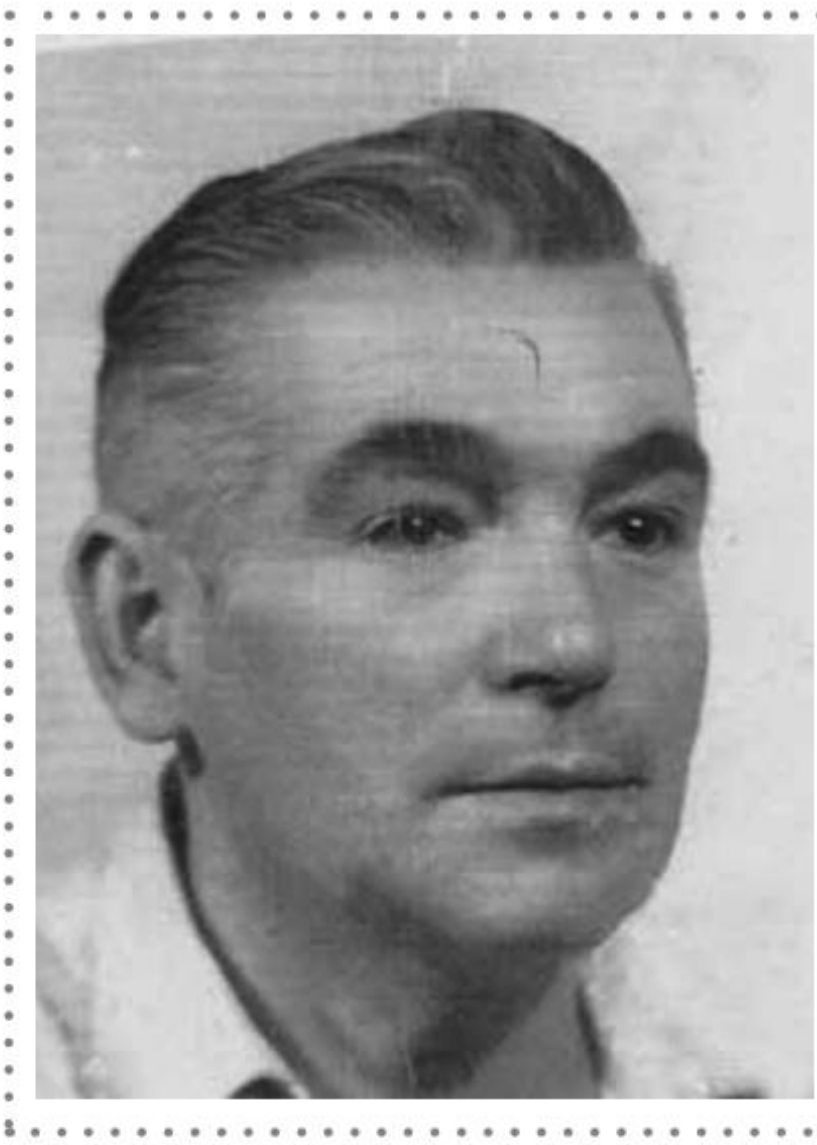

Fotografia d'Antonio Agustí, *Bolincho*. Arxiu Família Agustí.

Deseo estraperlista d'Antonio Agustí (Raval - sant Joan, 1950). Arxiu Pepe Castells

Els conflictes de choc i de l'amor de Bolincho i Femenia (Raval - sant Joan, 1945). Arxiu Pepe Castells

Uns que s'han ficat en camisa d'onze vares... de J. Franco (Bassa, 1945). AMX, FS-22

En 1949 plantarà l'única falla infantil que se li coneix *Els estudis a pas de tortuga* i va ser realitzada per a la plaça de Benlloch, i és l'únic monument que signa amb el seu cognom Agustí. Aquesta falla infantil seria guardonada amb el primer premi. En 1950 i 1951 plantarà al Raval, i en el primer realitzarà *Deseo estraperlista* i a l'any *següent La música clàssica i moderna*, ninguna de les dues serien guardonades (26), motiu que pot fer pensar que deixarà de construir falles.

Per concloure, comentarem que aquest artista faller va ser oncle del desaparegut dibuixant de plomí Antonio Agustí Camáñez, que a l'igual que el seu oncle, també va ser conegut com *Bolincho*.

FEMENIA SEGRELLES

Respecte a la figura dels Femenia pensem que es tracta de Rafael o Francisco Femenia Segrelles, germans, i també vinculats al barri del Raval. De Rafael Femenia Segrelles (1912 -?) sabem que naixé el 3 de juny de 1912, de professió fou pintor (27) i que va viure en el número 11 de la plaça de sant Joan amb el seu germà, Francisco Femenia Segrelles (1915-?), i que de professió era fuster (28). Sabem per testimonis orals (29) que Rafael ajudava a pintar les falles a Antonio Agustí, per tant podem pensar que és aquest qui signa la falla de 1945 però també és lògic pensar que, Francisco, el fuster, seria qui feia les estructures i per això signava també. Esperem poder resoldre algun dia aquest dubte.

JOSÉ FRANCO MURILLO

Canviem d'artista i parlem de José Franco Murillo (1910-?). D'aquest, sabem que naix el 20 de juliol de 1910 i era fuster. Al cens de 1940 el trobem vivint al número 6 del carrer porta de santa Tecla junt a la seua germana Emilia i sa tia Elisa Franco Herrero (30). La seua vinculació a la realització de falles és molt reduïda i només se li coneix la plantada en 1945 a la pla-

ça de la Bassa i que portava per lema *Uns que s'han ficat en camisa d'onze vares i carrer que no trau cap* (31). No va aconseguir cap premi i possiblement eixe fóra el motiu pel qual José Franco no continuarà com a artista faller.

GUILLERMO SANCHIS ÁNGEL

Ara parlarem d'un artista prou conegut al món de l'art, però no per la seua aportació al món de les falles sinó per ser un renombrat aquarel·lista. Es tracta de Guillermo Sanchis Ángel (1927-2006). Naix a Xàtiva el 26 de desembre de 1927. Als anys quaranta va ser alumne de Francisco Boliches a l'institut de Josep de Ribera. A Xàtiva, passà la seua infància i els primers anys de la seua joventut per a residir més tard a València. De professió Pèrit Industrial, la seua vertadera passió va ser l'art i, sobre tot, la pintura. Fundador amb Enrique Serrano i Rafael Daroca, en 1950, del grup de pintura Sait. Després s'uniri-en altres pintors com Bolinches, Giner, *Vernia* o Mompó entre d'altres (32). Guillermo Sanchis destaca com aquarel·lista, el qual representa molts aspectes de la nostra ciutat així com de València o ciutats tan dispars com Paris, Lisboa o Venècia d'entre moltes altres (33).

La seua vinculació a les falles és molt discreta i només se li coneix la realització d'un monument infantil *El treball no deixa res* fet per al carrer de sant Agustí en 1945 (34), on encara era un jove de divuit anys. Possiblement, aquesta participació al món de les falles seria fruit de la seua afició al món de l'art i que més tard desenvoluparia a les aquarel·les.

JOSÉ SANCHIS

Per a concloure amb els artistes que comencen a fer falles l'any quaranta-cinc parlarem de José Sanchis. Aquesta persona planteja molts dubtes ja que no sabem el seu nom complet. suposem que serà el mateix que apareix, amb aquest nom, a una ressenya d'art al llibre de la Fira de 1945 (35), en la qual ens diu que va participar a l'exposició organitzada a la Fira de

El refraner valencià de Juan Samaniego (Sant Jaume, 1948). AMX, FS-22

l'any anterior i aportà un quadre que qualifica de notable. Torna a aparèixer a una altra ressenya d'art al llibre de la Fira de l'any 1956 (36), cosa per la qual suposem que seria un assidu dels certàmens pictòrics de la Fira. Respecte a la seua aportació al món de les falles només coneguem la falla plantada en 1945 a la plaça de Mossèn Urios, *La vivienda està mal*, al no obtindre cap premi, possiblement, José Sanchis desistirà de continuar en aquesta activitat.

No trobarem l'aparició de nous artistes fins a 1948, en aquest cas seran tres els que apareixeran al món faller de Xàtiva.

JUAN SAMANIEGO MACKENNA

Del primer que parlarem serà de Juan Samaniego Mackenna. Sabem poques coses d'ell i només se li coneix una única falla en 1948, *El refraner valencià* per a la plaça Mártires de la Revolución, la qual no aconseguiria cap guar-

Caricatura de J. Bernabeu apareguda al llibre de José Espejo de 1948. AMS, FS-22.

Lo que fon i lo que és de J. Bernabeu (José Espejo, 1948). AMX, FS-22

dó. Aquest mateix any és nomenat faller d'honor de la comissió per a la qual hi planta (37) i també serà l'autor de la portada del llibret de la comissió (38), la qual serà utilitzada per al llibre de la Junta Local Fallera de l'any 1963 (39).

Tenim una via de investigació oberta respecte aquesta persona, però que de moment no ha donat cap resultat. Sabem que el 21 de març de 1995 mor a Madrid un coronel d'infanteria de nom Juan Samaniego Mackenna (40). Pogué estar destinat aquesta persona al regiment Otumba als anys quaranta. És allò que intentem esbrinar però de moment no ho hem aconseguit.

JOSÉ BERNABEU

Un altre artista que apareix aquest any, i que només hi farà una falla, és José Bernabeu**.** Com en molts altres artistes és poc el que sabem d'ell. Únicament se li coneix un monument: *Lo que fon i lo que és* realitzat en 1948 per al carrer José Espejo (41). Sabem que era membre d'aquesta comissió i que s'hi va oferir voluntari per a fer la falla. Així el poeta faller Julià J. Piera, a uns versets, ens ho diu al llibret explicatiu de la comissió d'aquell any (42):

«La Comisió que may calla,
prengué en firme i en bòn pèu
qu'el gran Pepe Bernabèu
fera el "cròquis" de la Falla».

A un altre apartat del llibret apareix una caricatura de José Bernabeu (43) acompanyada d'uns altres versets, en els quals s'hi fa una descripció de l'artista faller. Els versos no van signats però possiblement també siguen de Julià J. Piera:

«Chic chove i molt atrevit,
no's cansa de treballar,
lo mateix talla un vestit
qu'una orquesta dirichís
y no desafina may».

Entre equites i còmics... d'Amador Cano (infantil Caputxins, 1949). AMX, LG-1928-6

AMADOR CANO ANGULO

El tercer d'aquests artistes tindrà un poc més de participació però tampoc massa ja que només se li coneixen tres falles. Estem parlant d'Amador Cano Angulo (1930). Naixqué el 2 d'abril de 1930, fill de Bautista Cano Gozalbez. Desconeguem el nom de sa mare, la qual, possiblement, moriria prou jove perquè no apareix al cens de 1939 (44). Tant pare i fill apareixen empadronats al número 75 del carrer Caputxins (45).

Molt vinculat al carrer Caputxins ja que a banda d'aparèixer empadronat allí, les falles que realitzà també són per aquella zona, de les quals, dues són infantils i una gran. També apareix com a president de la comissió durant els tres anys en què realitzà els monuments.

La primera d'aquestes falles la plantà en 1948 i es tractava d'una falla infantil. El seu lema era *De fallero a còmic* (46), i no aconseguiria cap premi. A l'any següent repetiria amb la categoria plantant *Entre equites y comics...* (47), i aconseguí un tercer premi.

En 1950 signà l'esbós de la falla gran *Tot fa falta*, que es plantarà al voltat del carrer Caputxins però a l'explicació apareix La comissió com els autors del monument (48). A partir de 1950 ja no apareixen més falles a la zona del carrer Caputxins, possiblement al quedar desvinculat d'aquest ambient faller va influir perquè Amador Cano deixarà de fer falles.

RAFAEL DAROCA BENAVENT

Trobar nous artistes fallers ja no serà fàcil i les noves incorporacions seran escasses i fins a 1952, any en què el pintor Rafael Daroca Benavent (1927) fa una incursió en aquest món, no hi ha més artistes. Rafael Daroca va nàixer al número 5 del carrer Font Trencada el 19 d'octubre de 1927 (49). Encara que després viurà molt de temps al número 3 de la plaça de la Trinitat (50). Germà del també pintor José Daroca i membre fundador del grup de pintura Sait junt a Francisco Bolinches, José Garcia *Vernia*, Juan Francés, Vicente Giner, Roberto Martínez *Leña*, Antonio Sáez o José Camarasa entre d'altres (51). Arriba a iniciar els estudis de Belles Arts a l'Acadèmia de Sant Carles, encara que per problemes familiars, els ha d'abandonar. En 1960 instal·la la seua residència a París on consolida la seua formació i comença a fer exposicions de forma regular. En 1968 torna a Xàtiva i es queda definitivament a la nostra ciutat (52).

La seua vinculació al món de les falles és prou escassa i només hi realitzarà un monument en 1952. Aquest va ser per a la comissió del Cid i portava per lema *Don dinero* (53). Segurament, ser veí d'aquesta plaça va ser l'al·licient per a fer una incursió en aquet món.

JOSÉ MARTÍNEZ MOLLÀ

Possiblement 1953 siga un dels anys més importants dins de la història de les falles de Xàtiva, perquè és l'any en què apareix un xiquet fent falles infantils i que pel temps s'hi convertirà en un d'aquells artistes que marquen una època. Ens referim a José Martínez Mollà (1939). Nascut a Xàtiva, més concretament al carrer Bruns el 31 de març de 1939. Serà el pintor Francisco Climent Mata qui li dona les primeres lliçons d'art a la seua acadèmia, situada als baixos de la casa d'Alarcón. A l'Institut Josep de Ribera va rebre l'aprenentatge de professors com Rafael Pérez Contel i Francisco Bolinches (54).

Sent encara un xiquet, plantarà tres falles infantils a la plaça d'Alexandre VI: en 1953, i amb només tretze anys, realitzarà L*a cartilla de racionament*; en 1954 *La música*, i en aquesta ocasió va tindre la col·laboració del pintor Jaime Rullán i en 1955 *Bunyol de festes* (55).

En 1956 s'hi traslladà a viure a València. Allí es matriculà a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, on no conclourà tots els cursos però rep bones lliçons d'escultura i modelatge(56). A València i, abans d'establir-se pel seu compte, treballarà amb artistes com ara Modesto Gonzalez, Francisco Codoñer, Juan Huerta o Vicente Luna (57). La majoria de la producció de les falles de José Martínez Mollà són per a València, i només direm que en sis ocasions ha plantat la falla de l'ajuntament, en vint i una vegada ha fet falles de secció especial, de les quals ha aconseguit tres vegades el màxim guardó (58).

Però passem a les falles que realitzà per a Xàtiva que és allò que ens interessa. Com hem assenyalat ja, sent un xiquet plantà tres falles infantils a la plaça d'Alexandre VI. En aquesta primera etapa aconseguirà un tercer premi el 1954 i un primer premi el 1955 (59). Ja consolidat, professionalment com artista, José Martínez Mollà plantarà a la seu ciutat de natalici huit falles més i d'aquestes sis seran grans i dos infantils.

En 1960, realitzarà el primer d'aquets monuments per a la plaça de sant Joan que portava per lema *Quin pato de fira* i aconseguirà el primer premi. No serà fins el 1962 quan hi plante dos nous monuments a Xàtiva, repetirà a la plaça de sant Joan amb *El qui canta el mal s'espanta* amb la qual va guanyar un tercer premi. La segon de les falles serà *Quin aigua cau* realitzada per a la plaça de Tetuan, la qual obtingué, novament, el primer premi. Repetiria amb aquesta comissió en 1963 amb *L'ave res*, i novament s'alçaria amb el màxim guardó. Martínez Mollà tornaria a treballar per a Xàtiva en 1966, i en aquesta ocasió per a la comissió d'Enríquez amb *El que no corre vola* la qual va obtindre un segon premi. L'últim treball que realitzà fou destinat a les falles grans a la nostra ciutat la va realitzar en 1972 per a la comissió de la Verge del Carme *Els que ens fan la col* amb la qual aconseguí un segon premi (60).

Respecte a les falles infantils que Martínez Molla plantarà a Xàtiva ja com artista faller professional en són dues. La primera la realitzarà per al barri de La Raval, en 1960, *Temps salvaches* amb un tercer premi. La segona la realitzarà en 1973 per a la comissió de Tetuan i serà *Serenata en burro menor* amb un segon premi (61). Aquesta serà l'última falla que José Martínez Mollà hi plante a la nostra ciutat.

Cal destacar que aquest artista introduirà a la nostra ciutat les tècniques i nous usos que s'utilitzaven a les falles de València i ací ja començaren a utilitzar, i és per això que s'hi va poder veure, per primera vegada, els monuments amb bases baixes i deixant les escenes a l'altura de l'espectador. També introduirà la realització dels ninots totalment amb cartó i pintat en la seua totalitat, abandonant-se així, el vestir-los de tela (62).

Tres anys passaran fins a tornar a veure l'aparició de nous artistes, en concret, seran cinc els que s'animen a introduir-se en aquet món, dos d'ells ho faran de forma conjunta, però, cap d'ells tindrà massa continuïtat.

La música de José Martínez Mollà (infantil Alexandre VI, 1954). AMX, LG 2764-2

Temps salvaches de José Martínez Mollà (infantil Raval - st. Joan, 1960). AMX, LG 2764-2

José Martínez Mollà pintant els ninots de la falla *Quin pato de fira* (Raval, 1960).

Quin pato de fira de José Martínez Mollà (Raval, 1960).

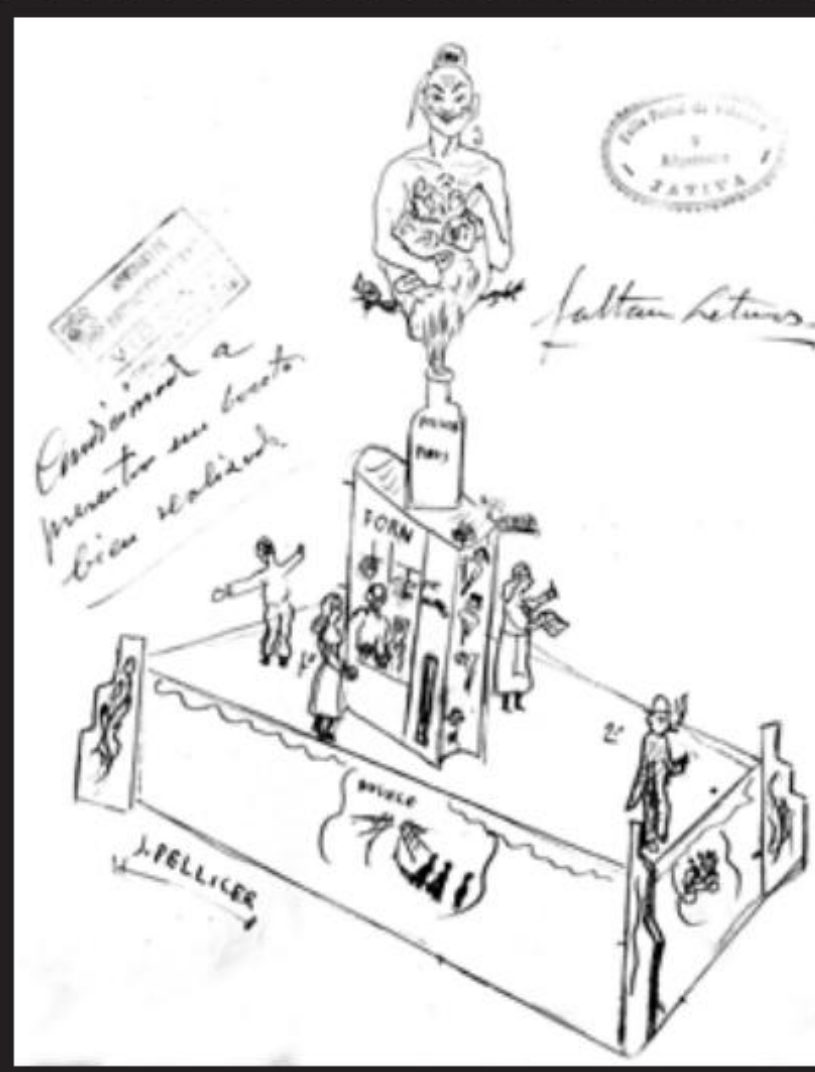

Historia de ladrones de J. Pellicer (Portal de València, 1956). AMX, LG 1698-2

La influencia del caldo de F. Enguix i J. Alonso (Sant Jaume, 1956). AMX, LG 1698-2

Altaveu Arrabalero de R. Perales (infantil Raval, 1956). AMX, LG 1698-2

Qui de casa se'n va... d'Enrique Grau (infantil José Espejo, 1956). AMX, LG 1698-2

JOSÉ PELLICER PÉREZ

Començarem parlant de José Pellicer Pérez (1934-1975). Aquest va nàixer el 24 de març de 1934 al carrer Forn del Vidre. Son pare fou Constantino Pellicer García, de professió ferroviari, i sa mare Nieves Pérez Tudela, ex monja (63). Molt vinculat al món de l'art, les primeres lliçons les va rebre del pintor i escultor Joaquín Caldés qui va ser amic de la família. Possiblement foren les úniques ja que no se li coneix cap formació acadèmica. La seua obra pictòrica està formada per retrats, paisatges i bodegons. Una de les feines que va desenvolupar va ser la de retolista de cotxes a diversos tallers del carrer la Reina.

José Pellicer va patir una malformació a la columna la qual li provocà una menuda gepa. Tenia un paregut amb el famós torero *Manolete*, i d'ací li vingué el malnom amb el qual era conegut (64). Va estar poc involucrat amb el tema de les falles i només se li atribueix una realitzada en 1956 per a la comissió del Portal de València *Historia de ladrones*. No se li coneix cap premi a aquesta falla (65).

FRANCISCO ENGUIX, JOSÉ ALONSO I RAFAEL PERALES

Passarem ara a parlar de Francisco Enguix i José Alonso, dels quals tampoc tenim referències. Només sabem que signaren una falla a la nostra ciutat, i va ser en 1956 per a la comissió de Mártires de la Revolución, amb el lema era *La influència del caldo* i no aconseguiren cap premi (66). Un altre artista que plantà únicament en aquest any va ser Rafael Perales. Ho desconeguem pràcticament tot d'ell. Únicament hi ha una falla infantil signada per ell I és la que en 1956 es planta al barri del Raval amb el lema d'*Altaveu Arrabalero* (67) la qual no obtingué cap recompensa. Barallem la possibilitat que aquest Rafael Perales siga membre de la comissió de La Raval i que hi apareix en alguns llibrets en 1950 com a vicepresident de la junta de festa, i en 1951 i 1960 com a vocal (68). No sabem si seria familiar de l'afamat pintor xativí Rafael Perales Tortosa, mort en 1937 quan intentava creuar la frontera amb França (69).

Plantegem la possibilitat que fóra familiar d'aquest pintor perquè aquest nom és prou comú en aquesta família ja que l'avi del pintor i el seu padrí de bateig també són els dos Rafael Perales (70). Ben bé podria tractar-se d'algun cosí o nebot. El desconeixement del segon cognom d'aquest artista faller ens impossibilita poder concretar més coses sobre ell.

ENRIQUE GRAU

Acabarem aquets període amb un artista que presenta molts dubtes, Enrique Grau. Es coneixen dues falles d'ell: una infantil plantada en 1956 per al carrer de José Espejo amb el lema *Qui de casa se'n va...* amb la qual va obtindre un tercer premi (71), mentre que la segona fou de categoria gran va ser *Mustafaes* que s'hi realitzà en 1961 per a la falla Selgas-Tovar i en aquest cas obtindria un segon premi (72). No sabem qui ni d'on provenia aquest Enrique Grau. Podríem plantejar, dues possibilitats. Una primera que fóra Enrique Grau Tomàs, germà del conegut artista faller Antonio Grau Tomàs i a l'igual que aquest de professió pintor. Sabem d'aquest que va nàixer en 1905 i va estar casat amb Teresa Martínez Alemany. Al cens de 1939 el trobem vivint al número 5 de la plaça de l'Om (73).

Una altra possibilitat és que podria ser Enrique Grau Martínez, fill d'Enrique Grau Tomàs i aquest estava més vinculat a les Belles Arts i el seu nom hi apareix en alguna que d'altra exposició de pintura dels anys seixanta (74). Tant el pare com el fill estan vinculats al món de les falles per haver sigut membres de la comissió que s'hi formà al carrer Caputxins als anys quaranta i cinquanta (75). EL que foren algun dels dos els autors d'aquestes falles planteja dubtes i més encara quan l'afamat artista Antonio Grau Cros, nebot i cosí d'aquets dos, ens informa que cap d'ells va estar vinculat a la realització de falles (76). Així doncs caldrà que continuem indagant sobre qui és en realitat Enrique Grau.

Castells en l'aire de la comissió de F. Morell (infantil Mercat, 1960). AMX, LG 2282-2

Paso a la juventud, paso a la nueva ola de V. Morell (infantil Tetuan, 1965). AMX, LG 2764-1

JOSEFA MORELL GRANERO

Ens hem d'anar fins a 1960 per a trobar l'aparició d'un nou artista faller, i en aquesta ocasió serà Josefa Morell Granero (1941). Si amb la informació amb la qual treballem és correcta, Josefa Morell serà la primera dona que s'involucrarà en la realització de falles. Filla de Ramon Morell Navarro, va nàixer a Xàtiva el 27 de setembre de 1941. Sabem poques coses d'ella i només que en 1965 estava vivint a França (77). La seu vinculació a les falles és perquè realitzà un monument infantil en 1960 per a la plaça del Mercat: *Els castells en el aire de esta comissió*, que obtingué el primer premi (78). Suposem, doncs, que el seu intent de vincular-se al món de construir falles estaria influenciada per son pare però la cosa no va anar avant, és a dir, no hi va prosperar perquè al llarg de la seua trajectòria només s'hi coneix aquesta falla.

ESTEVE ARNAU GÓMEZ

Ens hem de traslladar fins a 1964 per a poder parlar del següent artista: Esteve Arnau Gómez (1934). Sabem que va nàixer el 12 de febrer de 1934 i començarà al món de les falles treballant per a Ramon Morell (79). Més tard formarà tàndem, durant cinc anys, amb Manolo Blanco Sancho, el qual plantava tot aquest temps per a la comissió de Tetuan.

La primera d'aquestes falles va ser en 1964, la qual portava per lema *Força o debilitat*, on aconseguí el primer premi. A l'any següent realitzaran *Carabasses* (80) i tornà a aconseguir el primer premi. En 1966 serà *Joc de dones* i en aquesta ocasió obtindrien el tercer premi. El quart any que treballaren junts Manolo Blanco i Esteve Arnau, per a la comissió de Tetuan, plantaren *Per culpa de la poma,* amb la qual obtingueren un segon premi. El 1968 fou l'últim any en què els dos artistes treballaren conjuntament, i en aquesta

Detall del cadafal Carabasses obra d'Esteve Arnau i Manolo Blanco (Tetuan,1965). Arxiu Manolo Blanco

VICTOR MORELL GRANERO

En 1965, Ramon Morell tornaria a intentar que un fill d'ell entrara al món de la creació de les falles. En aquest cas seria Victor Morell Granero (1944) qui va realitzar, per a la comissió de Tetuan, el monument infantil *Paso a la juventud, paso a la nueva ola*, amb la qual va obtindre un segon premi (83). Victor va nàixer el 17 de setembre de 1944 i de professió va ser mecànic (84) però a l'igual que la germana Josefa, de la que hem parlat abans, també va intentar introduir-se en el món de les falles, segurament incentivat pel pare. Però, segurament, aquest món competitiu de les falles no va convèncer a Victor Morell i no va tindre continuïtat.

ocasió plantaren *El caos del nostre poble*, aconseguint novament un segon premi (81).

A partir de 1968, la societat Arnau- Blanco se separa, és a dir, seguiran nous camins. Esteve Arnau, passaria a treballar amb Vicent Albert Pérez, encara que Arnau signaria en solitari. D'aquest nou període coneguem quatre falles, la primera de 1972, per a la comissió de la plaça d'Enríquez i que portava per lema *El progrés de Xàtiva*, el qual va aconseguir el tercer premi de la secció tercera. Les altres falles foren realitzades totes per a la comissió del Raval, en 1974 es planta *Coses de Xàtiva i d'actualitat* i va ser guardonada amb el tercer premi de la secció primera. En 1975 plantaria les falles gran i infantil del Raval. La primera fou *Les hores d'actualitat* amb un tercer premi de la segona secció, i amb la infantil que portava per lema *Contaminació*, on obtingueren el segon premi de la tercera secció (82).

V. SANCHO

L'últim any que anem a tractar serà 1967 i ací només hi apareix un nou artista i que pràcticament no sabem res d'ell. Serà V. Sancho, i només tenim constància que plantarà una única falla i serà per al Mercat, que portava per lema *El més tonto en raó, és qui tocà... el violó*, amb la qual aconseguí un tercer premi (85).

Fins ací el repàs a 25 anys d'artistes fallers que han plantat a la nostra ciutat, són més però hem descartat als qui sabem certament que no són xativins. Hem intentat recuperar a moltes persones que havien caigut en l'oblit i donar-los un poc de protagonisme ja que ells foren els artistes que varen fer possible la festa que hui tenim. Possiblement, algunes de les dades exposades ací, les hauríem de modificar, però la intenció era fer una primera aportació i com en aquest tipus de treballs cal deixar la porta oberta a noves dades i conclusions. • • • •

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

1 Llibret explicatiu falla Mártires de la Revolución 1942.

2 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

3 AHMX: *Indice del padrón de habitandes des de diciembre de 1935 y apéndice* de 1936.

4 AHMX: Padró municipal 1939.

5 El nostre agraïment a Neus Grau, neta d'Antonio Grau Tomàs, per la informació i fotografia facilitada.

6 AHMX: Padrón municipal 1939.

7 AHMX: Padrón municipal 1939.

8 Jordán J. Y Jover (1962): *Guía-directorio turística, industrial, agrícola y comercial de Játiva*, Imprenta viuda de Ricardo Mateu, Xàtiva.

9 Quilis Rodenas, J. (2007): «Els primers premis de les falles de Xàtiva. Dels inicis a la consolidació, de les falles de la República a les falles del franquisme (1934-1964)», *Llibre explicatiu Falla Benlloch 2007*, Associació cultural Falla Benlloch, Xàtiva.

10 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

11 Català Sanchis, S. y Martínez Martínez, R. (2008) : *Pintores de Xàtiva vida i obra*, Fomento Cultural CR, Xàtiva.

12 Quilis Rodenas, Joan (2009): «José Camarasa artista faller dels anys quaranta». *El verí del Foc*, núm. 3, A. C. Falla J. Ramon Jiménez, Xàtiva.

13 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

14 Balaguer, M.C. i Chafer, D. (2000): «Amb Lenya», *Llibret explicatiu Falla Sant Jordi 2000*, Falla Sant Jordi, Xàtiva.

15 AHMX: Índice del padrón de habitantes des de diciembre de 1935 y apéndice de 1936.

16 AHMX: Libro 12010 Padrón Municipal 1940.

17 AHMX, Fons Sarthou: *Llibret explicatiu plaça Enriquez* 1943 i 1944.

18 Quilis Rodenas, Joan (2014): *Artista faller i pintor, dos facetes de Rafael Pastor Gózalbes*, Llibre explicatiu Falla Benlloch- Alexandre VI 2014, Associació Cultural Falla Benlloch, Xàtiva.

19 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

20 AHMX, Fons Sarthou. *Llibret explicatiu de la falla plaça de San Pere* 1944.

21 AHMX: Fons Sarthou. *Llibret explicatiu de la falla plaça de San Pere* 1945.

22 Sanchis Martínez, Josep (1993): Les primeres 111 falles de Xàtiva (1865-1948), *Llibre falla Ferroviària 1993*, Falla Ferroviària, Xàtiva.

23 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

24 AHMX: Libro 12010 Padrón Municipal 1940.

25 Quilis Ródenas, J. (2007): «Els primers premis de les falles de Xàtiva. Dels inicis a la consolidació, de les falles de la República a les falles del franquisme (1934-1964)», *Llibre explicatiu Falla Benlloch 2007*, Associació cultural Falla Benlloch, Xàtiva.

26 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

27 AHMX: Padrón municipal 1939.

28 AHMX: Padrón municipal 1939.

29 El nostre agraïment s Teresa Agustí, filla de Antonio Agustí Bolinches, per la informació i fotografia facilitada.

30 AHMX: Libro 12010 Padrón Municipal 1940.

31 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

32 Català Sanchis, S. y Martínez Martínez, R. (2008) : *Pintores de Xàtiva vida i obra*, Fomento Cultural CR, Xàtiva.

33 Tríptic exposició: *Xàtiva en acuarelas de Guillermo Sanchis 2006*, Excm. Ajuntament de Xàtiva. Casa de la cultura 2006.

34 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

35 Spectator (1945): «Crónica retrospectiva de arte», *Játiva libro de la feria 1945*, Ed. Ajuntament de Xàtiva.

36 Vila, Eugenio (1956) : «Játiva, cuna de artistas. Bocetos del porvenir», *Játiva libro de la feria 1956*, Ajuntament de Xàtiva.

37 Llibret explicatiu falla Mártires de la Revolución 1948.

38 Llibret explicatiu falla Mártires de la Revolución 1948.

39 AHMX, Fons Sarthou: *Llibre Junta Local Fallera 1963.*

40 ABC, 22/03/95.

41 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

42 Llibret explicatiu Jose Espejo 1948.

43 Llibret explicatiu Jose Espejo 1948.

44 AHMX: Padró municipal 1939.

45 AHMX: Padró municipal 1939.

46 Tortosa i Garcia, Rafa (2014): «Les autonòmiques comissions falleres infantils de Xàtiva (1933-1966)», AC Falla el Mocador 2014, AC Falla el Mocador.

47 Tortosa i Garcia, Rafa (2014): «Les autonòmiques comissions falleres infantils de Xàtiva (1933-1966)», AC Falla el Mocador 2014, AC Falla el Mocador.

48 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

49 *http://www.galerialatira.com/exposiciones/rafael-daroca/*

50 Quilis Rodenas, Joan: *El paisaje en la pintura de José Daroca*. Sense editar.

51 Díptic explosió: «Rafael Daroca óleos i gouaches». Casa de la cultura 2007.

52 http://www.galerialatira.com/exposiciones/rafael-daroca/

53 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

54 Quilis Rodenas, Joan (2000): «Els anys d'aprenentatge», *Martínez Mollà escultor de falles*, Junta Local de Xàtiva.

55 Sanchis Martínez, José (2000): «Les falles de Martínez Mollà a Xàtiva», *Martínez Mollà escultor de falles*, Junta Local de Xàtiva.

56 Quilis Rodenas, Joan (2000): «Els anys d'aprenentatge», *Martínez Mollà escultor de falles*, Junta Local de Xàtiva.

57 Quilis Rodenas, Joan (2000): «Els anys d'aprenentatge», *Martínez Mollà escultor de falles*, Junta Local de Xàtiva.

58 Domínguez, Moisés (2000): «Martínez Mollà, a les falles de València», *Martínez Mollà escultor de falles*, Junta Local de Xàtiva.

59 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

60 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

61 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

62 Sanchis Martínez, José (2000): «Les falles de Martínez Mollà a Xàtiva», *Martínez Mollà escultor de falles*, Junta Local de Xàtiva.

63 Català Sanchis, S. y Martínez Martínez, R. (2008) : *Pintores de Xàtiva vida i obra*, Fomento Cultural CR, Xàtiva.

64 Català Sanchis, S. y Martínez Martínez, R. (2008) : *Pintores de Xàtiva vida i obra*, Fomento Cultural CR, Xàtiva.

65 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

66 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

67 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

68 *Llibrets explicatius falla del Raval 1950,1951 i 1960.*

69 Català Sanchis, S. y Martínez Martínez, R. (2008) : *Pintores de Xàtiva vida i obra*, Fomento Cultural CR, Xàtiva.

70 Català Sanchis, S. y Martínez Martínez, R. (2008) : *Pintores de Xàtiva vida i obra*, Fomento Cultural CR, Xàtiva.

71 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

72 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

73 AHMX: Padró municipal 1939.

74 Concurso local de pintura «Jose Guiteras»1967, Llibre de fira 1968, Ajuntament de Xàtiva.

75 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

76 Els nostres agraïments Antonio Grau Cros per la informació facilitada.

77 AMX Llibre 2501. Padrón de habitantes 1965.

78 Quilis Ródenas, Joan (2008): «Primers premis de les falles infantils de Xàtiva. Els anys 1934-1966», *Llibre explicatiu Falla Benlloch- Alexandre VI 2008*, Associació Cultural Falla Benlloch.

79 Els nostres agraïments a Manolo Blanco Sancho, per la informació facilitada.

80 Noces d'or 1956-2006, Falla Tetuan de la porta Sant Francesc, 2006.

81 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

82 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

83 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

84 AMX Llibre 2501. Padrón de habitantes 1965.

85 Sánchez i Pérez, J. (2006): *Quadern de falles Xàtiva, 1865-2005*, Ed. Mateu Editors, 2006.

Falles xativines d'autèntica bogeria

Guillem Alborch i Mallol *LLicenciat en Belles Arts*

No hi ha hagut persona
de geni extraordinari
sense un gra de bogeria.
Aristòtil

Per a obtenir èxit en el món
i ser considerat com un savi,
si no s'és boig, cal semblar-ho.
Charles de Montesquieu

1.1.- SOBRE L'ART I LA BOGERIA

Els clàssics grecs tractaren la bogeria com un desequilibri mental, pel qual hom patia deliris malaltissos, impropis del funcionament normal de la raó i que s'identificaven per la realització d'actes estranys o destructius. De vegades aquest tarannà nociu per a la persona se li atribuïa a qui era creador, artista, a qui destacava per damunt del comú dels mortals. Calia tenir un punt extra de bogeria per a ser un gran arquitecte, escultor, pintor, matemàtic, metge, escriptor, poeta, dramaturg... i fins i tot per a ser un gran estratega militar: «*quin grau de bogeria aconsegueix aquell que fa la guerra portant el seu poble a la mort i destrucció?*»[1].

Passant de llarg per la fosca visió de la bogeria en l'Edat Mitjana, és a partir de la Il·lustració francesa, i definitivament a finals del segle XIX, quan els estudiosos de la psiquiatria començaren a designar com a bogeria un determinat comportament que vulnerava les normes socials establertes. El que es va interpretar per convencions socials com bogeria va ser la desviació de la norma (del llatí vulgar *delirés*, de *lira ire*, que significava originalment en l'agricultura "*desviat del solc recte*"). És a dir, en açò poca broma; una cosa és la bogeria com a malaltia mental i una altra és un artista que juga a fer-se el boig per tal de tenir millor consideració social i perquè així creu que li anirà millor i vendrà millor el seu producte. Aquesta és part de la llavor en la qual, segons l'historiador en so-

1 La *Ilíada* és un poema èpic grec atribuït a Homer (segle VIII aC) compost en hexàmetres per a ser recitat oralment pels rapsodes. L'obra, dividida en 24 cants, narra una part de la Guerra de Troia, concretament 51 dies del setge a la ciutat de Troia (Ílion) per part de les tropes aquees (és a dir, gregues) comandades per Agamèmnon a la recerca d'Helena, la muller del seu germà Menelau raptada per Paris, fill de Príam, el rei de Troia.

Esbós de Guillem Alborch, interpretant el full anunciador de la falla *La Peixca de l'Aladroch* (Plaça de la Trinitat, 1865). Arxiu Guillem Alborch

ciologia de l'art Arnold Hauser, es va començar a engendrar l'anomenat *Mercantilisme de l'art contemporani*[2].

Així, per tant, des de fa més de dos segles, canvia la consideració social d'un artista. És a partir d'aquest moment quan tota persona creativa passa a ser considerada com a algú normal i corrent. Encara que, com pensaven la gran majoria d'artistes contemporanis, millor fer-se el boig per a ser considerat un geni. Per posar un exemple, Dalí, Picasso, Chaplin... sabien molt bé el que es feien.

L'única diferència
entre un boig i jo,
és que un boig no sap que ho està
i jo si sé que no estic boig.
Salvador Dalí

1.2.- LA BOGERIA DE L'ART EFÍMER

Tota aquesta visió anterior sobre l'art i la bogeria, sens dubte, ens ajuda per a entendre l'ofici d'artista faller. Què és, si no, aquest ofici de l'art efímer, on el que es fa, amb més o menys cura o amb més o menys professionalitat, acaba cremant-se?

Cremar el treball de tot un any. El treball d'una comissió fallera que, amb el seu esforç econòmic, ha pagat un monument que, millor o pitjor, serà pastura de les flames. Pot ser que hi haja un grau de bogeria en tot artista faller pel fet de fer un monument que acabarà cremant-se i pel fet d'escollir aquest peculiar ofici com una forma de vida. No debades, quantes vegades hem escoltat exclamar a algú en contemplar una gran falla: ...*açò és cosa de bojos!!!*

2 *Historia social de la literatura y el arte*, d'Arnold Hauser (1951).

I és que, de falles d'autèntica bogeria, a Xàtiva n'hem tingut unes quantes. Al llarg dels 150 anys d'història de les falles a la nostra ciutat hi ha hagut molts monuments que han destacat pel seu atreviment artístic, arquitectònic, estructural, temàtic o estètic. Tot gràcies a comissions i a artistes que han arriscat deixant-se la pell per sorprendre un cop més, any rere any.

Esta és falla de bogeria.
Un monument tan complet,
que Regino Mas ens ha fet,
superant-se dia a dia.
Almela i Vives[3]

2.1.- *LA PEIXCA DE L'ALADROC*, UNA EXPERIÈNCIA AÏLLADA EN EL TEMPS.

La primera falla plantada a Xàtiva era, sens dubte, una aposta arriscada, una bogeria, vaja, si comparem els esbossos de l'època de la ciutat de València amb el d'aquest cadafal. En aquells moments la composició més comuna de les falles constava d'un prosceni rectangular d'uns dos metres d'alçada, damunt del qual es col·locava un únic grup de ninots, tres o quatre com a molt.

La peixca de l'aladroc, plantada a la plaça de la Trinitat el 1865, presenta una estructura complexa i ambiciosa, ja que damunt del prosceni trobem un total de tretze figures. Unes xiques dins d'un cabàs en forma de góndola, les altres pescant a la vora d'una llacuna d'aiguardent i bunyols. Finalment hi trobem un grup de «*sirenos*», o xics amb cua de peix, que van nadant per les aigües etíliques.

Malauradament no tenim imatges d'aquella primera experiència fallera a Xàtiva, per la qual cosa existeix informació sobre la seua realització artística. Tant l'autoria d'aquest monument com la del següent, anomenat *La creu del matrimoni,* se li atribueix al fuster Jaume Garí, el qual tenia la seua fusteria a la mateixa plaça de la Trinitat, concretament en un habitacle situat a l'interior de la nau gòtica que conformava l'antiga església del Convent dels Trinitaris.

La discussió dels estudiosos sobre si *La creu del matrimoni* es va arribar a plantar o no, a més de la certesa sobre el fet que a les falles de 1867 *Eclipses del matrimonio* ja no va veure la llum pels problemes que Blai Bellver va tenir amb les autoritats polítiques i eclesiàstiques, ens porten a descartar tots dos monuments a l'hora de tenir en compte el seu valor artístic per a incloure'ls en el present article.

2.2.- ELS ANYS TRENTA I QUARANTA, RESSORGIMENT I CONSOLIDACIÓ

Des d'un punt de vista estrictament faller, aquestes dues dècades conformen un període de convulsió sociopolítica que incideix en la festa, la qual cosa es veu reflectida en els monuments[4]. Els cadafals de la II República a Xàtiva no tenen res a veure amb els dels primers anys del franquisme, tant pel que fa al vessant artístic, que és el que ens ocupa, com pel que respecta a l'aspecte crític inherent a tot monument faller.

Així doncs, podem denominar la primera etapa, que va del 1932 al 1936, com de ressorgiment. Destaquem ací la figura del professor i pintor Francisco Climent Mata, autor de diversos cadafals durant aquestos cinc anys i que tantes influències va tenir en quasi tots els artistes locals. D'entre les falles que va realitzar, destaquem per les seues grans proporcions *Tres coses de Xàtiva*, de la plaça de la Trinitat, 1933.

Després del parèntesi de la Guerra Civil, podem parlar d'una dècada de consolidació de la festa a Xàtiva, tot i salvant la situació política i les dificultats econòmiques del moment.

3 Versos finals de la crítica que Almela i Vives va fer per a la falla del Mercat Central de València de 1949 *La batalla comercial*, de Regino Mas.

4 Quilis Ródenas, J. (2007): «Els primers premis de les falles de Xàtiva (1)», *Llibre Explicatiu falla Benlloch*, Xàtiva.

Saetabis de l'artista Rabasa (La Bassa, 1934). Actualment encara hi ha diferentes hipòtesis sobre la identificació, amb autèntica certesa, de l'autor d'aquesta falla.

Artísticament no podem avaluar com caldria com eren els cadafals d'aquestos anys, ja que només disposem dels esbossos i són escasses, però, les fotografies dels monuments de la postguerra a Xàtiva. Des d'ací fem un crit per poder recuperar aquestes imatges que, de ben segur, estan en mans privades i en famílies desvinculades del món faller, perquè en poques ocasions han vist la llum.

2.2.1.- LA COMISSIÓ PLAÇA EMILIO CASTELAR I ELS PRIMERS PREMIS DE 1934 I 1935

D'aquest període destaquem un monument que, pel seu acabat, composició i temàtica, és el més espectacular de les falles de Xàtiva dels any trenta. Es tracta de la falla que duia per lema *Saetabis*, guardonada amb el Primer Premi l'any 1934 i plantada a la plaça Emilio Castelar (actual plaça la Bassa). El monument fou signat per l'artista de València Rabasa, de qui, en principi, no tenim més dades.

Segons l'estudiós d'aquest període Manuel Sanchis Ambrós, en els esbossos presentats a concurs a l'Ajuntament de València no hi ha cap artista que signara una falla com a autor amb aquest cognom durant aquestos anys, encara que és conegut com a Juan Rabasa el fuster que treballava al taller de Tadeo Villalva, un dels millors artistes del moment, que tenia el taller al carrer Grabador Esteve núm. 19 de València. Així doncs, tot fa pensar que aquest Juan Rabasa potser va ser qui realitzà aquesta falla, més aviat quan la fusteria és un dels seus aspectes més destacats, tot tenint en compte que l'acabat artístic és del nivell que en aquells moments trobem a la ciutat de València.

La composició del monument tenia risc i estava molt encertada. Sobre un prosceni decorat amb motius neoclàssics trobem un enorme valencià que sosté la caixa del sorteig de reclutes espentada per un ninot que representava Manuel Azaña, president del govern republicà

d'aleshores, que tenia la intenció de traslladar el quartell de Xàtiva a la ciutat d'Alzira. La ciutat del Xúquer estava representada per una magnífica reproducció del conegut pont de ferro, damunt del qual un alzireny esperava que caiguera una enorme bacora que es trobava al remat de la falla.

2.2.2.- DOS JOVES ARTISTES DE LES FALLES DE LA POSTGUERRA, ANTONI GRAU TOMÁS I JOSÉ CAMARASA GOSALBES.

Com abans comentàvem, els monuments als d'aquesta dècada es reflecteix l'escassetat de mitjans del moment i la banalitat dels temes tractats, a causa de la censura imposada. Per la qual cosa, de falles boges que desperten el nostre interès, n'hi trobem poques.

Solament destacarem l'aparició del pintor xativí Antoni Grau Tomàs, pare d'Antoni Grau Cros, qui l'any 1946 guanya el primer premi per a la Falla de la Plaça del Mercat amb *La Taronchá* un cadafal modest que comptava, però, amb deu figures més la del remat i on ja hi trobem un basament inferior, d'uns setanta cms. d'alçada, similar a les bases de les falles dels anys seixanta i setanta.

José Camarasa és un altre artista local a destacar que aconsegueix dos primers premis als anys Quaranta per a la Comissió de José Espejo, falla plantada a l'actual Plaça de Santa Tecla, *L'amor a través de temps* 1944 i *Cara i creu* 1945, ambdues falles correctes per la realització i la temàtica. Nosaltres ens quedem en la que va realitzar per a la mateixa plaça de l'any següent per ser la més humorística. Amb *Qui arregla açò?* ens presenta a un flac Diògens qui, damunt del tonell busca amb un telescopi qui arregla aquest món.

3.1. LES DÈCADES DELS ANYS CINQUANTA I SEIXANTA. UNA EVOLUCIÓ CAP A LA MONUMENTALITAT I EL BON ACABAT

A poc a poc anem observant com els cadafals confeccionats durant aquestes dues dècades van guanyant en volum, acabat i enginy i gràcia. Dels alts proscenis a les plataformes baixes, del ninot vestit amb cara i mans de cera al ninot modelat de cartró-pedra..., la professionalitat dels artistes és cada vegada més evident.

Tres artistes locals són els protagonistes d'aquestes dues dècades.

3.2. ANTONI GRAU TOMÁS

D'Antoni Grau pare destacarem tres falles inoblidables, les quals es troben entre les més recordades de la història de les falles de Xàtiva. Totes tres realitzades amb molta cura i dotades d'enginy i gràcia i una bogeria inherent que va fer que aconseguiren el primer premi en els seus respectius anys.

La primera és *Problema resolt*, plaça Sant Jordi, 1951. Cadafal de grans proporcions on un campanar de la Seu personificat ens il·lumina amb un canelobre en cada mà. Cal comentar que la bogeria arribava a tal extrem que la figura del campanar estava dotada de moviment giratori. Tot un encert per a l'època.

L'any següent, el 1952, l'artista ens sorprén amb *Tot fem... i fum*. Una experiència irrepetible en les falles de la ciutat. Una nova comissió anomenada Foc i Flama tenia la seu al local de la Música Nova; però en realitat era una falla itinerant, que estava instal·lada sobre la plataforma d'un camió Chevrolet que es deixava a poqueta nit davant de l'església de Sant Francesc. La falla denunciava la contaminació que produïm les persones amb la quantitat de productes embassats que consumim, la qual cosa encara hui seria un tema d'actualitat.

Finalment l'any 1956, Grau Tomás planta a la plaça de Sant Jordi la que seria la seua millor falla de la història: *Tot per diners*. Les diferents escenes tractaven sobre les coses que arriben a fer les persones pel vil metall. La famosa falla de les tallades de meló va ser una autèntica bogeria en aquell moment. El monument més

Qui arregla açò de José Camarasa (José Espejo,1946).

Problema Resolt d'Antonio Grau i Tomàs (Sant Jordi,1951). Un cadafal de grans proporcions com mai s'havia vist a Xàtiva.

Tot fem... i fum d'Antoni Grau (Floc i Flama,1952).

Tod per diners de Grau i Tomàs (Sant Jordi,1956). L'espectacular coronament de les tallades de meló, comptava amb un mecanisme que les feia obrir i tancar.

Foc i Flama de Ramon Morell (Tetuan, 1959).

Quin aigua cau! de José Martínez Mollà (Tetuan, 1961).

Varios plans d'Antoni Grau Cros (Espanyoleto, 1971).

Pallassades d'Antoni Grau Cros (República Argentina, 1977).

alt que s'havia construït mai a Xàtiva comptava dotze metres d'altura, era sorprenent per a l'època. Encara hui, mirant les fotos, realitzades per Carlos Sarthou, ens preguntem com van pujar el bagul amb el dimoni al cim del cadafal sense l'ajuda de cap grua.

3.3. RAMÓN MORELL, UN POLICIA LOCAL AMB VOCACIÓ D'ARTISTA FALLER

De totes les falles de Ramón Morell[5] pot ser la més completa i la millor realitzada va ser *Foc i Flama*, monument que va fer per a la plaça Tetuan l'any 1959 i guardonat amb el primer premi d'aquell any. Amb aquest monument Morell arriba a la seua maduresa artística. Pot ser que siga la seua falla més recordada per la gent més gran i és per això que hem volgut recordar-la també nosaltres en aquestes pàgines. Hi observem la característica més peculiar de les construccions de Morell: la superposició de volums geomètrics per tal de donar-li alçada a la figura que coronava el remat.

3.4. JOSÉ MARTÍNEZ MOLLÀ, L'ARTISTA XATIVÍ AMB MÉS PROJECCIÓ A VALÈNCIA

Fins ara, Martínez Mollà ha estat l'artista faller xativí més important de tots els temps. Les seues falles a València durant les dècades setanta i huitanta així ho demostren[6].

A Xàtiva aconseguí tres primers premis, els anys 1960, 1961 i 1963. Falles, totes elles, confeccionades a València i on no es podia apreciar aquest gran artista del modelat caricaturesc i la acurada pintura de la dècada dels setanta.

D'aquestos tres primers premis nosaltres ens quedem amb *Quin aigua cau!,* Plaça Tetuan, 1961. És la seua falla més interessant d'aquestos anys. Ens hi presenta un cos central que vol simular el fons del mar, amb peixos i corals, i d'on surt una cara femenina, modelada per a l'ocasió, en la qual s'endevina l'estil caricaturesc de Mollà, que més endavant el caracteritzarà a l'hora de modelar grans volums.

Tota la falla era una bogeria ambientada en el fons marí, tractava dels problemes de l'aigua a Xàtiva i el seu mal ús. El més recordat dels baixos del monument va ser la fidedigna reproducció de la font del lleó.

4.1. ELS ANYS SETANTA I LA PRIMERA MEITAT DELS HUITANTA. EL DUEL ENTRE ANTONI GRAU I MANOLO BLANCO

La competitivitat entre Antoni Grau Cros i Manolo Blanco Sancho, dos dels millors artistes fallers que ha tingut Xàtiva, aporta a les dècades dels setanta i huitanta una monumentalitat que va marcar un abans i un després en la història de les falles de la ciutat[7].

Exceptuant l'any 1974, en què l'artista de València Mario Lleonart aconsegueix el primer premi per a la falla Verge del Carme amb *Telepato*, tots dos artistes es reparteixen els primers premis durant el període que comprén els anys 1964 i 1985.

Molts monuments d'aquets anys han passat a formar part de la memòria col·lectiva dels xativins que ja tenim certa edat i que visquérem de primera mà aquells anys d'esplendor de les falles de la nostra ciutat. Sens dubte, és en aquest moment on trobem les bogeries falleres més genials que hom recorda, les quals podríem dividir en diversos apartats.

5 Vegeu l'article: Llopis, V. i Tortosa, R. (2008): «Ramón Morell, l'artista faller dels 50», *El verí del foc*, núm. 2, A. C. Falla J. Ramon Jiménez, Xàtiva.

6 Quilis Ródenas, J. (dir.)(2000) : *Martínez Mollà, escultor de Falles*, Junta Local Fallera de Xàtiva.

7 Tortosa i Garcia, R. (2007): «El duel artístic entre Grau i Blanco (1964-1985)», *El verí del foc*, núm. 1, A. C. Falla J. Ramon Jiménez, Xàtiva.

Pobra taronja d'Antoni Grau Cros (Cid-Trinitat, 1975), amb el tir i arrossegament.

Sol, bou i... de Manolo Blanco (Raval, 1978). Una de les millors falles de Blanco.

La Caça dels Germans
1981). Espectacular cac

4.2. FALLES MONUMENTALS

La primera falla que destacaríem en aquest apartat és *Avassallament*, d'Antoni Grau Cros (República Argentina, 1969), un dels primers monuments de gran altura per al qual s'utilitza la grua en la seua plantà. En el seu coronament, un carro tirat per dos cavalls blancs es trobava a deu metres d'alçada. L'any 1977, República Argentina aconsegueix el primer premi amb *Pallassades*, d'Antoni Grau Cros, falla de grans dimensions i amb forta crítica nacional.

Manolo Blanco destaca en aquest apartat amb monuments com *Sol, bou i...* (1978), *Qui no corre, vola* (1979) i *Temps d'ahir, coses de hui* (1981), totes tres per a la falla del Raval.

Per als cossos centrals d'aquestes falles, Blanco utilitza la fórmula de reproduir el motle de figures que havia utilitzat anys anteriors a València Martínez Mollà, l'artista que més li influeix en aquesta època pel que fa a l'estil i acabats. És important comentar que gràcies a açò, a Xàtiva vam poder veure a partir d'aquest moment, encara que de segona mà, cossos centrals i escenes de gran impacte, com mai no havíem vist abans.

Blanco dóna un pas endavant respecte a la grandiositat amb dos grans monuments per a Molina-Claret: *Els problemes de la vida* (1982), que reprodueix la cistella de fruites i la gran col que Martínez Mollà plantà a la plaça del Pilar, i *Il·lusions* (1983), amb el majestuós xinés mandarí que el borrianenc Pepet va plantar l'any anterior a la falla de la Telefònica de València.

També destacaríem en aquest apartat els Germans Cortell, que desembarquen a Xàtiva el 1981 amb *La caça* per a la comissió de Mo-

Cortell (Molina-Claret, 1982). Cadafal dels de Carcaixent.

Els problemes de la vida de M. Blanco (Molina-Claret, 1982). La influència de M. Mollà.

Els canvis d'Antoni Grau Cros (R. Argentina, 1984). Un 1r premi molt rememorat.

lina-Claret. La falla era la de major pressupost d'aquell any, amb gran quantitat de peces provinents del taller del mític Vicent Luna. Un enorme cadafal, molt pretensiós però amb un acabat molt irregular que finalment obtingué el quart premi.

Tancaria aquest bloc de falles monumentals el Primer Premi d'Especial de 1984 (un any amb molta competitivitat) *El canvis*, d'Antoni Grau Tomás per a República Argentina. La falla comptava amb un espectacular remat: dos enormes músics dels que els germans Ferrer realitzaren per a Convent Jerusalem.

Artísticament cal comentar que totes aquestes inoblidables falles estaven impregnades de cert regust pel barroquisme. Les bases de les escenes formaven un tot, totalment adherides al cos central de la falla, la qual cosa no va arribar a «trencar-se» fins a finals dels anys huitanta.

4.3. ALTRES BOGERIES ARTÍSTIQUES QUE NO PODEM OBLIDAR

La primera falla que destaquem en aquest apartat és la de *Varis plans*, d'Antoni Grau Cros, que va aconseguir el Primer Premi d'Especial per a la Comissió de l'Espanyoleto l'any 1971. La coneguda com *la falla dels cacaus* tenia una compromesa crítica política que al·ludia a la lentitud de la burocràcia. En la seua escena principal, un grup d'aspirants a agafar la vara de comandament de l'alcaldia de la ciutat era vigilat per un voltor, el qual representava el poder establert. Quasi res per al moment polític que es vivia a principis dels setanta!

Sens dubte, una de les falles més rememorades d'Antoni Grau Cros és *Pobra taronja*, per a la falla Cid-Trinitat de 1975, la qual comptava amb la reproducció del tir i arrossegament de Juan Huerta. Va ser sorprenentment Primer Premi i encetà una relació molt interessant en-

Quan despertarem d'Antoni Grau Cros (Cid-Trinitat,1977).

Bruixeries de Manolo Blanco (Raval, 1976).

tre Grau i la comissió de la plaça de la Trinitat, amb Vicent Biosca com a president. D'aquestos anys destaquem dos monuments més, els quals tenien un bon acabat i una genial crítica de l'escriptor canalí Josep Maria Ballester. Es tracta de *Quan despertarem?* (1977) i *Qui paga el pato?* (1978).

Cal esmentar ací el monument que aconseguí el Primer Premi d'Especial l'any 1976 per a la comissió del Raval. Es tracta de *Bruixeries*, amb el qual Manolo Blanco dóna un salt qualitatiu en modelat i pintura i combina peces de Martínez Mollà amb gran encert.

L'únic artista forà que, durant aquestos anys, irromp en el panorama faller de Xàtiva aconseguint diversos premis en la secció especial és Andreu Martorell. L'artista de Sueca, responsable de la pintura de les falles de Pere Baenas, va realitzar un total de huit falles per a la comissió de Ferroviària amb Amador Cano con a president, entre les quals destaquem *El pas del temps*, de 1980 i *Coses Nostres,* de 1981.

Per a finalitzar, no ens podem oblidar de l'últim Primer Premi de Secció Especial que va aconseguir Antoni Grau Cros, que també va significar el final del millor cicle, pel que fa als monuments, que ha tingut la comissió de la plaça del Mercat. Es tracta de *On mengen dos, mengen quatre...* (1985). Una falla molt completa que reproduïa la sopera que Vicent Agulleiro va fer per a la plaça del Pilar anys enrere.

5.1. DES DE 1986. L'ANY DEL PRIMER PREMI DE PACO ROCA

Després que Manolo Blanco deixara de plantar falles a Xàtiva des del 1984, per a atendre altres compromisos a València, Dènia, Alzira o Gandia, i que Antoni Grau ja no realitzara monuments de gran pressupost, per la qual cosa no comptava amb opcions de competir en la lluita pels palets, hom pot considerar que aquest és l'any d'inici d'un període en què els joves artistes locals passen a ser el protagonistes.

L'any 1986 la comissió del Raval confia a Francesc Roca Chorques, més conegut com Paco Roca, la realització d'un monument que rememorara l'etapa de màxims èxits del Raval cinc anys enrere. En aquell moment, Roca ja era un artista amb una sòlida formació, experimentat en falles infantils i en falles grans de baix pressupost, un excel·lent dibuixant i pintor, amb un estil molt personal en el modelat, tot plegat al servei d'un enginy i gràcia extraordinaris. Cal esmentar la sorprenent falla *Desconcert* (Selgas-Tovar, 1984), amb la qual obté un Tercer Premi de la Secció Especial.

Amb *La festa* (falla del Raval, 1986) Paco Roca aconsegueix per primera vegada un meritori Primer Premi. La «falla del moro» era un monument de grans dimensions, una bogeria en la qual es comparava la festa de les falles amb la dels moros i cristians, mostrant-nos les virtuts i els problemes de cadascuna.

L'any següent, el 1987, Roca aconsegueix de nou el màxim guardó per al Raval amb *Renaixement*. La falla ens presenta una versió de les tulipes que Alfredo Ruiz va fer per a la plaça del Pilar de València. L'artista separa les bases de les diferents escenes, farcides de crítica local, i aconsegueix així una nova sensació de soltesa i amplària.

Altres falles per a recordar en la trajectòria de l'artista son: *Genis casolans* (Espanyoleto, 1988), *Destrucció i progrés* (Joan Ramon Jiménez, 1988), *Després de 750 anys* (Joan Ramon Jiménez, 1989).

5.2. EL DESCOBRIMENT DE GOZÁLVEZ MORACHO

En el seu vint-i-cinc aniversari, República Argentina, una comissió que sempre que ha pogut ha intentat sorprendre amb el seu monument, puja elevadament el pressupost del seu monument i aposta per un jove artista de la ciutat que venia fent falles modestes en seccions inferiors. Miguel Ángel Gozálvez Morac-

El pas del temps d'Andrés Martorell (Ferroviària, 1980).

La festa de Paco Roca (Raval, 1986).

Renaixement de Paco Roca (Raval, 1986).

Retorn a l'antic de M. A. Gozálvez Moracho (República Argentina, 1989).

ho, deixeble de Martínez Mollà, va realitzar un voluminós cadafal *Retorn a l'antic* (1989), amb el qual aconseguí el Primer Premi de la Secció Especial. El monument estava basat en la falla del mateix lema que Miguel Santaeulàlia va plantar per a Na Jordana el 1985, substituint el campanar del Carme pel de la Seu de Xàtiva.

Aquesta és una altra de les bogeries monumentals que han quedat en la memòria col·lectiva dels fallers pel seu volum i grandiositat. Per tot això, Gozálvez Moracho, a partir d'aquest moment, va passar a ser el màxim rival de Paco Roca en la lluita pels primers premis durant els anys següents.

6.1. LA DÈCADA DELS NORANTA. UN CAMÍ OBERT ALS JOVES VALORS

En aquesta nova etapa és obligat destacar la gran *Bruixeries* (Espanyoleto, 1991), falla de grans dimensions amb la qual aconsegueix Paco Roca un indiscutible Primer Premi. Recordem l'excel·lent parella de bruixes modelada per a l'ocasió que presidia el cadafal. Aquesta és, segon l'opinió popular, la millor falla de la dècada dels noranta.

Un altre fet destacable va ocórrer l'any següent, quan el jove Xavier Herrero, amb tan sols vint-i-un anys, realitza el seu primer monument gran, amb èxit de crítica i públic. *Quina morterada* era el lema de la falla que va realitzar per a Joan Ramon Jiménez, que aconseguí el Tercer Premi de la Secció Especial.

Xavier Herrero, des de ben jove, va destacar en les falles infantils. El 1992, però, accepta el repte dels grans volums, la crítica local i la dedicació professional. El resultat va ser una falla acurada i completa que feia preveure un bon futur per al jove artista. I així va ser, ja que el 1996 aconsegueix el seu Primer Premi d'Especial per a República Argentina amb *Carnestoltes xativenc*.

Bruixeries de Paco Roca (Espanyoleto, 1991).

Xàtiva fallera de Paco Roca (Sant Jordi, 1998).

També els anys 1992 i 1993 torna a ser Manolo Blanco qui, brillantment, aconsegueix el Primer Premi de la Secció Especial per a la comissió de República Argentina amb *Coses del dimoni* i *Coses nostres*, respectivament. La primera, més atrevida pel que fa a l'acabat i pintura. La segona, més clàssica amb elements barrocs propis dels anys huitanta.

6.2. LA IMPLANTACIÓ DE LES SECCIONS

Durant aquesta dècada, a partir de 1993, queda establerta la classificació per seccions dels monuments fallers. Aquesta era una reclamació que, des d'anys enrere, reclamava el Gremi d'Artistes Fallers. I és que puntuar divuit falles en un sol matí era molt dificultós. A partir d'aquest moment, trobem comissions acomodades en una secció o altra en funció del seu potencial. Açò propiciarà que vegem propostes interessants en primera, segona i tercera secció, mentre que la secció especial experimenta un descens notable de qualitat fins al punt que la Junta Local Fallera el 1996 va deslligar definitivament el premi a la Millor Falla de Xàtiva del Primer Premi de la Secció Especial.

Dos anys més tard, el 1998, la comissió de Sant Jordi va donar la sorpresa aconseguint el Premi a la Millor Falla de Xàtiva amb *Xàtiva fallera*, un monument que, pel seu pressupost, va quedar enquadrat dins la primera secció, superant en la puntuació a la falla guanyadora de la secció especial. Aquesta és la falla més rememorada de les plantades en els anys noranta a la plaça de Sant Jordi. Una encertada visió crítica del món de les falles impecablement realitzada per Paco Roca, que va suposar el seu adéu de les falles de Xàtiva per uns quants anys.

Al llarg dels anys noranta, bàsicament, exceptuant alguna esporàdica inclusió, la secció especial quedava integrada per República Argentina, Joan Ramon Jiménez i

Manú per a tots de Paco Roca (J. Ramon Jiménez, 1994).

Els triomfs no sols vénen de París de La Comissió (Raval, 1996).

Xàtiva nit i dia de Xav
liu, 1998).

Espanyoleto. Sant Jordi era fixa en la Secció Primera. Sant Feliu i Molina-Claret quasi sempre competien en la Secció Segona, mentre que Benlloch-Alexandre VI ho feia en la Secció Tercera. La resta de comissions quedaven enquadrades en una secció diferent cada any, en funció, clar està, del pressupost amb què comptaven.

Comentarem a continuació una o dues bogeries interessants per cadascuna de les seccions.

Així, en la Secció Especial, el 1994, Paco Roca dóna un pas endavant en la seua evolució estètica amb *Menú per a tots,* excel·lent cadafal que planta en una nova relació amb els fallers de Joan Ramon Jiménez. Roca no canvia l'estil crític, però sí que busca noves formes i redreça la seua pintura cap a la utilització del plàstic amb línies de diferents grossàries i degradats tonals en les superfícies. El treball que l'artista va realitzar en aquest monument significà un punt i a part en la seua carrera. Encara que, malauradament, es va haver d'acontentar amb un Segon Premi d'Especial, va rebre el reconeixement de la gent com la millor falla d'aquell any.

En la Primera Secció podem destacar bogeries com la perfecta reproducció a escala de la Torre Eiffel a *Els triomfs no sols vénen de París* per a la falla del Raval (1996), falla confeccionada per la comissió sota la supervisió de Pepe Castells, un dels fallers més actius de la comissió amb gran experiència en els monuments fallers.

Més tard recordem, de Xavi Herrero, una aposta de plantejament estructural molt encertada, *Xàtiva nit i dia* (Sant Feliu, 1998), amb una peça central que formava una gran mà realitzada íntegrament en vareta, la qual sospesava un campanar de la Seu. S'hi podia veure un barri amb les seues cases, i el públic podia entrar i participar del monument.

En Tercera Secció cal destacar l'aposta que va

ier Herrero (Sant Fe-

Ciutat de Cinema de Paco Roca (Benlloch, 1997).

Va de còmics de J. R. Espuig (Molina-Claret, 2000).

fer pel monument la comissió de Benlloch-Alexandre VI, de la mà de José Manuel Benet com a president. Paco Roca va realitzar durant aquestos anys unes falles molt completes, i aconseguí grans èxits en enginy i gràcia i crítica local. El millor exemple és *Ciutat de Cinema*, 1997, que guanyà el Primer Premi de la Secció Tercera.

7.1. DE L'ANY 2000 FINS ALS NOSTRES DIES

Encetem un nou segle amb la millora de qualitat en els monuments, tot coincidint amb una etapa de bonança econòmica i la conseqüent pujada del nombre de falleres i fallers en el cens de la ciutat. Malgrat tot, continuen existint comissions que aposten més per la festa que pel monument. Però aquest no és el fet que ens ocupa. Encara que no tenim la llunyania en el temps desitjada, passarem a comentar els casos més reeixits d'aquest període de quinze anys, el qual passa d'uns anys d'efervescència a una profunda crisi econòmica que àdhuc es percep.

7.2. MOLINA-CLARET TORNA A APOSTAR PEL MONUMENT

La comissió del barri de la Cardinxa, després d'experimentar un notable increment en nombre de components i d'activitats, retorna a la seua preocupació pel monument de la mà de José Roca com a president. El punt de partida és la sorpresa de la falla de 1999, *Xàtiva a la fi de segle*, de l'artista de la Ciutat Fallera Josep Ramon Espuig, la qual aconsegueix un meritori Segon Premi en la Secció Especial.

L'any 2000 Molina-Claret planta *Va de* còmics, de nou amb Josep Ramon Espuig, i aconsegueix el Primer Premi de la Segona Secció. Una falla plena d'enginy i gràcia en què trobàvem un gran Chaplin, damunt d'un quiosc ple de publicacions carregades de crítica local. Els dibuixos i el guió estaven realitzats per Alberto Vallés, Ximo Roca i Guillem Alborch. Una còmica bogeria que aconsegueix el primer Premi de la Segona Secció, a més del Primer d'Enginy i Gràcia i la Crítica Local.

L'any següent, el 2001, la comissió compleix el vint-i-cinc aniversari i Espuig realitza la que seria la seua millor falla a Xàtiva, *La llei de la selva*. Un monument de grans proporcions, amb sàtira, bona pintura i forta crítica local, el qual ha estat molt rememorat pel públic, encara que no va aconseguir el Primer Premi, a causa de la decisió estranya d'un jurat atípic.

Aquest bon període continua amb una sèrie de primers premis dins la Primera Secció, a més dels d'Enginy i Gràcia, Crítica Local i Crítica Fallera.

Així, *Porcades*, de Josep Ramón Espuig (2002) i *Barbaritats* i *Falles... i conseqüències*, ambdues de Manolo Blanco (2003 i 2004), respectivament, són cadafals de grans dimensions i molt complets.

Menció a banda mereix *Qüestió d'estètica*, de Francesc Belmar i Antoni Pérez (2005). La primera vegada que planten a Xàtiva aquestos artistes de Carcaixent ens deixen un bon record amb un monument d'estètica renovada, treballat íntegrament amb suro i amb una paleta cromàtica de tonalitats pastís molt influenciada per Julio Monterrubio.

7.3. ELS GERMANS COLOMINA I JOAN RAMON JIMÉNEZ. UNA PROFITOSA RELACIÓ

La comissió de Joan Ramon Jiménez pensa amb premeditació la celebració del seu vint-i-cinc aniversari i confia amb els Germans Colomina. Una aposta segura, ja que aquestos artistes de Gandia eren coneguts pel seu bon treball i la seua professionalitat, les quals van quedar demostrades amb els quatre monuments plantats a l'encreuament dels carrers Dos Molins i l'Hort de l'Almúnia des de l'any 2002 fins al 2005.

D'aquestos monuments destaquem *Far west Xàtiva* i *Aneu-se'n a fer la mà... rrr!* del 2003 i 2004, respectivament. Falles amb crítica de José Manuel Gómez Pla i amb l'enginy de Rafa Tortosa. Exemples de monument monotemàtic i desintegrat amb bon modelat i pintura, tal i com venia fent-se a les falles de la Secció Especial de València des dels anys noranta. Dos

La llei de la Selva de J. R. Espuig (Molina-Claret, 2001).

Far west Xàtiva dels Germans Colomina (J. R. Jiménez, 2003).

primers premis molt celebrats, tant per la comissió com pel món faller de Xàtiva; i és que Joan Ramón Jiménez es mereixia tenir aquesta recompensa després de la seua dilatada trajectòria de preocupació, any rere any, pels monuments que plantava.

7.4. ALTRES FALLES A DESTACAR DURANT AQUESTA DÈCADA

Cal esmentar en aquest apartat comissions com Sant Jordi, que, de la mà de Vicent Bolinches a la presidència, dóna el salt a la Secció Especial en uns anys de pressupostos reduïts, per la qual cosa podia semblar més assequible el fet d›aconseguir un primer premi per part de comissions més menudes. Així, recordem *La culpa la té el dimoni,* de Manolo Blanco (1999).

L'últim primer premi de la carrera artística de Manolo Blanco Sancho va ser *Xàtiva en Flames* (2002). Cadafal amb risc i moviment pels tres enormes bombers dels germans Colomina que figuraven al seu remat.

Alfredo Bernat, jove artista de Xàtiva de llarga trajectòria en les falles infantils, aconsegueix entrar en la Secció Especial adulta guanyant un merescut Segon Premi amb Raval (*A tota màquina!,* 2004). Un monument molt original d'ambientació marina, que comptava amb l'efectista pintura de Josep Angulo, un dels artistes locals infantils més guardonats.

L'extraordinària *Encantament*s (2005), amb la qual Xavi Herrero aconseguia un indiscutible Primer Premi d'Especial per a Selgas-Tovar. Monument ben realitzat i de grans proporcions amb què Herrero demostrà el seu progrés artístic després d'uns anys de falles en les primeres seccions del Cap i Casal.

Finalment, cal recordar *Quina por!!!* (2007), la primera gran falla de Manuel Blanco Climent, fill de Manuel Blanco Sancho, per a Benlloch-Alexandre VI, amb la qual obté un Segon Premi. Falla ben plantejada, amb bona pintura i crítica local.

Aneu-se'n a fer la mà...rrr! dels Germans Colomina (J. R. Jiménez, 2004).

Encantaments de Xavier Herrero (Selgas-Tovar, 2005).

7.5. PACO ROCA TORNA A LES FALLES DE XÀTIVA DE LA MÀ DE REPÚBLICA ARGENTINA 2006

Després de huit anys sense plantar falles a Xàtiva, Paco Roca torna per la porta gran per a celebrar els vint-i-cinc anys com a artista. *Xàtiva: present i futur* (2006) és un monument ambiciós, de gran altura en què Roca ens mostra cap on havia progressat el seu estil grotesc i crític.

Amb aquesta falla República Argentina aconseguia un Primer Premi, després d'uns anys de sequera, i començava una relació amb l'artista que es perllongaria durant huit anys, tot aconseguint el màxim guardó en cinc ocasions.

7.6. XAVI HERRERO PORTA FERROVIÀRIA A ACONSEGUIR ELS SEUS MAJORS ÈXITS

Xavi Herrero amb Ferroviària suposarien l'alternativa a aconseguir el màxim guardó i fer front a la supremacia de República Argentina en la Secció Especial. Herrero confirma el seu bon estat de forma guanyant per tres vegades el Primer Premi d'Especial. Ferroviària viu, durant aquest període, els seus millors anys. Destaquem *La festa d'un poble* (2013).

8.1. ALGUNES BOGERIES EXCEL·LENTS DELS ÚLTIMS ANYS

Deixant de banda els primers premis, hem d'esmentar, algunes propostes interessants. Com ara la d'un dels artistes amb millor fama, pel que fa a propostes innovadores, de la ciutat de València. Es tracta d'Ignacio Ferrando, qui va realitzar una trilogia per a la comissió de Molina - Claret, els anys 2008, 2009 i 2010. Destaquem *En terra de Caín* 2008, una reflexió sobre la inutilitat de la guerra amb un modelat i originalitat en el plantejament com mai abans s'havia vist a Xàtiva.

Del mateix any, 2008, trobem un de tants primers premis fustrats. Es tracta de *A la caça i captura*, falla d'Armengol i Cimas per a Joan Ramon Jiménez. Un pretensiós cadafal molt ben acabat, pel que fa al modelat i pintura, que ens va mostrar com treballava aquesta parella experimentada en falles de Secció Especial de València. Malauradament el monument va obtenir el Segon Premi de la Secció Especial d'aquell any.

Amb tot i això, l'artista de Xàtiva Venancio Cimas, ara ja separat professionalment de Juanjo Armengol, ens va deixar el 2014 una excel·lent aportació per a la Falla Espanyoleto: *A la conquesta!*. Un remat amb molt de risc i moviment. En ell Cimas va saber treure-li tot el partit a la seua mestressa com a bon fuster.

Anant un poc cap enrere també cal que recordem la falla de Paco Roca per al Raval de l'any 2010, *El nostre barri*.Que va aconseguir el Primer Premi de la Secció Primera. Una visió nostàlgica i entranyable de la història del barri de la moreria de Xàtiva. Un projecte que Roca va saber treballar molt acuradament, demostrant que, en les falles de format mitjà sap lluir-se cop pocs.

Finalment comentarem dues Bogeries interessants de l'any passat.

El de Xavi Herrero per a Joan Ramón Jiménez: *Amb l'església hem topat*!. Tot un exemple de col·laboració entre comissió i artista. El resultat va ser un modest, però bon producte, farcit d'enginy i gracia de la mà del genial Rafa Tortosa.

També cal destacar el monument realitzat per Manuel Blanco Climent per a Benlloch - Alexandre VI: *Les inquietuds de Carla*. Per a molts, fora de la rivalitat Argentina - Ferroviària, aquest era el primer Premi de Secció Especial de 2014. Encara que es va quedar relegada a un tercer lloc, la falla era la més original i millor acabada de les de la màxima categoria.

Fins ací aquesta anàlisi d'allò més destacat de cent cinquanta anys de falles a Xàtiva. Sabedors que açò no acaba ací, la història continua... • • • •

Xàtiva, present i futur de Paco Roca (República Argentina, 2006).

Les inquietuds de Carla de Manolo Blanco Climent (Benlloch, 2014).

BIBLIOGRAFIA

Alborch Mallol, Guillem (2005): «Falles en el record, una alternativa a la tradició», *Llibre Explicatiu de la Falla Molina-Claret 2005*, Xàtiva, A. C. Falla Molina Claret.

— (2006): *Molina - Claret, 30 Aniversari. Llibre Explicatiu de la Falla Molina-Claret 2006*, Xàtiva, A. C. Falla Molina Claret.

Fitó Gironés, Josep Lluís (2006): «Grau: Es un verí ser artista faller», *Llibre Explicatiu de la Falla República Argentina*, Xàtiva, A.C. Falla República Argentina.

Hauser, Arnold (2005): *Mercantilisme de l'art contemporani*, València, Campgràfic Editors.

Llopis, Verónica i Tortosa, Rafa (2005): «Ramón Morell, l'artista faller dels 50», *El Verí del Foc*, núm. 2, Xàtiva, A. C. Falla Joan Ramon Jiménez.

Quilis Ródenas, Joan (2007): «Els primers premis de les falles de Xàtiva (1)», *Llibret explicatiu Falla Benlloch 2007*, Xàtiva, A.C. Falla Benlloch - Alexandre Vlé.

— (2009): «José Camarasa, artista faller dels anys quaranta», *El Verí del Foc*, núm. 3, Xàtiva, A. C. Falla J. Ramon Jiménez.

— (dir.) (2000): *Martínez Mollà, escultor de falles*, Xàtiva, Junta local Fallera de Xàtiva.

Sanchis Ambrós, Manuel (dir.) (1999): *Las fallas de Regino Mas. Regino Mas: Historia de una* época, València, Albatros.

Sanchis Martínez, Josep (1996): *Història de les falles de Xàtiva*, Xàtiva, Ediciones Xàtiva, S.L.

Sánchez Pérez, Joaquim (2006): *Quadern de Falles, Xàtiva 1965-2005*, Xàtiva, Mateu Editors.

Tortosa Garcia, Rafa (2007): «*El duel artístic entre Grau i Blanco (984-1985)*», *El Verí del Foc*, núm. 1, Xàtiva, A. C. Falla Joan Ramon Jiménez.

— (dir.) (2003): *Història de la Falla Joan Ramón Jiménez*, Xàtiva, A. C. Falla Joan Ramon Jiménez.

AGRAÏMENTS

Vicent Biosca, per la documentació gràfica prestada de la Falla Cid - Plaça de La Trinitat. Agustí Perales, per la documentació gràfica prestada de la Falla del Raval. Inés Cano Esparza, per la documentació gràfica prestada de la Falla Ferroviària. Josep Barberà, per la documentació gràfica prestada de la Falla República Argentina. Rafa Tortosa, Ximo Roca i Manolo Sanchis.

Falles d'autèntica bogeria.
Estètica i temàtica.

Iván Esbrí Andrés *LLicenciat en Història. Associació d'Estudis Fallers*

Per bogeria s'entén l'estat pel qual un individu obra amb deslleialtat respecte a les normes i tota convicció social establida considerada correcta.

Curiós que aquesta violació de la norma s'hi troba en algunes manifestacions del folk i tradicions més populars valencians, començant per l'anarquia, precisament, de les Festes de Folls —tan importants al segle XIX en les Comarques del Nord (Monferrer, 1996: 53-62)— hui pràcticament recloses en localitats com Jalance en el seu *Día de los Locos* celebrat —no per casualitat— el 28 de desembre pels Sants Innocents, el mateix dia que el Camp de Mirra, o Ibi amb la seua Festa dels Enfarinats; així com la picaresca i burla dels Carnestoltes de Villar del Arzobispo, les persistents i descontrolades maçades dels xiquets a les portes en la quasi desapareguda Salpassa dels pobles de l'Alt Maestrat ¡¡¡en plena Quaresma!!! o fins i tot *la Tomatina* de Bunyol. De mateix mode, ens agrada fer inclús broma sobre la qüestió de la bogeria amb els nostres veïns, quedant en el nostre lèxic popular Bétera i els seus habitants com sinònim de tarats per la situació del Psiquàtric Provincial en el seu terme; o que el film *Con el culo al aire* de Carles Mira (1980) convertira algunes *celebreties* valencianes a la interpretació dels malalts residents d'un manicomi, com Ovidi Montllor de Fallera Major del mateix i Joan Monleón de Papa Luna.

Fins i tot la història ens lliga amb la demència, puix va ser obra del Pare Joan Gilabert Jofré la fundació en 1409 del primer hospital-sanatori de l'Europa Occidental —sota el mecenatge del mercader Lorenzo Salom i la bula expedida pel Papa Luna Benet XIII— per tots aquells «ignoscents, folls e orats» que pels carrers malvivien i eren objecte de burla i vexació per part d'un poble que demostrava amb les seues accions menys seny que el què tenien els afectats, com recrea la cèlebre pintura de tal fet obrada per Joaquim Sorolla en 1887. De fet, al mercedari Pare Jofré li deguem l'advocació de la Mare de Déu dels Innocents que presidia el seu asil en Mare de Déu dels Desemparats, Patrona del poble valencià des de 1885.

A mode de curiositat, en el Cap i Casal el carrer dedicat al Pare Jofré talla amb la travessera dedicada a Miguel de Cervantes, creador del més rellevant personatge de les lletres espanyoles com és *En Quixot de la Manxa*, un vell senyor

d'un lloc no recordat, un hàbit lector de novelles de cavalleria com *Tirant lo Blanc*, un boig a ulls dels seus pròxims. I des del vessant faller, un encreuament que dóna nom a una comissió com és Cervantes-Pare Jofré, on les fonts testimonien una primera falla plantada en 1878 (molt posteriorment, en 1920, s'hi plantarà una amb el propi Quixot de protagonista).

Justament, no oblidem que la Festa de les Falles es descriu pel seu principal element el cadafal faller efímer i aquest per la seua essència el ninot o parot, en un tot distorsió, caricatura i sorna dels personatges i la realitat establerta. En aquest sentit, podríem dir que una falla és tota ella bogeria, el resultat de l'oradura mental d'un artista que vol destruir amb el seu art i obra la societat que l'envolta; i les accions dels fallers membres de les comissions també de vegades —i més ara amb els temps que corren— són d'autèntics bojos per salvar els entrebancs descoberts amb la crisi de l'estat de benestar.

Eixos mateixos entrebancs són els què manidament els artistes fallers han tractat sota la personificació d'un personatge paradigma de la bogeria que poques línies amunt hem citat: *En Quixot*. Quantes falles al llarg dels temps han dut de lema *Quixotades* o semblant? 20, 30,… 100…? Una de les més primeres documentades —sinó la més antiga— va ser plantada a la Plaça del Tossal de València en 1864 i portava de lema *Don Quijote y Sancho Panza* versant sobre les corrupteles polítiques (Revert i Roig, 2008: 41-43).

En els 70 del segle XX en van ser molt corrents les *Quixotades*, algunes d'elles obrades per Manuel Guinart, Francisco Molero, Francisco Ribes Calvet, Jesús Sáez o Jaime Rubert amb tota la qüestió de la Crisi del Petroli de 1973 o l'inici de la Transició com tema de fons. Una de *Quixotades*, en aquest període aperturista i auge dels primers moviments associatius, pertany al Mestre de l'Escola de Borriana Josep Pascual «Pepet» en Convent Jerusalem–Matemàtic Marzal en 1978, sent ell com artífex qui ens recorda hui aquella falla on, qual fumaguera, emergia un bust de Quixot d'un molí de vent, amb les aspes marcades per projectes no realitzats com el metro, el jardí del Túria verd, l'aturada de la urbanització de la Devesa del Saler o la descontaminació de l'Albufera, que no pocs col·lectius de veïns, ecologistes i socials reclamaven.

Quixotades, Pepet, Convent Jerusalem 1978.
Arxiu Iván Esbrí

Tenim testimoniades demés *Quixotades* de crítica general (cinema, la família, les rutines) com les obrades per Enrique Viguer en Salamanca-Comte Altea en 1974, Salvador Gimeno en Almirall Cadarso-Comte Altea en 1982 i la recent de Carlos López *En lletra gran* en Ramiro de Maeztu-Humanista Furió sobre els avatars de la crisi iniciada en 2008; o les realitzades per Manuel Blanco en Molina-Claret en 1984 i Paco Roca en el seu Ninot Indultat 1994 de vostra Juan Ramón Jiménez, del qual el versos diuen:

«Ningú vol ser Quixot
i lluitar amb impossibles.
Som, com Sancho, tararots
dels diners uns grans devots
i amb qui pateix, insensibles».
(Tortosa et alii, 2011: 184-185)

Quixot i el seu vasall Sancho Panza han servit en les falles per colar igualment crítiques a la política i el sistema en moments que tota acció pública estava sotmesa a la censura com en *Feta la Llei*... del gran Rafael Raga a l'Avinguda de l'Oest en 1952 contra els estraperlistes i els aclaparadors; qüestionar nous hàbits i conductes de la societat pre-60s «desarrollista» com *Turisme a tot past* de Juan Huerta en Regne de València-Duc de Calabria en 1956 sobre el *boom* dels destins vacacionals; o *Protagonista, l'home* de José María de la Barrera en Guillem Sorolla-Recaredo en 1971 sobre la major presència i responsabilitat de la dona en l'espai social en detriment de l'home, un fet llavors cridaner en una societat netament masclista.

El Caballer de la Trista Figura han manifestat així mateix com falla quimeres o desorbitats i impossibles projectes i empreses, sobretot d'infraestructures i urbanisme fruit de la febra i bogeria d'uns especuladors que no són exclusius de nostres temps sinó també dels dies d'estampes en color sèpia. És el cas de la connexió ferroviària Madrid-Conca-València, llargament endarrerida per interessos creats veladament pel Consell de Ministres presidit per Álvaro Figueroa Comte de Romanones, com denunciava *El modern En Quixot* en Plaça de les Arenes de Russafa en 1913, on el personatge de Cervantes cavalcava una planxa que esclafava sobre el sostre d'un cotxe o vagó de passatge de Tercera Classe un seguit de polítics.

Sense deixar els rails que no apleguen a cap estació terme, en *Ni metro ni vara… ací pam a pam* en Plaça del Caudillo de València en 1961, Modesto González deixa de banda la seua característica caricatura de tebeo per muntar a un estilitzat En Quixot[1] —la parquedat de carns que es descriu del personatge al seu llibre es presta molt a tal recreació anatòmica— sobre un surrealista Rocinante enllestit amb metres de mesura, cartabons i regles per reclamar un ferrocarril metropolità al Cap i Casal, que ja no és més que una fantasia de boig en la qual ningú creu des què es va redactar un llunyà primer projecte en 1934 per l'enginyer Vicente Pichó. Altres falles que relacionen a l'obra cervantina amb els projectes urbanístics van ser *Operació revàlida o Pla Carabassa* de Vicent Tortosa Biosca en Avinguda de l'Oest en 1962 i *En un lugar de Valencia* de Gori Gallego en Bisbe Amigó-Conca en 1964[2].

Llibret *Turisme a tot past*, Juan Huerta, Regne de València-Duc de Calabria 1956. Arxiu Iván Esbrí

1 Modesto González ja va emprar a En Quixot com recurs estètic i temàtic en falla en Si Don Quijote tornara en Llibrers-Marqués de Dos Aigües en 1949. Valga dir que aquest artista també va triar com remat de la seua Nivell de vida en Na Jordna 1958, un colossal personatge entre bufonesc i pallasso clown."

400 Anys junts, José Luís Platero, Mercat de Castella. Foto Iván Esbrí

Una imatge que ha sigut molt recognoscible de la plàstica fallera ja a partir dels 80 i fins mitjans dels 90, ha sigut la d'un remat amb Quixot esculpit de cintura cap amunt emergent d'un cos central conformat en ocasions per un tinter, un molí o en altres per un morter amb allioli, com representació de les coses que no estan quallades del tot o no lliguen a la primera, obrades per Enrique Burriel Moro, Francisco Carrasco, Ramón Espinosa i Mario Lleonart.

Sobre aquesta línia del vessant plàstic, en els artistes fallers ha causat especial impacte les il·lustracions del segle XIX de Gustave Doré sobre En Quixot[3], tal és el cas de Pasqual Calleja amb la seua figura Indultada pel Gremi d'Artistes Fallers en 1989 en Illes Canàries-Dama d'Elx on recrea el principi del Capítol 35 de la Primera Part del *Quixot* on aquest esgarra en una venta unes alforges de vi que creu animals de granja, i que va ser la mateixa figura que de mans de Miguel Ángel Gosalbes va ser Ninot Indultat de Xàtiva 1991 en República Argentina[4]; o de Julio Monterrubio, tamissades sobre el seu estilitzat estil que tant s'acopla a l'eixuta anatomia comentada de l'Enginyós Hidalc, en *Contes* en Espartero-GV Ramón y Cajal en 1990, *Les velles Belles Arts* en Plaça del Pilar en 2004 i *Castell de naips* en Nou Campanar en 2013.

2 No era la primera vegada que Gori Gallego, amb col·laboració del seu fill Julián, recreaven a Quixot en ninot. Ja l'havien situat de remat en Diccionari de la sinceritat en Plaça de la Mercé en 1962.

3 Arrel de l'estrena de la sèrie animada *Don Quijote de la Mancha* en TVE (1979), els artistes de falla infantil també tindran un referent visual per personificar en ninot als personatges cervantins per als xiquets.

4 També Ninot Indultat de Cullera 1991 per Pedrós Beltrán en Port i de Gandia 1992 pels Germans Colomina en Sagrada Família-Corea.

A lo loco, a lo loco, Carrasquer, Danses 1955. Foto López Egea-Arxiu Carrasquer

Amb la suavització de la crítica fallera, trobem fins i tot homenatges tant a En Quixot com a Miguel de Cervantes: en 2005 en *Tot està en els llibres* de Vicent Martínez Aparici en Plaça del Pilar i el llibret de la comissió Plaça Jesús de València pel IV Centenari de la publicació d'aquest *best seller* de les lletres espanyoles; en *La literatura* de José «Pepo» Jarauta en Rubén Vela-Avinguda Dr. Waksman en 2013; Pedro Simarro i el seu Ninot Indultat 2014 *La ploma és la llengua de l'ànima. Homenatge a Cervantes* de Quart-Extramurs-Velázquez; José Luís Platero Cosí i la seua falleta infantil de Mercat de Castilla 2014 *400 Anys Junts* on Quixot porta de la mà una geisha per acudir a les celebracions del 400 Aniversari de l'establiment de les Relacions Internacionals Espanya-Japó; o Pedro Santaeulalia, sota la caricatura marca de qualitat de la seua nissaga, per a la falla plantada en Shangái durant la Spanishweek (29 de maig-2 de juny 2014)[5].

En conclusió, en En Quixot i la seua novel·la, il·lusió i fantasia a parts iguals, trobem un caràcter molt «faller» en rebolicar, distorsionar i burlar la realitat pròxima als objectes de crítica, siguen aquests cavallers medievals siguen els quefers quotidians.

Continuant el repàs al tema del text, un artista que ha prestat transcendència a la qüestió de la demència ha sigut l'entranyable Pasqual Carrasquer qui, dintre de la seua prolífica obra manufacturada des del seu modest taller de Sueca per a comissions del seu poble, Alaquàs, Alzira, Cullera, Gandia, Mislata, Silla, Sollana, València, Xàtiva, etc. —recuperada, compilada i publicada en una recent biografia—, té una sèrie de monuments fallers, tots nascuts de la seua etapa daurada en els 50 i 60, i repetits en etapes successives, on la follia d'un món que canvia contínuament a base de progressos i modes de dubtós gust (Castelló, 2014: 49-72), es tractada sota lemes tan explícits com *A lo loco, a lo loco…*, *El món està colombro*, *La humanitat sense cura* i *Transplantaments*, en els quals aquest veterà artista, sobre la seua identitària composició piramidal, alçava al cos central una gran carabassa seccionada com metàfora en cartró-pedra del cervell («carabassa» sinònim de ximple, babau, boig) quan no una tètrica i onírica calavera, habitualment rematats amb un medicastre o la Parca com fi últim de tot.

Molt més contemporani és Agustín Villanueva, qui jugant-se-la amb pressuposts de vora 22 milions de pessetes, va capficar-se en la bogeria d'explotar i assentar al màxim el concepte de «falla-espectacle» (Borrego, 2006: 91-124) a principis dels 90[6] com *El Temple de l'Home*

5 Altra falla amb una escena amb Cervantes, Quixot i Sancho Panza de protagonistes plantada fora del territori valencià va ser realitzada José Sánchez Cervera, en l'encreuament dels carrers Mallorca i Gerona de Barcelona en 1953.

en Convent Jerusalem-Matemàtic Marzal en 1992, *Llits* en Blanqueries en 1994 sota el personal dibuix i guió de l'humorista gràfic Antoni Ortiz «Ortifus», *Retrobaments en Convent. El Bessó Blau* en els darrers colps de la moda *Jurassic Park* en 1995 i *Un mar de futur* en 1997 totes dues plantades en Convent Jerusalem i en conjunt falles llargament recordades per la novetat i espectacularitat que suposaven, malgrat tant sols en dues úniques ocasions va ser Primer Premi de Secció Especial amb tals ambicioses propostes, en 1990 amb *Ya "semos" europeos* en Na Jordana (amb altre En Quixot protagonista d'una de les escenes) sota una plàstica acadèmica i caricatura continguda, i en 1993 amb *Mantis viatgera* en Convent Jerusalem, de línies plenament estilitzades i modernes sobre plànols i cubs.

Falles temàticament inspirades en films alternatius de culte rotllo *Blade Runner*, d'edicions de kiosc de novel·les de Julio Verne, H. G. Wells i Karel Châpeck, del gènere estètic *steampunk* i música *tecno* que, com ens puntualitza l'estudiós del vessant estètic faller Vicent Borrego Pitarch sumeixen la falla en un tot «obra total» —traducció literal del terme alemany *Gesamtkunstwerk*— en ser entesa com a aglutinador de multidisciplines artístiques provinents del món literari (narrativa, poesia, teatre, còmic), de l'estètica (escultura, pintura, textures) i l'arquitectura (composició, integració en espai urbà públic) amb notes cinematogràfiques (interpretació paròdica o distorsionada de la realitat), amb potencial suficient per trencar el hieratisme amb què naix per defecte, siga des de recuperar recursos tradicionals propis (composicions en desús, moviment, ninots vestits, variants d'estils) com adoptant-ne d'altres externs com els àudio-visuals (so i llum, documentals, efectes digitals), exposicions temàtiques o actuacions en directe (concerts), generant un seguici de baluards

Mantis viatgera, Agustín Villanueva, Convent Jerusalem 1993. Foto José Alcayde-Arxiu Joan Castelló

que fan de la falla una *performance* completa i plural, amb la singularitat de la seua exposició en espai públic i del seu caràcter efímer en culminar consumida per un foc ritual, i en la qual s'inclou la participació en el procés de realització d'agents a priori extra-fallers com dibuixants i dissenyadors creatius, assagistes, modistes o enginyers, enriquint amb el seus sabers i experiències l'obra fallera.

Una concepció de l'art-falla que poc abans a Agustín Villanueva i posteriorment, va tenir molt clara Manolo Martín fins el punt de ser l'artista que millor també va saber donar-li definició amb *Una estoreta velleta* amb el dibuixant de la Nova Escola Sento Llobell, *Perquè el foc només siga un espill* amb guió de l'escriptor Manuel Vicent i *Ho tenim tot davall però…* amb

6 Si bé, les falles-espectacle d'Agustín Villanueva tenen precedents en els cadafals plantats en els albors del segle XIX en la Plaça de Bous de València, Plaça Emilio Castelar en 1900 i en Plaça del Caudillo de València en els 60, principalment amb l'element llum com protagonista de l'al·licient extra-faller del monument.

Ortifus en la Plaça de l'Ajuntament de València o l'obra màxima, el seu zènit pel qual serà eternament recordat l'enyorat artista *2001: Pinotxada Universal o Una odisea de tres parells de nassos* amb esbós de l'arquitecte-pintor Sigfrido Martín Begué i guió del crític d'art Vicente Jarque, en Na Jordana.

Pertanyent també a la Generació dels 70 —aprecia Vicent Borrego— com Agustín Villanueva i Manolo Martín[7] és José Luís Ferrer «Regino de Borriana», un bohemi, un boig, un esser irrepetible. No pocs lloen el seu personalíssim estil pròxim al retrat real sota la caricatura més neta i brillant (són reconegudes les seues figures de Beethoven, Germans Marx i Chaplin), el seu sentit equilibrat del risc en les composicions i la cura i posat en la resolució de les seues formes i colors; lloances provinents tant de la seua Borriana natal com de València, per part de l'artista faller i esbossador Miguel Ángel López Montserrat, i d'Alacant per part de Juan Carlos Vizcaíno, on va plantar en les fogueres Carolines Altes i Calvo Sotelo. Fins i tot, per aquest article ens han titulat a José Luís Ferrer com l'artista que millor formes va donar en la mediocritat dominant de la plàstica fallera dels 80.

És l'únic artista que ha pogut dir que una falla seua, *Amb la música a un altre lloc* de Regne de València-Mestre Serrano en 1981 el seu únic Primer Premi de Secció Especial, és segell commemoratiu de la Festa de les Falles per part de Correos y Telégrafos, així com capaç de reproduir una plaça de bous habitable i amb elements en moviment en Plaça de Chicharro de Borriana en 1995 o la bogeria d'inscriure tota una falla en el llibre Guinness dels Rècords: *Ahir, hui… i sempre*, una Pepita Samper Palleter Miss Espanya 1929 de 15 metres vestida amb 700 metres de tela de valenciana, que va ser plantada en el encreuament de Palleter-Erudit Orellana de València en 1998.

Un geni que no dubtava de retratar-se qual pallasso (Exposició-Misser Mascó, 1976), en la seua condició d'artista faller modelant la maqueta de la falla (Barri València «el Garbó» de Borriana, 1978), torero (Quart-Palomar, 1995) o fins i tot de Guerrer de Moixent (Císcar-Borriana, 1997), ací amb tota la intenció en resposta a una «gracieta» apareguda en premsa on s'advertia al lector no confondre els Germans Antonio i Jorge Ferrer obradors de la Falla Municipal amb «Regino» i el seu germà Santiago. A més, en aquesta falla, va dedicar una escena a criticar la forma amb la qual s'havia «llançat catapultat» a Pepet d'obrar la falla de la plaça major de València després de dos anys (1995 i 1996)[8].

Quino Puig, la veu més autoritzada per parlar del «Regino de Borriana», no defuig en dir-nos que, com tot el món, Ferrer també tenia limitacions sent aquestes una total desmesura per fer més i més falla del què projectava perdent tot sentit del temps i dels pressupostos disposats, premisses fonamentals per gestionar tant la teua carrera com el taller correctament; però que sempre liquidava amb gran enginy la feina tocant la setmana fallera i rarament les comissions s'enfadaven amb ell, malgrat si va tenir alguna denúncia davant el Gremi d'Artistes Fallers.

7 Artistes nascuts posteriorment a la Guerra Civil i emprenen la seua carrera fallera a partir de finals dels 60 i principis dels 70 després d'ultimar la seu formació tant acadèmica (Belles Arts, Arts i Oficis) com de tallers (Juan Huerta, Germans Fontelles, Salvador Debón, Vicent Luna). Són Vicent Agulleiro, Andrés Martorell, Josep Puche, Ramón Espuig Escrivá (actual Mestre Major), Alberto Rajadell, Miguel Santaeulalia i Alfredo Ruiz entre altres.

8 El motiu central de la Falla Municipal 1997 *Nostra història* era un Guerrer de Moixent obrat pels Germans Ferrer i les escenes van ser obrades per una comunió d'artistes com Alfredo Ruiz, Vicent Agulleiro i Josep Azpeitia. Es va correr el remor que va triar-se l'opció d'aquesta de falla col·lectiva en detriment de la proposta de Pepet, d'ací les critiques emanades per «Regino» des de Císcar-Borriana.

Pinotxada Universal, Manolo Martín, Na Jordana 2001. Foto emedobletaller.blogspot.com.es

Postal-segell amb la falla de J. L. Ferrer de Regne de València-M. Serrano 1981. Arxiu Iván Esbrí

Ferrer junt un dels seus reconeguts autorretrats. Arxiu Quino Puig.

Falla-homenatge de Ferrer a la seua mare, Club 53 2005. Foto Navarro-Arxiu Quino Puig

Segueix contant-nos que en eixos moments de baixada, José Luís Ferrer es feia mirar un vell pinzell que portava en la butxaca sempre: era el pinzell amb el qual va pintar la seua primera falla, una falleta infantil en Barri Onda de Borriana en 1963 amb el seu germà Santiago. Això més el suport de la seua persistent i sacrificada mare, a la qual va retre homenatge en la falla que va plantar per a Club 53 de Borriana en 2005. Perquè Ferrer tenia tan gran cor, el qual va ser el primer en enviar cartró a tots els companys artistes damnificats per la «Pantanada» de Tous de 1982, com sorna puix en la seua falla de Barri València de Borriana de 2001 tota acabada en blanc, a la afirmació d'un visitant «Collons "Regino" es nota que has tingut bou» ell sense immutar-se li va contestar «Pot ser que tingues raó, tal vegada li haguera fet falta una altra passada de blanc».

José Luís Ferrer «Regino» ha deixat per a la posteritat la frase «El ninot necessita de criteri per deixar de ser un tros de cartró; la falla és denúncia i sàtira a parts iguals, sent eixe el seu treball fins acabar en el foc». Irrepetible…

Igual de controvertida o més, polèmica, provocadora i titlat de boig i les seues accions de pur despropòsit en no poques publicacions (Vidal, 1983: 156 i 167) és Ricardo Rubert. Vicent Borrego ens evidència els precedents de Rubert en tots aquells artistes fallers com Tadeo Villalba, Adolfo Ariño i Vicent Benedito que van beure de les avantguardes del anys 20 i 30 (*art déco*, modernisme, fauvisme) i marca el seu punt de partida en *Correguda de bous surrealista* d'Octavio Vicent amb disseny de Salvador Dalí[9], manufacturada per a la Plaça del Cabdill en 1954 i de la qual va ser un dels escassos defensors, valent-li ja per sempre certes friccions amb els seus companys artistes fallers, sobretot amb Regino Mas, posicionats majoritàriament en contra de l'experiment de Dalí.

Un figura clau en la creació del personatge Rubert va ser José Soriano Izquierdo, ideòleg i esbossador seu (i de Vicent Luna, Alfredo Ruiz i Vicent Agulleiro), també artista faller contemporani als avantguardistes dels anys 30, i lligat al món del tebeo com dibuixant i director d'Editorial Valenciana, que va saber acabar de modelar una argila —Rubert— que ja venia de sèrie plena d'excepcionalitat, carisma i personalitat com puntualitza l'artista Víctor Valero «Marc Martell». Soriano Izquierdo va ser fonamental en Rubert, com també l'il·lustrador de Llanera de Ranes Rafel Boluda i el seu germà Jaime Rubert, citat anteriorment (Borrego i Hernández, 2013: 72-101).

Tots aquest ingredients venen a explicar l'intens període que va de 1957 a 1965 en el qual Rubert, en una evolució artística creativa planificada des dins del mateix concepte d'art-falla, va aconseguir que la seua obra passara com una peça més de l'art oníric, *pop*, el *kitsch*, el *vintage*, *art povera* i el còmic amb les quals Ricardo Rubert desvetla per al públic els canons malament establerts en quant a estètica i temàtica de falles: gosar qüestionar actes com l'Ofrena de Flors a la Mare de Déu dels Desemparats en *Bifront* en Plaça de la Mercé en ple 1957 (valga dir que Rubert va patir i molt problemes amb la censura); inèdits lemes en anglés com *Made in made* en la falla Torn-Bany de l'Hospital de 1962; fer un homenatge a Dalí en *Conseqüències* en Almirall Cadarso-Comte Altea en 1962 i altre encara més clar en *Dalí, Dalà, Dalú* en Molinell-Alboraia en 1964; presentar a l'Exposició del Ninot a *La familia Ulises* (Marino Benejam) al complet en 1959 i un ninot de palla en 1961; o pretendre plantar una falla amb helicòpter i disfressar el seu planter de taller de toreros mentre alçaven la falla del Mercat de 1962 *L'Arbre Genalògic de la Por*.

Si bé, d'aquesta etapa, per sempre seran les més recordades la monumental *Gepes*

9 Fins llavors, la carrera de Rubert, iniciada en 1948, podria classificar-se en un estil plenament ortodox i al gust faller caricaturesc de l'època. Valga d'exemple *Bandes* en Pelayo-Matemàtic Marzal de 1955.

L'Arbre Genealògic de la Por, Ricardo Rubert, Mercat Central 1962. Arxiu Iván Esbrí

eixides de l'ou de Mercat Central en 1961 —altre homentge a Dalí—, amb una composició trencadora dissociant els elements centrals[10] i *Nou Cavall de Troya* en Plaça del Cabdill en 1963, replica cúbica en textura de paper de plata en 25 metres d'alçada de l'èpic cavall que va plantar-se en la remodela i metropolitana plaça obra de l'arquitecte Ramón Jiménez Iranzo i que en la seua nocturnitat, trencada pels lluminosos publicitaris, les faroles i la font de Carles Buïgas i Sans, li ha valgut ser una de les postals més afamades de la ciutat hui encara disponible en no pocs estancs.

Expulsat del Gremi d'Artistes Fallers per la provocació de les seues accions insuportables per al Mestre Major Regino Mas i altres desavinences, va haver de signar el seu contracte amb la comissió de Plaça del Cabdill de València de 1964 en alta mar fora tota jurisdicció, pactant una falla amb un lema prou explícit com va ser *Pese a tantos*, la qual s'alçava en un coet de 35 metres suspés per un boig embolic de tensors i cables en la que Rubert pretenia fora la seua millor i més recordada falla[11].

Finalment, va acomiadar-se en 1965 en Carabasses-En Gall amb un senzill monument de lema punyent i de fàcil doble lectura amb tota intenció: *So… cavones*. Eixe any va rebre la comanda de realitzar els decorats de *Doctor Zhivago* de David Lean, convertint-se en un més d'eixe selecte grup d'artistes fallers de Hollywood (Salvador Debón, Regino Mas, Juan Huerta, Vicent Luna, Francisco Prósper) i per a TVE va encarregar-se de les escenografies del *Un, Dos, Tres… responda otra vez* en la seua primera etapa (1972-1978) amb Kiko Legard i Don Cicuta. També de Ricardo Rubert són les falles plantades entre 1953 i 1958 en Sama de Langreo.

Víctor Valero afirma, amb el fonament de la seua formació i experiència plàstica, que *Gepes eixides de l'ou*, *L'Arbre Genalògic de la Por* i *Pese a tantos* són totes tres una claríssima trilogia influenciada per l'estil arquitectònic y disseny d'interiors *populuxe* o *googie* —en Espanya

10 Rubert va calificar com «desintegrades» totes les seues propostes falleres que trencaven amb l'estructura piramidal convencional dels cadafals (Borrego i Hernández, 2013, 72-101).

11 La falla va caure en ressentir-se la suspensió. Es troben precedents de cadafals suspesos en Teatre Principal de València de 1852, Gràcia-En Sanz de 1912 i Grabador Esteve-Sorní de Tadeo Villalba Montesinos en 1929. Fora del Cap i Casal es documenten la foguera alacantina *Tio Cuc* d'Heliodoro Guillem en Plaça Ruperto Chapí en 1928 i la falla *Fum, fem i fam* de Raval de Borriana de 1934. Més recents són *La Nova Arca* de Pepe Puche en Avinguda Malva-rosa en 1997, *Pardals, pardalets i pardalots* d'Ignacio Ferrando en Portal de Valldigna en 2007 i la falla infantil *Glup, glup* de David Moreno en Cronista Vicent Beguer de Torrent en 2010.

majorment referenciat com *neomoderno* o *relax*—, el qual havia aplegat al seu màxim arrel de l'Exposició Universal de Brussel·les 1958 i els seu símbol l'Atomiun i bona part dels ansy 60. Soriano i Rubert van ser netament contemporanis a les línies que en altres camps es treballaven fins formar-ne part d'eixa corrent *googie* amb les seues obres efímeres. La seua herència no ha quedat dissolta en el No Res com així es deixa veure cinquanta anys després en les propostes falleres experimentals i innovadores d'Anna Ruiz, Giovanni Nardin, Miguel Balaguer, Miguel Arraiz, David Moreno o Proyecto Mixuro.

Pot ser ens falte repassar més falles de bojos, però no deixaria de ser un cúmul estadístic de cadafals amb lema *Fent el boig*, *Pallassades*, *Locuras de hoy*, Pelqueveigesticboig (Vicent Llàcer, Na Jordana 2010), etc.; si bé, en tot aquest escrit ja hi queden ressenyades algunes de les falles i artistes més representatius de la matèria tractada. I enguany 2015, a tota aquesta esquizofrènia estètica i temàtica fallera vos sumareu la comissió Juan Ramón Jiménez amb les vostres falles *Manicomi de portes obertes* de Xavier Herrero i l'èpica infantil *Odissea* de Xavi Ureña. Però això ja és altra bogeria que veureu al carrer…

SI VOSTÈ LECTOR PRECISA DE MEDICACIÓ PER SABER-NE MÉS, RECEPTEM:

AA.DD. (1990): *Historia de las Fallas*, València, Levante-EMV, 490 pàgs.

ARIÑO VILLARROYA, A.; BORREGO PITARCH, V.; HERNÁNDEZ MARTÍ, G. M. (1993): *Los Escultores del Fuego. Aproximación a la historia del Gremio Artesano de Artistas Falleros de Valencia*, València, Diputació Provincial, 291 pàgs.

BORREGO PITARCH, V. (2006): «El vessant estètic» en Associació d'Estudis Fallers *La Festa de les Falles*, València, Consell Valencià de Cultura, pp. 91-124.

BORREGO PITARCH, V.; HERNÁNDEZ MARTÍ, G. M. (2013): «Les coses que sols un artista pot fer o les atrevides propostes i les humorístiques accions falleres de Ricardo Rubert» en Vicent Borrego coord. *Odissea. Llibret Na Jordana 2013*, València, AC Fallera Na Jordana, pp. 72-101.

CASTELLÓ LLI, J. (2014): *Pasqual Carrasquer: creador de falles*, València, Carena Editors, 238 pàgs.

CATALÀ GORGUES, J. I. (2008): *Falles i art. 40 anys transitant per la frontera*, València, Universitat Politècnica de València, 197 pàgs.

MONFERRER MONFORT, A. (1996): *Les Festes de Folls*, València, Consell València de Cultura, 143 pàgs.

PUIG SAFONT, Q. (2010): «José Luís i Santiago Ferrer Vicent, somnis sense mesura» en *Llibret Falla Sapadors-Vicent Lleó*, València, AC Falla Sapadors-Vicent Lleó.

—(2011): «Fallas míticas IV: Antic Regne de València-Mestre Serrano 1981» en *El Turista Fallero 2011*, València, Comunidad y Fallas Ediciones, p. 17.

REVERT NAVARRO, J. I.; ROIG MARZAL, V. (coord.) (2008): *Bolsería-Tros Alt 1858-2008*, València, Associació Cultural Falla Bosseria-Tossal, 168 pàgs.

TORTOSA GARCÍA, R. et alii (2011): *Catalogació i documentació dels Ninots Indultats de les Falles de Xàtiva*, monogràfic *El Verí del Foc. Fanzine de falles, Xàtiva i Cultura*, número 5, Xàtiva, AC Falla Juan Ramón Jiménez, 239 pàgs.

VIDAL CORELLA, V. (1983): *Historia gráfica de las Fallas*, València, Caixa d'Estalvis de València, 275 pàgs.

Webs/blocs

www.ricardorubert.com

AGRAÏMENTS

Aquest text no haguera sigut el mateix de no ser per les apreciacions d'un atall d'esquizofrènics per les falles que responen als noms de Vicent Borrego, Joan Castelló, Quino Puig i Juan Carlos Vizcaíno Martínez més els bojos creadors d'obra efímera Miguel Ángel López Montserrat, Víctor Valero i el què més seny de tots ha demostrat tenir: Josep Pasqual Ibáñez «Pepet».

Falles d'autèntica bogeria.

Estructura i risc. Equilibris en un sacabutx

Juanjo Medina i Bonilla *Revista Cendra*

Riscos en la festa de les falles hi ha molts. Que els colors de les teles del jupetí del president i la falda de la fallera major no combinen. Arribar tard a segellar els permisos de la Junta, bé siga central o local, fer-ho també a la concentració per arribar a l'ofrena, al termini d'entrega de la teua col·laboració en el *Verí*, com jo enguany, o el pitjor de tots, al repartiment de tiquets de consumicions per a la setmana fallera.

Però si parlem del que seria verdaderament important, els risc associat al que és la falla, també poden haver-hi diferents tipus. El risc de no arribar a cobrir el pressupost i eixir en tots els diaris, els risc de no acontentar el barri, la fallera major o, més arriscat encara, sa mare, en la falla que li correspon. També podem parlar del risc estètic, que té complida explicació a este mateix *fanzine* de la mà d'Iván Esbrí, o el risc de no contractar un bon artista, i és que, com digué un bon faller una vegada a una tertúlia radiofònica, «les falles es planten en abril», quan normalment es tanquen els contractes de l'any següent. I, com no, d'ací ve el títol d'este text, el risc estructural dels cadafals.

En este treball intentaré apropar-te, arriscat lector, alguna noció de fusteria, i algunes de les falles i dels artistes que han fet un ús singular de la fusteria per provocar en el públic la sensació que la falla no aguantaria en peu fins la cremà. Nomenaré algunes de les falles que no aguantaren, sense buscar cap culpable. I ja per finalitzar, faré especial menció de l'artista que ha sigut l'amo i senyor dels risc a les falles. Anem allà.

LA FUSTERIA A LES FALLES

És indubtable la importància de la fusteria a les falles, sense fusta i fusters les falles continuarien ancorades als ninots rodats que coronaven una muntanya de trastos vells. Però, des de sempre, les falles i qui les ha ideades han tingut al seu costat la figura d'un fuster. De fet, un dels primers noms que es vincula, regularment, amb l'elaboració de falles, encara que no està clar el paper jugat, és el del fuster Vicent Sena, que apareix citat en les cròniques de premsa com a responsable de la falla dels carrers Alt-Mossén Sorell[1]. Ab el pas dels anys, els fusters deixarien de ser els artífexs principals de les falles, i serien un més dins dels tallers fallers, encara que molts artistes s'erigirien en grans dominadors de les estructures de fusta.

Els canvis en els materials que s'utilitzen en la confecció de les falles també han fet canviar la manera de construir la fusteria per a una falla: d'aquells primers cadafals de formes més o manco rectilínies, que simplement servien per col·locar damunt els ninots, es va passar a estructures més complexes en la mesura que les falles anaven guanyant en volum i pes, en especial el del cartó i els materials per donar acabats a les peces, i finalment s'ha passat a una fusteria més delicada, a excepció del cavallet central, que dota de cos i força les peces de pàntex que conformen, els últims anys, els cadafals.

Des de sempre, com a mínim des que anaren guanyat volum, les falles s'han estructurat al voltant d'un cavallet central, que servix de base a tota la falla, que es col·loca directament sobre terra i que servix de suport a les torres que doten d'alçària el conjunt. L'última d'estes torres és la que servix de base per al coronament. Les torres, segons la falla va guanyant alçària, són cada vegada més estretes. Al voltant de cavallet i torre, o torres, es munten les peces de cartó o suro que formaran les figures.

En els últims anys, s'ha posat de moda l'acabat de grans coronaments de vareta, ab un resultat estètic molt cridaner, i que es pretén oferir, en alguns casos, com a innovació en la realització de falles; però la vareta es ve treballant als obradors des de finals dels anys cinquanta, al ser introduïda per un dels millors fusters de falles, Antoni Garcia, «Tonín».

Abans de l'arribada del suro blanc per fer el buidatge en cartó dels grans acabaments, estos es modelaven en fang damunt d'una estructura de fusta. Esta es treia a escala a partir d'una maqueta, que era seccionada, i, a partir d'estes seccions, es construïen dogues, que és el nom que reben cada una de les seccions en

Falla del Mundial'82.

què es dividix la maqueta en sentit horitzontal, o bé costelles, si la secció utilitzada era en sentit vertical.

Una vegada seccionada la maqueta, els diferents perfils es transportaven a escala, bé ab un projector en èpoques més modernes, bé ab un model de cartó, i d'estos a un tauler de fusta en el qual es dibuixen les dogues o costelles per ser tallades posteriorment. A continuació, les dogues o costelles eren muntades al voltant del cavallet, i queda una estructura que insinua la figura final. Eixa estructura es recobria de vareta, uns llistons de fusta que habitualment tenen una llargària d'uns 2'40 m, 2 cm d'ample i uns 3 mm de gruix. Si la figura tenia corbes, la vareta es banyava per dotar-la de flexibilitat.

1 Per saber-ne més, podeu llegir l'article «Els terrissers del foc: Sena, Noguera i Palos. Fusters en les falles de la segona meitat del segle XIX», original d'Elvira Mas Zurita i Jorge Vitores Mas, publicat al número 17 de la *Revista d'Estudis Fallers*, de 2012.

Estructura metàl·lica després de la cremà.

Falla Conca-Roberto Castrovido 1934.

Estes peces de fusteria han de ser fortes per aguantar els quatre, o més, dies que els grans coronaments estan al carrer, i suportar les possibles inclemències meteorològiques. Així es reforcen els cavallets ab cabirons col·locats en ziga-zaga, les peces de fusta sempre aniran ben encolades, i ab no massa claus que puguen obrir la fusta. Les peces més arriscades és habitual reforçar-les ab brides metàl·liques. Sí, el ferro pot ser un element de seguretat, i fins i tot necessari per evitar mals majors; però hi ha vegades que és utilitzat ab desmesura, i totes les estructures d'una falla, incloses les dels ninots de les bases, estan realitzades ab estructures metàl·liques, el que deixa una imatge molt lletja després de la cremà. Inclús algunes falles infantils han tingut tota la seua estructura realitzada ab ferro, cosa que s'acosta a l'esperpent.

Ja damunt de la vareta es podia modelar en fang per fer un buidatge de la peça en escaiola, o bé, acabar directament la figura damunt de la vareta, ab cartó o taulers de xapa. Esta tècnica es coneixia com a producció en directe.

Si es treia un motle de la peça, l'estructura de fusta servia més tard com a carcassa damunt de la qual s'acoblaven les diferents seccions de cartó que conformaven la figura a reproduir, que finalment era acabada segons els procediments habituals ab panet, l'escatat d'este i les diferents mans de pintura.

Però la manera més habitual de fer forta una unió de dos peces, i, a més, de facilitar la plantà, és la de sacabutxar-les, és a dir, introduir en una estructura o caixa ab un forat, la femella, un piu o espiga, el mascle, de la peça que s'ha de sostindre. La part de la caixa és el sacabutx. Per garantir una unió forta, el sacabutx es pot reforçar amb una brida de metall, per evitar que rebente. Cosa que, per desgràcia, no sempre s'aconseguix, i alguna falla trenca i cau, normalment en espais oberts i per la influència del vent.

Entre alguns dels casos més significatius de la història, trobem la caiguda d'algunes falles en l'any 1934, o la de la falla Exposició en 1970 en

ple procés de plantà. També la cèlebre caiguda del Colós plantat el mateix any en la, per aquell temps, plaça del Cabdill, i que Octavi Vicent tornà a alçar l'any següent, o la caiguda de la falla Sapadors a principis dels huitanta, que causà ferides a una visitant. O bé la de la falla Na Jordana, que caigué en 1983 al ser traslladada al seu nou emplaçament de la Pl. del Portal Nou quan va perdre un plet interposat per un veí que patia any a any les conseqüències de la cremà en l'estreta plaça de Na Jordana; i sembla ser que la falla no estava estructuralment pensada per a un espai tan obert. La falla va ser reconstruïda en la mateixa plaça i va obtindre un bon resultat final. També tingué problemes la falla Cuba-Buenos Aires en l'any 2000, quan el volum d'alguns dels coronaments no va ser suportat per l'estructura mixta, metàl·lica i de fusta, i va caure en dos fases durant la plantà. La falla es pogué plantar ab un resultat acceptable.

El mateix any, la falla plantada a l'encreuament de l'Av. Regne de València-Mestre Serrano tingué dificultats estructurals pel volum de l'arbre, de dihuit metres d'alçària i ab una lleugera base, que conformava l'acabament i que va haver de ser subjectat per mitjà de cables d'acer, en un treball conjunt de bombers i artista, per a la qual cosa es va arribar a tallar el trànsit a l'avinguda on es plantà. En els últims anys s'han produït diferents episodis de caigudes, com al vespre del 19 de març de 2007, quan unes ratxes de vent provocaven que alguns coronaments no cremaren al seu lloc, com el cas de la falla Exposició; o bé en 2014, quan l'arcada que coronava la falla Cuba-Literat Azorín es trencà i va romandre en equilibri fins la nit de la cremà.

Falles ab risc. Falles boges. Així i tot, el risc a les falles sempre és un risc controlat: ni artistes ni comissions es poden permetre la caiguda del cadafal, ja siga per la roïna publicitat que allò comporta, ni molt manco per la possibilitat que es produïsquen danys personals. Però, a pesar d'açò, moltes vegades se la juguen buscant un major impacte visual, tant en el públic com en el jurat.

Esta combinació fa que els casos en què l'estructura compositiva de les falles és verdaderament arriscada no siguen molts al llarg dels anys, i se'n pot fer un llistat bastant complet, encara que m'arrisque a deixar en el teclat alguna falla.

Passe de puntetes per una part de la història, aquella en la qual les falles no tenien moltes alegries compositives, i es basaven en la tipologia de falla escenari, ab una alçada màxima de cinc o sis metres, i inclús fins als anys trenta del segle XX, que les falles sí que anaven guanyant volum. Però eren poques les que fugien de l'estructura clàssica de base, cos i coronament, sense grans riscos, excepte exemples puntuals com la falla plantada per Carlos Cortina a la plaça de Marià Benlliure en 1929, la recordada *De València a Nova York, en les ales d'un parot*, en la qual el voluminós acabament se subjectava en pocs punts. Com dic, hi ha poques referències, i començaré el repàs en la dècada dels anys quaranta, ab la falla plantada a la Pl. del Mercat Central l'any 1945 per Regino Mas, baix el lema *Esta falla del Mercat la llum ha solucionat*, que acabava en un canelobre de grans dimensions, sostingut per diferents ninots, sense arribar a suposar un exemple clar de risc.

Ja a la dècada següent trobem la falla plantada per Carlos Tarazona a la Pl. de Sant Gil en 1950, *Comerç, indústria, art i navegació*, xicoteta mostra de risc controlat, i com no, el treball dels tres germans Fontelles[2], que dominaren la fusteria fallera en eixe període. Falles com *L'espill de la veritat* i *La rosa dels vents*, a la Pl. del Dr. Collado en 1951 i 1953, i guanyadores les dos del pri-

2 Encara que només Josep i Antoni Fontelles han passat a la història, el treball de la seua germana Vicenta sembla que va ser fonamental en el disseny i els acabats de les seues falles. Per saber un poc més, podeu llegir el meu article «La dona a les falles, molt més que bonica i galana», publicat en 2013 al llibret de la A. C. Falla Pl. de Jesús, de València.

Pl. del Mercat 1945.

mer premi de secció Especial, la segona compartint premi ab *El veraneo*, falla plantada a la Pl. del Mercat Central per Regino Mas. Aquella falla de 1953 és la primera de la qual podem dir que tingué un cert risc estructural: a pesar que es veu clarament que tota la falla està dins de l'eix del cavallet, l'estretor d'este en alguns punts i el volum que agafava la rosa dels vents varen ser suficients perquè la premsa del moment la qualificara de «demostración de ingeniería de la madera hasta la fecha nunca superada». Altres falles dels germans Fontelles, com la plantada a la Pl. del Cabdill en 1953, *Pensat, fet i fum*, o la de 1958 a la Pl. del Mercat Central, ab el lema *L'any geofísic*, són bons exemples del treballs de fusteria d'estos artistes.

En 1954, José Soriano Izquierdo planta a la Pl. del Dr. Collado la falla *Sempre plou ahón no hi ha...*, que criticava els problemes ocasionats per la sequera o l'excés de pluja, i ab un coronament amb total equilibri. El mateix any, Octavi Vicent planta per a la Comissió del Foc la famosa falla dissenyada per Salvador Dalí, al cim de la qual, un estrany híbrid entre au i helicòpter aportava un cert risc, i, a més, hi sosté un bou penjat de les garres d'eixe «animal».

Ricard Rubert, a part del risc estètic que va assumir ab les seues falles, jugà ab el risc pur en falles com la plantada en 1960 per a la comissió Cadis-Dénia, *El món està loco*, en la qual un elefant que servia de cos central se subjectava cap avall ab la trompa, i també en la seua última falla, en 1964 a la Pl. del Cabdill. Dit cadafal continua sent el més alt plantat, ab 36 metres, i tota l'estructura del cos de la falla i el coronament estaven suspesos en l'aire per mitjà de cables d'acer.

Dels mateixos anys seixanta, podem citar falles com les plantades per Vicent Luna a les demarcacions d'Espartero-G. V. Ramón y Cajal en 1960, *En la Lluna*, i Convent de Jerusalem-Matemàtic Marzal de 1961, *Els tornejos*; les quals, sense oferir un alt grau de risc, poden suposar un exemple pel volum dels acabaments de la segon o els xicotets punts d'ancoratge del cavall que feia cim en la primera. També podríem incloure la falla de la Pl. del Pilar de 1965, *La velocitat*, de Josep Martítez Mollà, on tota l'estructura se subjectava en un sol punt; de la mateixa manera que la plantada en 1969 per Pasqual Gimeno a la mateixa plaça. O bé la que Julian Puche plantà per a Convent de Jerusalem-Matemàtic Marzal el mateix exercici, sota el lema *Els invasors*, ab uns cavalls enlairats, que, recolzats en uns pocs punts, les potes es mantenien en un cert equilibri.

De la següent dècada podem destacar tres falles, la plantada per Josep Devís en 1974 per a la comissió Bailén-Xàtiva, que dugué per lema *Maneres de viatjar*, en la qual l'artista arriscà ab un dels contracoronaments, que se sostenia en un sol punt; la que en 1975 plantà per a G.V. Ferran el Catòlic-Àngel Guimerà l'artista Santiago Soro ab el lema *La declaració de la renda*, ab un final compost per un home atacat per una àguila, les dos figures de gran volum, i que eixien de l'eix de la falla, i, per últim, la falla

Pl. de Sant Gil 1950.

Falla Pl. del Dr. Collado de 1953.

Falla Pl. del Dr. Collado de 1954. Arxiu J. J. Coll

Falla Cadis-Dénia 1960.

Falla Convent de Jerusalem-Matemàtic
Marzal 1961.

Falla Ferroviària 1974.

Falla Pl. del Dr. Collado 1985.

Falla Almirall Cadarso- Comte d'Altea 1988.

de José Luis Ferrer, *Este perro mundo*, construïda per a la comissió Pl. del Mercat Central en 1977. Esta falla no pogué ser acabada de plantar pel gran volum del parasol que portava la figura que la coronava, i que davant del risc de caiguda va ser deixat sense col·locar al seu lloc.

Als anys huitanta sembla que els artistes no volgueren jugar ab les estructures, i només m'han cridat l'atenció quatre falles, tres plantades a la mateixa demarcació, Almirall Cadarso-Comte d'Altea, en els anys 1982, 1984 i 1988, i la quarta en 1985 a la Pl. del Dr. Collado.

Si parlem de les plantades per la comissió de Pla del Remei-Gran Via, en la primera Salvador Gimeno juga ab els contrapesos perquè un Sancho Panza de mitjanes dimensions penjara de la boca d'un Rocinante que només se sosté ab les potes davanteres. *Quixotades* va ser el lema d'aquell cadafal. Dos anys després, Miguel Esteban i Agustín Villanueva plantaren *Mil i un contes*, que estava encimbellada, fora de l'eix de la composició, per una odalisca tombada en un divan. Per últim i ja en 1988, Francisco Mesado planta *Ecologia,* un crit contra l'extinció d'algunes espècies animals, i alguns dels signes d'identitat valenciana, i que tenia com a risc l'estret doll d'aigua que sorgia de la balena, i que suportava tot el cim, compost per diferents animals d'una certa grandària, i ab un eix trencat mínimament.

Pel que fa a la falla plantada en 1985 per a Dr. Collado, *El que no corre vola*; dins del seu classicisme habitual, Mesado intenta trencar un poc l'eix de la falla ab equilibris continguts, i així el cos, un globus aerostàtic, es presentava en diagonal, i el Pegàs del damunt, de grans dimensions, se sostenien en dos punts que deixaven endevinar l'estructura, però, alhora, donaven una certa imatge arriscada.

A partir d'ací fins a l'actualitat, les falles que han intentat arriscar estructuralment han sigut ben poques, i només algunes tenien risc pel volum, algunes vegades excessiu, de les figures que les coronaven.

Falla Na Jordana 2000. Arxiu Joan V. Ramírez

En 1991 Josep Soro planta per a Bailén-Xàtiva *L'hora de dansar*, que acabava ab una parella de ballarins que feien un mínim equilibri. Més risc tenia la falla que ab el lema *Del rosa al groc* planta per a la comissió L'Antiga de Campanar José Luis Pascual Nebot, en 1997. Un perxer feia d'estructura principal del cadafal i sostenia les figures de dos xiquets; a més d'aquell penjava la figura d'un vell que no tenia cap altra subjecció. Tres anys després, Manolo Martín López plasmava en volum el disseny d'Antoni Ortiz, «Ortifus», i mai no ha sigut millor dit allò de volum. El cos de la falla era un fong atòmic la part més alta del qual tenia 13 metres de diàmetre, i sostenia figures que eixien de l'eix central fins a vint metres. Tot este conjunt, que pesava 12.000 kg. i arribava fins als 24 metres d'alçària, es fixava en un cavallet central de només 1,2 m. Tot el cim de la falla, que tingué per lema *Mutacions*, va ser alçat d'una peça en una espectacular plantà.

En 2003 i 2004 Luis Herrero planta en la demarcació de Cuba-Literat Azorín les falles *Beure com*

a burros i *Nit de Reis*. La primera, el contracoronament que conformaven una copa, subjectada pel deu Bacus, i tres burros entra justet al nostre llistat, al qual es clava ab més comoditat la de l'any següent, que tenia al damunt els tres mags d'Orient que dalt d'un camell feien equilibris ab diferents graus de dificultat.

També els contracoronaments de la falla plantada per Vicent Martínez Aparici en 2005 a la Pl. del Pilar eren els elements ab més risc de la composició. Eren llibres representats ab els seus personatges principals, que eixien de les branques d'un arbre humanitzat. La falla tingué per lema *Tot està en els llibres*.

I fins ací el repàs de les falles que més han apostat pel risc... si exceptuem els treballs de Josep Pascual Ibáñez, «Pepet», la trajectòria del qual no podem ni hem d'evitar, i de la qual vaig a intentar fer un recorregut que siga representatiu.

PEPET, LA FALLA IMPOSSIBLE

Quan comença a fer falles Josep Pascual, «Pepet», ja deixa clara la seua manera de fer i sentir el cadafal. El seu estil de caricatura grotesca duta a l'extrem, ab cossos retorçuts, cares de gestos forçats, lletges per moments, però sempre ab una força expressiva indubtable, al qual mai no va renunciar. Però allò que verdaderament caracteritza el treball del mestre de Borriana des de quasi les seues primeres falles, plantades al seu poble a principis de la dècada dels seixanta, és la mestria en el domini de la fusteria, i el gust en la cerca dels equilibris i les composicions inversemblants. Eixa ha sigut la senya d'identitat dels treballs de Pepet, en la majoria de les seues falles. El risc, l'equilibri, els volums de grans dimensions subjectats en un sol i xicotet punt...

Però, a més de la fusteria, Pepet ha dominat tots el processos de construcció d'un cadafal, des del modelat a la pintura, i no és estrany que treballe a soles gran part de l'any, i que només per a certs passos del procés cerque alguna col·laboració.

La primera falla plantada per Pepet és la que construïx per a la comissió Barri d'Onda, de Borriana, l'any 1961, i ja en 1963 comença a jugar ab les estructures ab els cossos de les dos serps que coronen la falla *Economia familiar*, que planta a la Pl. de la Mercé de Borriana. Dos anys més tard planta per a la comissió El Garbó, també de Borriana, en la qual presenta una cigonya que en lloc d'un xiquet du al bec, penjant, un Seat 600 de mida natural. Com a curiositat, vull apuntar que el motle del vehicle va ser tret d'un cotxe de veritat.

Ab eixes credencials, es presenta en 1967 per primera vegada a València, ab la seua falla d'examen per poder ingressar al Gremi Artesà d'Artistes Fallers, que planta a la demarcació Conserva-Berenguer Mallol, on el voltor d'Hisenda agafa el contribuent, representat per un borrec, i li furta la bossa dels diners. La falla, que duia per lema *La burocràcia*, estigué enclavada en la secció Segona i n'obtingué el quart premi.

En 1968 firma de nou ab la comissió del Marítim i ab Castelló-Sogorb, per a la qual planta l'any següent *Transplant*, ab una nova mostra d'equilibri, ja que el coronament, un Cupido de gran volum i mostra de la caricatura grotesca que emprava des de ben prompte l'artista, se subjectava ab un genoll damunt d'un llum de quiròfan. Estes falles li servixen a Pascual per poder plantar, ja en 1970, la seua primera falla de secció Especial a la Pl. del Pilar, que tingué per lema *Les coses del món, circ són*. Un elefant de tretze metres de llargària, que se sustentava en les seues potes de darrere, era el seu damunt; a part d'un parell de pallassos, un d'ells de peu en la trompa de l'elefant. Este va ser el protagonista d'una història increïble quan, en el seu transport, la peça sencera, arrossegada per un Land Rover sobre unes rodes en cadascuna de les seues potes, s'extravia de camí a València, i, finalment, queda bloquejada en les vies del tren, lloc on és trobada, després d'hores de cerca, a punt de ser tallada pels bombers per poder restablir el trànsit ferroviari (Puig, 2011).

Falla Barri d'Onda 1961. Primera falla plantada per Pepet. Arxiu José Ibañez, Pepet

Falla Pl. del Pilar 1970.

Des d'eixe any de 1970, Pepet ja no abandonaria la secció Especial fins l'any 1988, i, només ab el parèntesi de 1989, tornaria en 1990 fins l'any 1994. En 2000, tornarà a màxima categoria, la qual abandonaria definitivament l'any 2004. Açò convertix, fins ara, Pepet en l'artista ab més falles plantades a la secció Especial de València, ab un total de 28 cadafals (Castelló Lli, 2007), denou d'estes falles de manera consecutiva.

En els tres exercicis següents, l'artista conté un poc el risc estructural en les dos últimes falles que planta per a la Pl. del Pilar, i en la que construïx per la comissió G. V. Ferran el Catòlic-Àngel Guimerà. En 1974, Pepet comença una relació molt fructífera ab la comissió per a la qual plantarà més falles, nou en total, a la secció Especial a València, Convent de Jerusalem. En este primer període, plantarà sis falles, fins l'any 1979, i començarà a col·laborar en estos anys ab Rafael Boluda Vidal, que li faria els esbossos de les falles de 1978 a 1983.

Durant este període, Pepet obté el primer premi de secció Especial en dos ocasions, 1976 i 1979, ab els cadafals *La vida és un antifaç*, que criticava aquells que s'oculten darrere d'una mascara per fer maldats, i *La caça,* coronada per una grotesca Diana, on posava en solfa tots els tipus de caceres que es poden donar en la vida, la caça del vot, la de tota classe de pardals... Esta falla va patir importants danys per la pluja caiguda durant la plantà, al no estar encara tancades les juntes de les peces. Es va haver de foradar el pantaló de la deessa per facilitar l'eixida de l'aigua acumulada a l'interior de la figura (Puig, 2011).

En estes falles plantades per a Convent de Jerusalem, el mestre sembla deixar un poc de costat el risc estructural, però hauríem de fixar-nos en els detalls, com per exemple la figura de la vaca vestida de torero de l'any 1977, completament fora del centre de gravetat de la composició, i en el dimoni que feia la guinda del cadafal de 1975, i que ab dotze metres d'alçada se sostenia en un dels peus, de xicoteta

Falla Convent de Jerusalem-Matemàtic Marzal 1975. Detall del colze que subjectava el coronament.

Falla Bailén-Xàtiva 1981

mida, ab l'afegit que feia un colze que complicava més la subjecció de la figura.

En 1980, l'artista planta la primera de les seues quatre falles per a la comissió Bailén-Xàtiva; les dos primeres serien les més arriscades, la primera per estar tot el coronament en equilibri i inclinat damunt d'un cap, i un dels contracoronaments suspés en un sol punt, i la segona perquè el Neptú que la encimbellava estava de peus damunt d'una estreta conxa de petxina, totalment fora de l'eix de l'estructura. Les dos següents falles tindrien manco risc, però la tercera és una de les més recordades de la seua trajectòria, la titulada *Contes xinesos*, ja que el seu coronament ha sigut repetit en infinitat d'ocasions a altres poblacions on es planten falles.

Les següents falles serien les dels primers anys de col·laboració ab la comissió de la Plaça de la Mercé, de València, un trienni que va deixar com a millor mostra de risc la segona, *Olimpíada casolana*, ab tres angelets, abillats ab roba esportiva, que es repartien pel cos d'una gran torxa olímpica.

Els següents anys, i fins 1994, alternaria les demarcacions de Convent de Jerusalem i Pl. de la Mercé, plantant algunes falles icòniques en la trajectòria del mestre. Sempre seran recordades la tortuga que, al·ludint a la lentitud de l'autonomia valenciana, muntava sobre la falla de 1987 per a Convent, sostinguda en la cua, o les grotesques caricatures de la falla *Amor 88*, de la qual el Gremi d'Artistes Fallers indultà la figura d'una vella castanyera. El 1990, després de descansar un any, Pepet signa per a la Pl. de la Mercé *Facen joc, senyors*, cadafal on una blanca, Hisenda, juga a la ruleta ab els diners dels contribuents.

Qui t'ha vist i qui te veu, plantada en 1991, significà el seu retorn i el seu comiat de la comissió Convent de Jerusalem. Ab el seu damunt, dos caps de valencians espantats per la situació de València al moment, l'artista torna a demostrar el seu domini del risc, ja que els caps només se sustentaven en les randes que eixien del del xic.

Les últimes falles d'este període, les plantades per a Pl. de la Mercé, comencen ab els dos galls que se sostenien en equilibri a *Lluites*, falla en la qual també demostrà Pepet habilitat a l'hora de fer el mecanisme que permetia que la calavera que servia de contracoronament obrira i tancara la boca, tot menjant-se un colom de la pau. Un exercici més tard, Pepet va patir les inclemències del temps, pluja en concret, durant la plantà del cadafal; com a conseqüència, el coronament, un esperpèntic dimoni d'uns dotze metres va absorbir gran quantitat d'aigua, la qual cosa va fer que acumulara molt de pes i acabara per trencar-se l'únic punt de subjecció de l'estructura.

Per llevar-se l'espineta d'este mal tràngol, Pepet planta l'any següent *Anys de vaques flaques*, on fa referència a la crisis del moment, que és una de les falles més grans que va construir, la famosa falla de la vaca. Modelada completament pel mestre al vell taller on no cabia sencera, va haver de comprovar mides al nou obrador, més gran, i a més adaptar algunes bases a la mateixa plaça retallant-les, i així i tot algunes llepaven les parets de l'emplaçament (Puig, 2011).

Els dos següents anys l'artista planta la falla municipal de València, dos falles que pugen la mitjana qualitativa dels cadafals plantats a les últimes dècades. La primera, un homenatge a Sorolla, va tindre problemes quan els tècnics municipals s'adonaren dels riscos que tenia el cadafal, i, en previsió de possibles desgràcies, obligaren Pepet a col·locar un suport en la barbeta del cap del pintor, que servia de cos a la falla, que era coronada per les figures de les dones que passejaven per la platja. La bigueta de fusta va ser amagada darrere d'un dinosaure.

En 1996, els problemes comencen ja des de l'aprovació del projecte, perquè, per primera i única vegada fins al moment, el projecte va ser canviat per recomanació de la corporació municipal, davant de la possible designació de València com a capital cultural de 2001, nominació que finalment recaigué en Santiago de

Falla Pl. de la Mercé 1985.

Falla Convent de Jerusalem-Matemàtic Marzal 1991. Vista posterior.

Compostel·la. En concret, es canvia el lema inicial, *Els que ens foten*, i s'hi eliminen uns contracoronaments que representaven diferents països europeus i que eren apallissats pels valencians que coronaven la falla. El que en principi era una agra crítica social i de la situació del camp valencià davant dels designis de Brussel·les, va quedar en una lloança dels productes del terreny. Els problemes continuaren ab la falla ja plantada: primer, el pirotècnic va provocar els moviments de tota l'estructura mentre es preparava la falla per a la cremà, per la qual cosa es va guanyar la reprimenda de l'artista, i, per acabar-ho d'adobar, s'hagueren de tapar els òrgans sexuals del cavall davant de la visita de la reina Na Sofia, operació que l'artista lamentà només per haver-la de costejar ell mateix (Puig, 2011).

Per a 1997, Pepet presentà un projecte per a la falla municipal, ab una gran figura de Gandhi, que fou desestimat perquè «no es podia cremar» la figura de l'activista hindú, encara que sembla que varen ser altres les raons.

Així que aprofità per tornar a plantar falla en la demarcació en la qual va debutar a València trenta anys abans, Conserva-Berenguer Mallol. Va repetir en 1998, quan també planta per a Sant Vicent-Periodista Azatti. També tornarà a plantar a Borriana, on ho havia fet puntualment en alguna ocasió.

En 1999, planta a Borriana per a la falla Club 53, un nou exemple de mestria del risc, aprofitant la parella de valencians que coronaren la falla de 1996, però esta vegada damunt d'un masclet, que ja servia d'avís de la primera de les tres falles que plantà de 2000 a 2002 per a la comissió Regne de València-Duc de Calàbria.

Estes falles, que suposaren el retorn a la secció Especial de l'artista borrianenc, estigueren marcades pel patrocini a la comissió d'una coneguda marca de cervesa. Sense un risc massa explícit, la primera tractava les festes de la ciutat, la segona donava canya als problemes

Falla Pl. de la Mercé 1994.

Falla Pl. de l'Ajuntament 1996.

Falla Ajuntament de

de la Comunitat, i l'artista l'aprofità per fer el seu particular homenatge a Gandhi, presentant una figura del pacifista a l'Exposició del Ninot. El cicle a la comissió de Russafa es tancà ab una falla que aprofitava l'ús del Monestir de Sant Miquel dels Reis com a biblioteca, i que relacionava els grans títols de la literatura valenciana ab situacions actuals.

Pepet planta en 2003, entre altres, l'única falla municipal que s'ha plantat a la seua localitat, en commemoració del 75 aniversari de la celebració de la festa fallera a Borriana. Un any més tard, de nou a Russafa, i junt a Juan Carlos Molés, la que seria la seua última falla a la secció Especial. La falla que volia ser un homenatge a la dona, va ser, a pesar dels moments difícils viscuts entre els dos artistes al llarg de l'any, una nova mostra del domini de les estructures del mestre. En concret, al suportar el coronament, una au del paradís que subjectava diferents figures, i que dotaven el conjunt d'un gran volum, damunt d'un estret tronc d'arbre que servia de cos de la falla.

Després vindrien uns anys de plantar a Benicarló, on venia fent-ho des de principis de la dècada, i és a esta localitat on en 2008 Josep Pascual Ibáñez planta la seua última falla. Encara que alguns diuen que en un poble de la Ribera Alta s'han vist falles de Pepet, però este fet no s'ha pogut comprovar... o, sí?

Com deia, a Benicarló, i per a la falla Benicarló, Pepet s'acomiada a la gran, plantant possiblement la falla més arriscada de les seues i de la història de les falles, demostrant que ha dominat la fusteria, el risc i la bogeria com ningú no ha fet, i possiblement no farà mai. Tinguí la grandíssima sort de vore esta falla mentre encara estava al taller, i només tenia el metall de claus i tatxes, i res més que fusta, cola i anys d'experiència creant estructures impossibles. Poc es pot afegir d'eixa última falla... que parle la imatge...

Borriana 2003

Falla Sueca-Literat Azorín 2004.
Arxiu Potajillo

Falla Benicarló 2008.

Taula I. Falles Plantades per Josep Pascual Ibáñez, "Pepet". Elaboració pròpia

Any	Comissió	Lema
1961	Barri d'Onda (Borriana)	*La circulació*
1962	Barri d'Onda (Borriana)	*La vivenda*
1963	Pl. de la Mercé (Borriana)	*Economia familiar*
1964	Pl. de la Mercé (Borriana)	*La nova onada*
1964	Centre Espanya (Borriana)	
1965	El Garbó (Borriana)	
1966	El Mercat-Escorxador (Borriana)	
1967	Conserva-Berenguer Mallol	*La borucràcia*
1968	Conserva-Berenguer Mallol	*La tabacalera*
1968	Castelló-Sogorb	*Contem ab tu*
1969	Castelló-Sogorb	*Transplant*
1970	Pl. del Pilar	*Les coses del món, circ són*
1971	Pl. del Pilar	*Les conquestes*
1972	Pl. del Pilar	*Els enemics de l'home*
1972	Sport Cicliste (Borriana)	
1973	G. V. Ferran el Catòlic-Àngel Guimerà	*Regals*
1974	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*Fent l'indi*
1975	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*Els set pecats capitals*
1976	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*La vida és un antifaç*
1977	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*Tauromàgia*
1978	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*Els Quixots*
1979	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*La caça*
1980	Bailén-Xàtiva	*El petroli i l'àrab ens porten a tots de cap*
1981	Bailén-Xàtiva	*El Mediterrani es mor*
1982	Bailén-Xàtiva	*Contes xinesos*
1983	Bailén-Xàtiva	*El món del Dimoni*
1984	Pl. de la Mercé	*L'hora de l'extermini*
1984	Club Ortega (Borriana)	
1985	Pl. de la Mercé	*Olimpíada casolana*
1986	Pl. de la Mercé	*Drets humans*
1987	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*Gats i gossos (Miaulets i gossiflers)*
1988	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*Amor 88*
1990	Pl. de la Mercé	*Facen joc, senyors*
1990	Don Bosco (Borriana)	
1991	Convent de Jerusalem-Mat. Marzal	*Qui t'ha vist i qui te veu*
1992	Pl. de la Mercé	*Lluites*
1992	Societat de Caçadors (Borriana)	
1993	Pl. de la Mercé	*Inseguretat Social*
1994	Pl. de la Mercé	*Anys de vaques flaques*
1995	Pl. de l'Ajuntament	*Homenatge a la pintura de Joaquim Sorolla*
1996	Pl. de l'Ajuntament	*De València i dolces*
1997	Conserva-Berenguer Mallol	*Marxant com el circ*

Any	Comissió	Lema
1998	Sant Vicent-Periodista Azatti	*La mare Pàtria*
1998	Conserva-Berenguer Mallol	*El que l'ull no veu*
1998	Club 53 (Borriana)	
1999	Club 53 (Borriana)	
2000	Regne de València-Duc de Calàbria	*Micalet, que gran eres*
2000	Club Ortega (Borriana)	
2000	La Carrasca (Benicarló)	
2001	Regne de València-Duc de Calàbria	*Donant-li canya*
2001	Club Ortega (Borriana)	
2001	La Carrasca (Benicarló)	
2002	Regne de València-Duc de Calàbria	*El triomf de Sant Miquel*
2003	Falla de la Junta Local (Borriana)	
2003	Pl. de la Mercé (Borriana)	
2003	Club Ortega (Borriana)	
2003	La Carrasca (Benicarló)	
2004	Sueca-Literat Azorín	*La que més dóna, la dona*
2004	La Carrasca (Benicarló)	
2005	La Carrasca (Benicarló)	
2006	La Carrasca (Benicarló)	
2007	Benicarló (Benicarló)	
2008	Benicarló (Benicarló)	

BIBLIOGRAFIA

Ariño, A. (dir.) (1993): *Los escultores del fuego. Introducción a la historia del Gremio Artesano de Artistas Falleros de Valencia,* València, Diputació de València.

Bayarri Comunicació, *El Turista Fallero col., 1942-2014*, València.

— *Album Bayarri. Fotos Fallas col., 1954-2014*, València.

Castelló Lli, J. (2007): «500 falles d'especial. La Secció Especial complix 500 falles», *Llibret Falla Joan d'Aguiló-Gaspar Aguilar*, València, Falla Joan d'Aguiló-Gaspar Aguilar, p. 65- 101.

Coll Fornés, J. J. (2014): «El periple per les falles de la dècada dels cinquanta», *CENDRA* núm. 16, Tardor-Hivern de 2014, p. 54-63. València, Associació Cultural Malalts de Falles.

Puig Safont, Q. (2011): «José Pascual "Pepet". Remats d'animalades o animalades de remat», *CENDRA* nº 10, Primavera-Estiu de 2011, p. 38-47, València, Associació Cultural Malalts de Falles.

Triviño, R. (dir) (1988): *Batlia, FALLA 88. Assaig d'explicació i relació*, València. Diputació de València.

AGRAÏMENTS

A Quino Puig, per la relació de falles plantades per Pepet a Borriana.

A Josep Pascual, «Pepet», per l'apropiament que he fet d'algunes fotografies del seu perfil de *facebook*.

A Joan i Pau, per la força que em transmeten.

A Maria, per l'espenta i el temps furtat.

Bogeria a les falles de la Ribera

Jordi Maravilla Herraiz Llicenciat en Història
i administrador del Blog Corredor de Falles

Ja que anem a parlar del tema de la bogeria a les falles, caldrà conèixer exactament que és el que significa el terme boig. El Diccionari Normatiu Valencià de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, el defineix així «que ha perdut la raó, que pateix una malaltia mental, que actua irracionalment, d'una manera irreflexiva, que experimenta un sentiment molt intensament, amb un grau extrem, desenraonat, excessiu, desmesurat».

Aclarida la semàntica, podem passar a analitzar les falles que han tractat des d'un punt de vista temàtic la bogeria, el vessant estètic desgraciadament dins el repertori general riberenc, com en el de la majoria de comarques no és molt ampli i és que l'avantguardisme a les creacions falleres, destinades a ser plantades fora del Cap i Casal, no han tingut ni tenen massa predicament. No obstant esmentarem també les excepcions esdevingudes més notables.

Una de les primeres falles documentades que tractà la bogeria fou *A lo loco*, plantada per la Falla Hernan Cortés obtenint el 9é premi de les falles d'Alzira de 1955 —l'últim—, val a dir que no fou la seua falla fundacional però quasi, perquè la primera el 1954 fou una infantil, no tenim cap fotografia, ni llibret, però es evident que tractava sobre la forma de fer les coses fora de la racionalitat, desgraciadament ha estat impossible descobrir, qui va ser el nostre primer *creador boig*.

A la dècada dels '60 l'artista local Enric Gregori Sanjuan plantarà per a la Falla Cami Nou —aleshores General Asensio—, *Món Foll*, 3r Premi de les Falles d'Alzira del 1962, una falla de la qual afortunadament es conserva almenys un parell de fotografies, el cadafal queda prou tocat per una pluja de bojos, mai millor dit. L'altra falla de la dècada fou *El Món està cabra* obra de Pasqual Carrasquer, la primera falla *boja* documentada de la Ribera Baixa, per a la Falla avinguda Espanya de Sueca el 1966, una temàtica pràcticament idèntica del mestre de Sueca, que a penes manifesta un canvi semàntic. És la primera falla que trobem documentada amb aquesta temàtica a la Ribera Baixa.

La dècada dels '70 serà la més prolífica, coincidint amb l'entrada a la comarca, d'un gran nombre de refregits de motlles provinents de la ciutat de València. *Món Foll* de la Falla

Món Foll d'Enric Gregori Sanjuan per a Cami Nou 3r Premi Falles Alzira 1962. WEB FALLA CAMÍ NOU

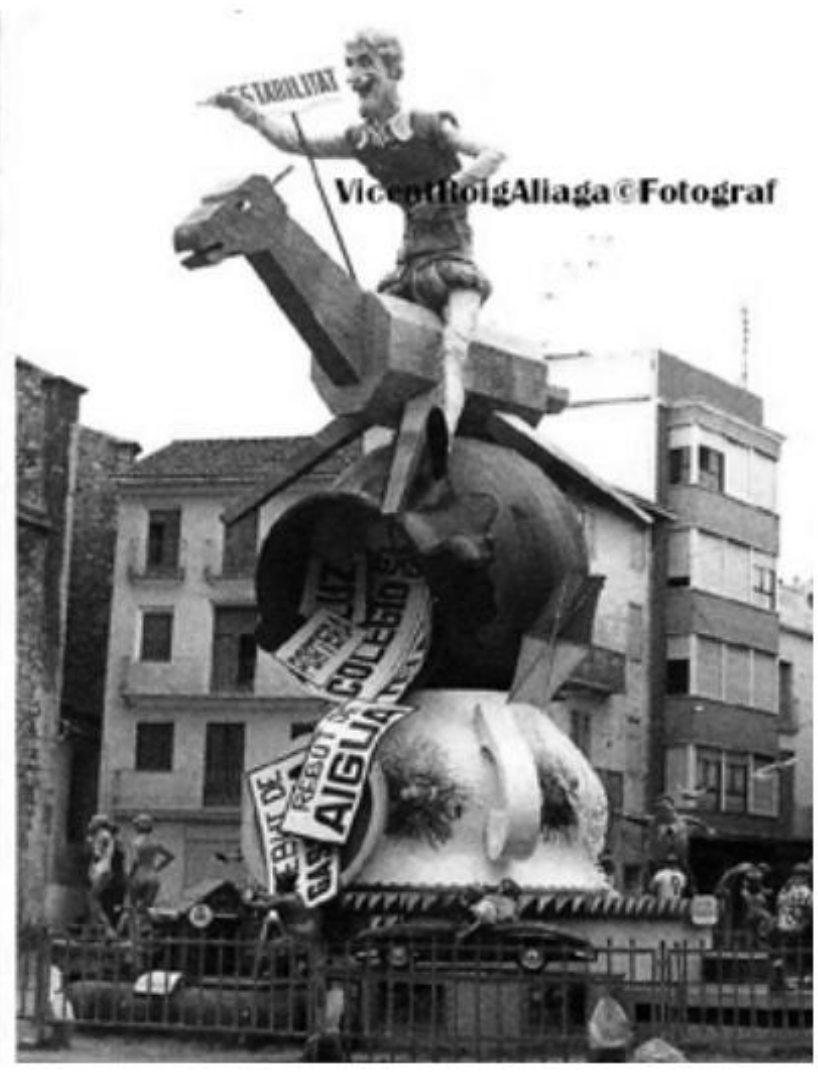

La Ciutat d'Algemesí, ha plantat falles per fi, Plaça Major d'Algemesí 1974. CEDIDA PER TONI ROIG ALIAGA

Joventut de Riola que obtingué l'accèssit a la secció segona el 1979, estava aleshores dins Junta Local Fallera d'Alzira,—una bogeria o com diem a la Ribera, un poc trellat, perquè el poble de Riola, està a menys de dos quilometres de Sueca i la ciutat d'Alzira està a dotze, a banda que Riola està a la Ribera Baixa i Alzira és la capital de la Ribera Alta—. Podríem parlar en aquest cas, de bogeria estructural.

Una falla molt especial fou, *La ciutat d'Algemesí ha plantat falles per fi* corresponent a la Falla Plaça Major —aleshores del Cabdill—, probablement dels Germans Ferrer, plantada el 1974, iniciant l'era moderna de les Falles d'Algemesí, després de quasi quaranta anys sense plantar falla, que tractava la bogeria parcialment. Destacable per introduir el subgènere de les *quixotades* a la Ribera Alta, el seu remat presentava un gran Quixot dalt d'un cavall de fusta, que representava a Clavileny. Aquest cadafal, mare de tots els cadafals actuals que es planten a Algemesí, portava uns versos explicatius molt relacionats amb la barrera que supera l'enteniment racional de l'esser humà i la pura bogeria:

«Clavileny els núvols bat
volant com una gavina
com a símbol ben trobat
d'un entrellat que ens inclina
a viure sense entrellat.
Per què, direu, hi ha entrellat
que un puny d'homens drets i fets
sense por, s' han arriscat
mentre els altres s'estan quiets,
i una falla ens han plantat?

I després ja de tants anys,
superant un munt d`obstacles,
i amb més pèrdues que guanys,
arriben a fer miracles
pels seus esforços i afanys? »

El pare escolapi Amadeu López Bomboí, autor dels versos, —desaparegut no fa molt anys i a qui vaig tindre la sort de conèixer— reflectia així en aquell llibret de la Falla de la Plaça del Cabdill de 1974, la falta de trellat, d'aquell *puny d'homens drets i fets* que s'esforçaven per a tornar a plantar falla en una ciutat com Algemesí, on la festa de les falles havia estat prohibida i silenciada durant quasi quatre dècades. Fent-ho, a més a més, en plena crisi del petroli de 1973.

La humanitat desbocà plantada per l'artista Francisco Escrivà Banyuls per a la Falla El Canet, i que va aconseguir el 2º premi de les Falles de Cullera de 1978, inaugurava el gènere de la follia a Cullera. Una falla que incorporava la irracionalitat de la fauna a la estètica de les falles riberenques. Del cos central que representava un gran gerro, eixien disparats cap al cel, en totes les direccions, dos ànecs collverds i un animal que semblava un drac al mig. A la base apareixen altres animals, com grans caragols i figures humanes animalitzades, que es situaven en el límit entre l'humà i l'animal.

Quixotades de J. Alonso per a la P. Major d'Alzira, accèssit s. especial 1980. Web Falla Plaça Major

Als '80 s'iniciaran les repliques de caps, bustos i figures senceres de quixots a les falles de les dues riberes, com a figura arquetípica de la bogeria a la literatura clàssica espanyola, en el marc de l'inici de la importació massiva de motlles de grans cadafals de València, que suposarà la instauració del *Refregitus Sucronensis*. La falla que millor representarà eixes característiques, en eixe període, serà *Quixotades* de Josep Alonso Carrió per a la Plaça Major d'Alzira que aconseguí un Accèssit a la Secció Especial de 1980. El context històric de la transició, fou un període fecund per l'idealisme més quixotesc, que tenia grans esperances amb la caiguda del règim franquista, no sempre connectades a la realitat i si als desitjos. Eixe conflicte cognitiu contemporani fou representat a eixe cadafal i a molts altres d'aquell temps.

Els '90 seran molt continuistes produint un vertader esgotament de la temàtica, que reduïda al tema quixotesc, unia d'altra banda la repetició en sèrie de centenars de motlles provinents de falles exitoses de la Secció Especial o Primera de València. La falla més important serà *Quixotades* a la històrica Falla de la Plaça del Forn, al barri de la Vila, de l'artista Pepe Benavent de Carcaixent que es plantà a la Secció Primera de les falles d'Alzira de 1996 o unes altres *Quixotades* a la Plaça Cabanilles pel fillol de Carrasquer, l'artista Pasky Roda que aconseguí un 5é premi i el ninot indultat de les falles d'Algemesí 1997. El fenomen a les acaballes de segle, estava més que periclitat.

Al segle XXI, en principi tampoc semblava que anava a produir una renovació del *gènere irracional* com mostra *Els Quixots* de la Falla Doctor Ferran, produït per l' artista alzireny Vicent Piera que plantà a la Secció Primera d'Alzira el 2002.

Ha hagut de ser la brutal crisi econòmica actual la que haja produït el desplaçament definitiu de les quixotades en la història de les

La Bogeria de l'artista J. V. Sanchis (P. Major d'Alzira, 2011), 1r Premi i Millor Crítica Local S. Especial.

Caiguda de tot lo recte de J. J. Lopez per a Mercat d'Abast d'Alzira. Font 1990-2014, 25 Anys Més de Falles.

falles folles. El gran exponent fou recentment *La Bogeria o el Dr Jekill i Mr Hyde,* de la Falla Plaça Major de l' artista José Vicente Sanchis, 1r Premi de la Secció Especial d'Alzira el 2011, probablement la única falla que ha tocat clarament el tema de la bogeria, de forma integral a la Ribera, sent a més a més un dels cadafals més voluminosos, per no dir el que més, i l'única falla tant de la Ribera Alta com Baixa que ha guanyat el primer premi a la seua ciutat.

El cadafal tractava la bogeria amb una visió global, anant del més general al més particular, no de bades guanyà també el premi a la millor crítica local. Bogeria urbana, amb la construcció del Nou Trinquet, la nova Parada d'Autobusos,...; autocrítica fallera local o bogeria fallera com la de mantindre el títol de les Falles d'Alzira de Festes d'Interès Turístic Nacional, sense un pressupost adequat; la bogeria de l'educació a Espanya, amb canvis legislatius pràcticament totes les legislatures; la bogeria del president del Govern Central de torn, en aquell context un Zapatero que ho prohibia tot; la bogeria dels ciutadans que s'havien endeutat fins el coll i dels banquers que ho havien permès, etc. El contrapunt negatiu és que un cadafal que pot passar a la història des del punt de vista del guió i de la temàtica, té com han tingut la majoria de falles plantades a la ribera del Xúquer, un vici pervers: ser una còpia estètica d'una falla de la secció especial de València, en aquest cas del cadafal *Pel que veig estic boig* que plantà Vicent Llacer per a Na Jordana.

Els exemples reeixits es poden comptar amb els dits d'una ma i són molt recents. El primer documentat serà el de *Caiguda de tot lo recte* que la desapareguda comissió Abastos-Polígon Industrial —es plantava al Mercat d'abast d'Alzira, fora del casc urbà— aconseguí plantar finalment el 18 de Març de 1992, una autèntica proesa obra d'un autèntic boig per les falles,

J. Lafarga per a la Falla País Valencià de Cullera 1993 (9é premi Falles). WEB J. L. F. CULLERA

Joan Josep López conegut popularment com *Juanito Maraca*. Una gran Torre de Pisa, construïda amb 1.500 cadires de bova, que del remat a la base feia 25 metres d'alçada. Per motius tècnics va haver de ser cremada el 20 de Març i és l'única falla de la Ribera, que jo sàpiga, que figura al Llibre Guinness dels rècords.

Un altre cas, el primer de la Ribera Baixa, fou el cadafal que plantà per a la Falla País Valencià, Josep Lafarga Palomares, un dels grans artistes de la Ribera, que plantà la silueta d'una estilitzada fallera feta íntegrament en tauler i amb formes geomètriques suavitzades la qual portava un treball de pintura de 21 tonalitats diferents per a donar volum a una superfície plana. El jurat *racional* li atorga el 9é premi de les falles de Cullera del 1993 —eixe any es plantaren 11 falles a Cullera—, i no cal dir que a banda de la bogeria estètica, el guió utilitzava el metallenguatge per a criticar les falles des de dins. Massa difícil de digerir per a un públic acostumat com deia Ricardo Rubert *a l'espardenya i a la carabassa*.

Després d'aquests bojos intents per remoure les estancades aigües estètiques de les Riberes Alta i Baixa, l´altre intent reeixit fou produït paradoxalment per una desgràcia. L'incendi del taller de Palacio i Serra a Oliva el 15 de Novembre de 2010, que reduí a cendres abans d'hora els cadafals de les falles Tulell-Avinguda, Colònia-Ana Sanchis, Albuixarres-Camí Fondo i El Mercat, totes quatre d'Alzira.

En el cas del Mercat, una de les falles històriques i més premiades d'Alzira, es passà de fer un cadafal de més de 100.000 €, —quantitat astronòmica que dóna idea del nivell de la Secció Especial d'Alzira— a improvisar un de 30.000€, amb una estètica radicalment diferent. Manolo Garcia fou l'encarregat de realitzar *Ressorgirem com l'Au Fènix*, on destacava el remat de l'animal mitològic de vareta i la base de flames que semblava un espill, una falla que no entrà en concurs, malgrat mantindre's a la secció Especial i que va ser tant visitada o més que la del primer premi.

El gust pels cadafals grandiosos, el complex d'inferioritat respecte a València i un cert conservadorisme atàvic, producte del sistema socioeconòmic agro-alimentari, encara molt potent, sumats al condicionant que suposen els premis, han impedit que es consoliden un grup de comissions que aposten per la innovació o renovació estètica al món de les falles de la Ribera.

Enguany l'enèsim intent el realitzaran els membres de la Falla Blasco Ibañez de Carlet, que ja han entrat en el paraigua de la Federació de Falles Innovadores i Experimentals, que fins ara només agrupava a comissions del cap i casal, fet impensable fa uns anys a comarques i menys encara fora de les ciutats més potents ara mateix com són Alzira i Cullera. De moment s'estan movent molt bé a les xarxes socials. Vorem com acaba la seua bogeria! • • •

Ressorgirem com l'Au Fènix, Falla del Mercat, artista Manolo Garcia. Fora de concurs secció especial Alzira 2011. Font Fotografia de Toni Gordó Fotògraf.

BIBLIOGRAFIA

Andrés Pasqual, S. (1989): *Alzira, 100 anys de falles. 1889-1989. Alzira*. Junta Local Fallera d'Alzira.

Caballero, Juan- Roig, Eduardo (1979): *El Dolçainer. Falles en Algemesí 1979*, Algemesí, Junta Local Fallera.

— (1980*): Els Graons. Fallas en Algemesí 1980*, Algemesí, Junta Local Fallera.

— (1981): *Els Graons. Fallas Algemesí 1981*. Algemesí, Junta Local Fallera.

Castelló Lli, Joan (1996): *Història de les Falles de Cullera 1928-1996*, Ajuntament de Cullera.

— (2014): *Pasqual Carrasquer: Creador de Falles*. L'Eliana. Carena Editors.

DD.AA (1982): *Els Graons. Algemesí Fallas 1982*.Algemesí, Junta Local Fallera.

DD.AA (1984): *Algemesí Fallas 1984*. Algemesí, Junta Local Fallera.

DD.AA (1985): *Falles en Algemesí 1985*. Algemesí, Junta Local Fallera.

DDAA, (1995-2014): *Suplement Especial Falles de la Ribera*. Alzira. Levante-EMV.

Ferri Chulio, Andrés de Sales (2008): *Les falles de sant Josep a Sueca*. Ajuntament de Sueca.

Lairón, A,; Garcia, P I Boluda, M. J. (2014): *1990-2014 Vint i cinc anys més de falles. 125 Aniversari de les Falles d'Alzira*. Ajuntament d'Alzira.

Maravilla Herraiz, Jordi (2013): «Algemesí...Falles sense memòria?», *La Veu d`ALGEMESÍ*, 15, pp.10-11. Algemesí.

AGRAÏMENTS

Agraït a un boig per les falles com és Joan Castelló Lli per la informació sobre les falles més boges de Cullera.

Malalts de les falles de Xàtiva

Begonya Martínez i Casanova *Psiquiatra aficionada*

Sembla estar molt de moda ara això de ser un *Malalt de falles*, la gent sovint ho empra per referir-se als que tota la vida hem qualificat com *un faller de veritat*, amb tot el que la definició de faller du darrere. Un veritable faller, però amb una visió actual, renovada i renovadora del que són les falles. Una persona més interessada en la vessant monumentalista i cultural, que en la rama festiva de les falles. Un home o dona que parla i escriu en valencià, que sovint col·labora a publicacions falleres, a blogs o inclús a les xarxes socials.

Però baix aqueta denominació també s'engloben tots els no-fallers, alguns d'ells van ser en algun moment part activa de la festa, i que senten especial passió pels monuments fallers. És personal assidu a les *plantaes* i que com alguns fallers de Xàtiva, peregrinen fidelment a la plantà de les falles de referencia del cap i casal. Els també anomenats friki-fallers, que són capaços de recitar els primers premis de falles, amb lema i autor, i que en una ullada destrien les peces de les nostres falles refregides i les ubiquen a les seus demarcacions originals.

A banda d'aquests malats de falles dels que ja voldria jo que haguera una epidèmia, hi ha a Xàtiva i per suposat a totes les poblacions on es planten falles, un bon grapat d'altres tipus de malalties associades a la nostra festa. Són el que podríem catalogar com *Malalts per les falles*, gent amb patologies falleres dignes d'estudi.

Serien uns malats que com els de l'Edat Mitjana, on es relacionava els trastorns mentals amb els dimonis i les bruixes, no tenen tractament i als que el foc i la foguera allibera l'ànima fins que es torna a entrar en el tràfec faller, moment al que recauen en el seu mal.

En primer lloc haurem de diferenciar entre els fallers o pro-falles i els antifallers.

Pel que fa als últims, segurament més d'una volta hauran escoltat en boca de la gent que avorreix les falles, pels trastorns de tràfic i el soroll que la festa ocasiona, pronunciar la frase «les falles em posen malalt». Seria un cas clar de **Fòbia** a les falles en general. Fòbia que sovint he pensant que més d'un regidor del nostre l'Ajuntament i inclús algun alcalde en pateix, per les poques facilitats que els dóna a les comissions falleres pel que fa al tallaments de carrers, ampliació d'horaris d'apertura de

casals a la setmana fallera, instal·lació de pèrgoles i tantes altres coses. Però avance que la fòbia no es exclusiva del anti-falles i entre en fallers apareix en multitud de variants que posteriorment detallarem.

Les malalties falleres de què parlem, són més bé uns trastorns transitoris que si bé no solen desaparèixer, remeten entre abril i setembre per reaparèixer una volta passat el mig any faller en vistes a les cavalcades del ninot que inexplicablement a Xàtiva es fan a l'octubre.

Hi ha de diversa índole i com les malalties mentals reals són difícils de definir de forma global perquè en cada individu es somatitza de una forma diferent, però podem començar per assimilar uns quants del trastorns reals a les vivències falleres.

Els **trastorns depressius** són habituals entre els fallers, siga en forma de ***Distimia*** (depressió crònica per baixa autoestima amb melancolia) que pateixen algunes de les comissions de menor cens i que constantment es comparen amb les de major pressupost, o en forma de ***Ciclotímia*** (que alterna estats d'ànim i depressió, acompanyats d'ansietat) i que pateixen pràcticament tots els fallers de comissions que participa seriosament en alguna de les competicions que organitza la Junta Local Fallera. El podríem conèixer per **Estrès *pel banderí*.**

Altra de les malalties mentals per excel·lència s**ó**n els ***Trastorns per ansietat***. I l'ansietat i les falles tots sabem que van lligades.

De quadro per ansietat catalogaríem el **Síndrome *cinquanta aniversari***, que patira R. Argentina sense amagar-ho el any 2014 i que per suposat, i encara que se empenyen en dissimular-ho, afecta enguany la falla Espanyoleto.

Lligat a este, perquè en realitat s**ó**n causa efecte apareix el ***Trastorn per estrés postraumátic*** TEP (que apareix després d'un episodi estresant) o ***TEP50 Trastorn per estres post 50*** i

Distints transtorns mentals afecten als fallers xativins. Antoni Marzal

és la dolència que patí certa presidenta i junta directiva acabades les falles de 2014.

M**é**s casos de la coneguda ansietat fallera però en este cas associada al monument seria el ***Síndrome del bou*** (ansietat que apareix al vore que el artista contractat no acabarà la falla que ja està pagada), el **Síndrome *de l'estuc*** (ansietat i excitació en vore l'acabat de la teua falla) i el recent ***Síndrome Baenas*** (ansietat per contractar un artista de renom per assegurar un premi a la màxima categoria).

Destaquen entre els trastorns d'ansietat les ***Fòbies***, definides com a por o pànic però també com odi a alguna cosa o persona.

Curiós **é**s el cas de la ***Eritrifobia*** (fòbia real al color roig) prou habitual entre els fallers de Xàtiva i que per ací coneguem com ***Argentinitis***. Que no **é**s altra cosa que una mania derivada del històrics resultats de la comissió R. Argentina.

Alguns dels membres de la Junta Local Fallera semblen patir alguna malaltia exposada al present treball. Antoni Marzal

Encara que sempre ha hagut fòbies veïnals a les falles de Xàtiva, m**é**s o menys conegudes, este tipus de manies contra-falla **últimament està estenent**-se a altra falla no sols pels seus qüestionats premis, sinó també pels comportaments d'alguns dels seus destacats fallers. Es tracta de la ***Ferrofòbia***.

Atacs de pànic i crisi d'angoixa són també dolències que afecten a presidents i juntes gestores en moments puntuals com les apertures de quadres plàstics de les presentacions, els transport de peces voluminoses de falla que no passen per baix d'un pont o que no ixen del taller del artista, o l'espera dels anhelats articles per al llibre de la falla que el delegat corresponent ha de reclamar constantment per tal que la publicació arribe a temps.

Una **amnèsia psicògena**, que no **é**s altra cosa que una amnèsia causada per un trauma, **é**s el que deuen patir alguns membres de la Junta Local Fallera, que abans de ser membres de les seues actuals falles, van pertànyer a altres. Segurament, el que no els deixaren tocar mai un banderí del primer premi va ser el detonant que els fa oblidar d'on venen i que ha fet que la amnèsia duga associada una fòbia.

I que faller no ha entrat en ***Trance*** alguna volta? Aquesta experiència es refereix a un mecanisme pel que la persona abandona les condicions externes i experimenta un estat de consciència alterat.

Hi ha fallers que entren en *trance* al cantar l'himne regional, com un conegut membre de la actual Junta Gestora de la falla Abú Massaifa, que ho fa amb la mà al pit. Un ***Trance patriòtic.***

Altres, la majoria, entren en ***Trance*** el dia 16 de març en acabar la entrega de premis en vore

baixar de l'Ajuntament al representants de la seua comissió. Un *Trance* en agafar un ***palet***.

El anomenat ***Trance per Paquito***, és un mal que afortunadament va desapareixent i que es donava no sols entre fallers, i que continua donant-se al hotels de Benidorm, al escoltar el pasdoble Paquito el Xocolater.

Altres que entren en estat de ***Trance*** són les Falleres Majors el dia de ***l'Ofrena*** a la Mare de Deu de la Seu. El cas es manifesta en entrar a la plaça, amb plors i gran emoció en vore a la seua Patrona, a la que pel que es veu, li tenen una grandíssima devoció.

La ***Possessió*** es un mal similar al *trance* en el que el domini del cos s'atribueix a entitats externes, dintre de les quals s'indica a dimonis i esperits. Però estar posseït no sols ha de ser estar endimoniat, pot ocórrer com una experiència quotidiana en el marc d'actes culturals i religiosos.

Diuen alguns que ***Posseïts pel dimoni*** estaven els fallers de República Argentina el dia 17 de març de 2014 per la vesprada. Tot pot ser.

Però com he dit tot no ha de ser dolent.

Posseït per Blai Bellver, està qui coordina aquest llibre, i crec que ell inclús ho reconeixerà, ates que inclús ho feia servir de malnom en alguna ocasió. Considere a Rafa Tortosa un dels Malalts de Falles amb què començava l'escrit, *un home del renaixement faller,* però la seua vessant més literària és la que dóna nom a aquesta malaltia.

I també ***Posseït,*** però per ***Tom***à***s Vinaches*** (president de la Junta Local Fallera de gran trajectòria) semblava estar Javier Garcia Paños quan començà al front de l'entitat perquè com ell, a més de ser el màxim dirigent de les falles de Xàtiva, presidia la confraria de la *Camilla*, duia temes futbolístics i treballava a l'ajuntament. Però ja fa dos anys que la marca de Paños supera a la de Vinaches pel que m'atreviria a dir que En Tomàs era un il·luminat i que era ell qui imitava al que anys desprès seria els seu successor.

Altre cas de possessió és l'anomenada ***Malaltia de la mà amb vida pròpia***, al que preferiria dir ***Síndrome del Palmero,*** mal que afecta a gran part dels presidents i juntes gestores de falla. En aquestos casos els que ho pateixen estan dominats per l'esperit d'un corista de *tablao* flamenc, de manera que no poden deixar d'aplaudir les iniciatives de la Junta Local Fallera independentment de la seua qualitat, motivats únicament per traure un benefici en favor de la seua comissió.

No massa lluny de la possessió estan els ***deliris***, falses creences que la persona malalta accepta como vertaderes a pesar de l'evidencia del contrari. Destacable és el ***deliri de grandiositat*** que senten gran parts del fallers en entrar a formar part de Junta Local Fallera, on veuen un aparador on mostrar-se al públic i donar-se a conèixer, sense adonar-se que el que fan és tot el contrari, posar-se a ells mateixos en evidència.

Mes allunyats del seu original significat de trastorn sexual estan l'exhibicionisme, fetitxisme i voyeurisme faller, però també es donen.

Exhibicionisme el que pateixen els que senten la necessitat de ser els protagonistes d'absolutament totes les activitats públiques de la seua comissió.

Si el ***fetitxisme*** és l'excitació que causen objectes materials, al cas de les falles seria eufòria pels colors del seus mocadors o el fet de vestir les seues camisetes.

I pel que fa als ***voyeuristes***, serien les falleres, fallers o indumentàries que a les desfilades observen de cap a peus als que duen peces o indumentària diferent per introduir-la al seu armari.

Parlant d'indumentària trobaríem altres dolències mentals que acusen els fallers però

sobretot les falleres. Es tracta del fenomen del ***peineterisme***, un *voyerisme* que dirigeix les mirades especialment cap a falleres majors de la ciutat i que es dona especialment a la ciutat de València on la màxima representant és seguida per una cort de fans allà on vaja.

A banda d'aquest fenomen hi ha altre cas curiós, el ***Síndrome de la Falda Curta***, que del que jo mateixa estic afectada i que es tracta de l'obsessió per vestir l'antiga i més tradicional de les formes.

I també el ***Síndrome Stendhal*** o ***Malaltia de la bellesa*** que seria la sensibilitat màxima i l'augment d'emoció en estar davant d'obres d'art i que pateixen les que he qualificat com **peineteres** en tenir davant vestits de seda i arracades sobredaurades. El podríem anomenar com ***Síndrome Lampazo,*** pel teixits que hui en dia obsessionen a les falleres.

Parlant de falleres, en concret de Falleres Majors, tenim el ***Síndrome de l'eterna FMX*** (Fallera Major de Xàtiva). Qui no ha escoltat a alguna presentació fallera a l'alcalde de la ciutat dir-li a les FFMM de Xàtiva això de què a partir d'ara sou per sempre nostres Falleres Majors perquè el vostre nom està des de ja escrit amb lletres d'or al llibre de les falles de Xàtiva? Doncs hi ha xiques a qui la frase se'ls queda al cap per sempre més i no assumeix que una volta s'acomiaden del seu càrrec tornen a ser com sempre foren unes falleres més, i que l'estima i el respecte que no saberen guanyar-se desapareix quan es tanca el teló.

És ben cert que quasi totes les activitats falleres podrien tenir les seues obsessions associades, però hi algunes de diagnòstic conegut com la ***Piromania***, associada en aquesta cas a la pólvora.

I en la vessant més cultural de les falles, la ***Bibliomania*** o obsessió per col·leccionar tots els llibres de falles que pateix Ximo Sánchez i el ***S***índrome ***de Diógenes*** que fa que fallers com Josep Barberà acumulen a casa absolutament tot el material referit a la seua comissió des dels seus inicis.

I si de síndromes va la cosa, en tenim de ben variats i curiosos.

El ***Síndrome Ulisses é***s l'estrès crònic que pateix el membre d'una parella que abandona la seua comissió fallera de sempre per apuntar-se a la del seu company sentimental. Causa enyorança i soledat, i sol acabar en el retorn del faller o fallera a la seua comissió d'origen.

El Síndrome de la fallera accelerada, seria l'estrès que pateixen mares de família falleres que a més de gaudir de la festa han d'enllestir els seus fills i marit per acudir als actes que requerisquen anar amb indumentària valenciana. I associat al mal de la fallera accelerada apareix a la majoria dels casos el ***Síndrome de les iaies esclaves*** que inevitablement es fan càrrec dels seus nets a les nits de falles per tal que els seus fills gaudisquen de les nits de festa.

Com no també apareix a les falles de Xàtiva el conegudíssim ***Síndrome d' Estocolm,*** que exculpa del seus mals al segrestador i que segurament afecta a Javier Garcia Paños vist l'especial interès que mostra per acudir als actes de la falla República Argentina que suposadament el va ofendre tant al passat exercici.

El síndrome de burnout o síndrome del faller cremat en al·lusió al fet de cremar-se per la feina que comporta el tenir un càrrec a una comissió fallera amb falta de suport per part de la resta del membres de la seua falla i que aboca en la desconnexió del faller de tots els actes fins l'arribada de la setmana fallera. I que en casos extremes com el de l'única presidenta que fins ara ha tingut la falla Espanyoleto desembocà en la baixa de la mateixa de les files de la comissió.

El síndrome de **l'Emperador,** pel que els joves intenten imposar la seu autoritat front als ma-

jors, el que afecta al vicepresident primer de la Junta Local Fallera acostumat a què el president delegue en ell les feines que no vol fer.

I encara que els presidents de hui en dia són cada volta més joves, tenim també **Síndrome d'Otelo o de l'esposa del president de falla,** que no és més que la creença de què la parella li esta sent infidel, en este cas amb una Fallera Major.

El síndrome ***d'Alícia al país de les meravelles,*** són deliris que afecten a la percepció que temin de l'espai i el temps, i que fa pensar als fallers, al vore el seu monument al taller de l'artista faller, que tindran una falla de gran volum.

Hi ha s**índromes** que son exclusius de homes com:

El **Síndrome de Peter Pan**, pel conegut personatge de Disney que no volia créixer, i que sols afecta a homes. Es centra en fallers que es creuen eterns joves com *El Bala* de la falla Benlloch o Enrique *el Pelat* d'Argentina.

El ***S***índrome de la panderola, o del ***Men in Black***, que afecta a algun que altre president de falla i membre de la Junta Local Fallera, que tot i que acostuma a vestir a l'antiga a la majoria d'actes fallers, no renuncia a traure la xaquetilla negra i el faixí que el distingeix amb el càrrec que ostenta.

I ens queda encara el **Síndrome del capital General**, la coneguda obsessió del antics fallers que vestien l'anacrònic traje negre de faller i emplenaven els frontals de la seua jupa de xapes, pins i guardons.

I parlant d'insígnies tenim també el ***Síndrome de l'últim sopar o de la multiplicació de les xapetes d'or***, que es a causa de l'obsessió del nostre president per guardonar a quanta més gent millor abans que acabe el seu mandat i que aquest any ha desembocat en concedir quatre insígnies d'or de la Junta Local Fallera, en lloc d'una com és d'habitud.

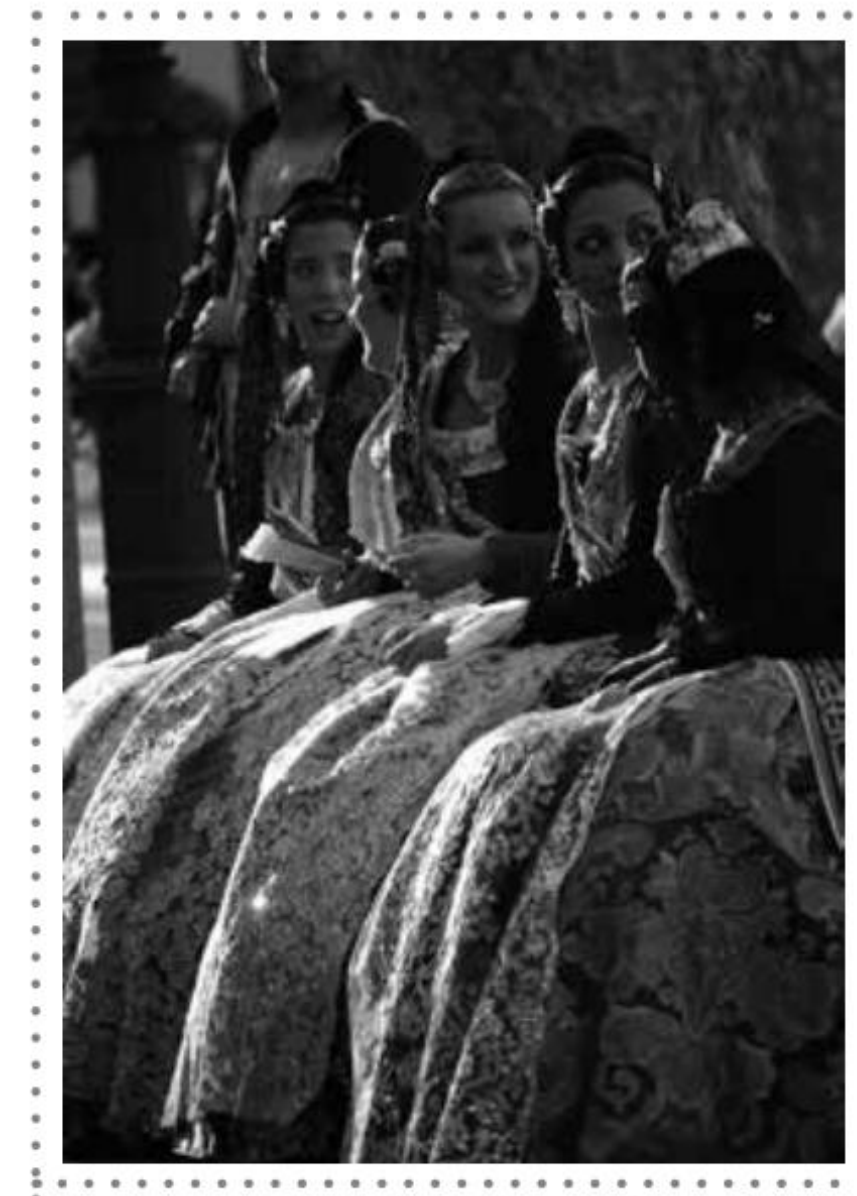

Les falleres, sobre tot les falleres Majors, pateixen Síndromes relacionats amb les falles. A. Marzal

En fi, que qui llija les meues paraules pot pensar que els fallers de Xàtiva som una banda de malats dignes d'estudi, potser ho siguem, però no més que altres festes o altre tipus d'associacionisme. El cas és que a molts de nosaltres les falles ens trastornen. Ens tornen bojos. Unes voltes ens trauen de les nostres caselles i altres pensem que no podríem viure sense elles. Tots patim algun dels estranys mals que he descrit i si no ho fan de segur que si el coneguera li'n trauria un. Però que com deia al principi, tots els nostres mals s'aplaquen en vore plantada la falla al carrer i en estar amb els companys compartint estones agradables i desapareixen amb el foc com passava a l'edat mitjana. Si no és el seu cas i la cosa perdura, millor no em facen cas i acudisquen a un especialista.

AL NÚMERO ANTERIOR...

Número 8 - març 2014

LA RELIGIÓ I LES FALLES

UNA IMATGE I VINT LÍNIES

L'home va inventar a Déu
Toni Cucarella · Antoni Marzal

Punts de vista *Ximo Cerdà · Antoni Marzal*

Quina alegria de flors...
Adela Ruiz · Antoni Marzal

LA FALLA DE PAPER

San Chusé *Miguel Santaeulàlia*

F DE FESTA, FLAMA, FOC, FUM, FALLES

La religió al Programa de festejos faller
Rafa Tortosa

L'església catòlica davant de les falles a la II República, una visió mediata. La Derecha Regional Valenciana i el jurat de censura
Ramon Estellés

Falles, Fogueres, República i Església
Ivan Esbrí

L'ofrena falllera, un invent del nacionalcatolicisme franquista *Gil-Manuel Hernàndez*

Deus de fang i falles que els idolatren
Joan Castelló

Els símbols religiosos i els cadafals fallers. Ceramista Ros, un cas recent. Xoc de cultures. (In)tolerància i tradició
Juanjo Medina

Alguns aspectes de la religió als cadafals fallers de Xàtiva *Joan Quilis*

Cinc episodis de religiosos a les falles de Xàtiva *Rafa Tortosa*

Buscant la protecció (II): objectes devocionals *Vicent Ferrnadis*

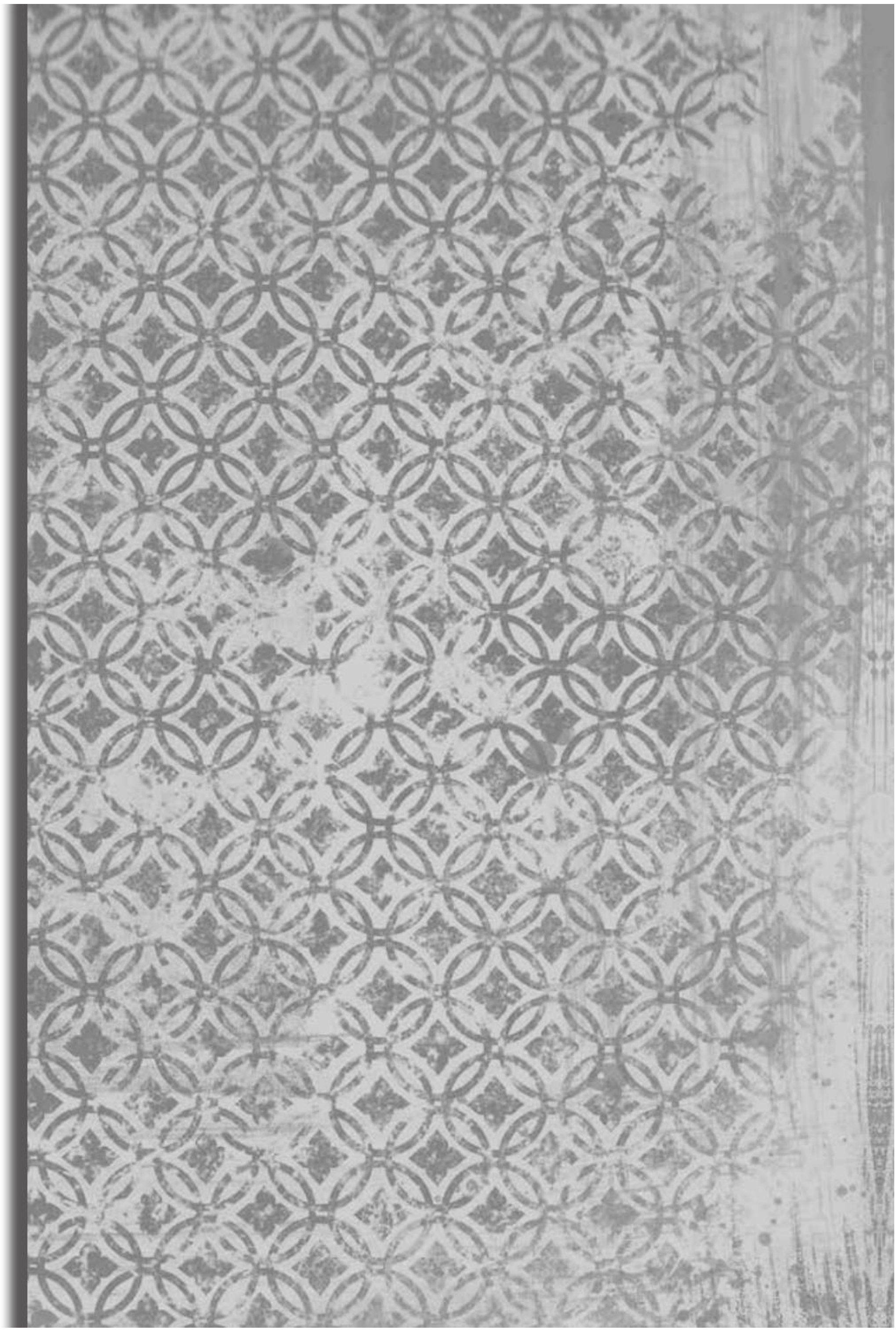

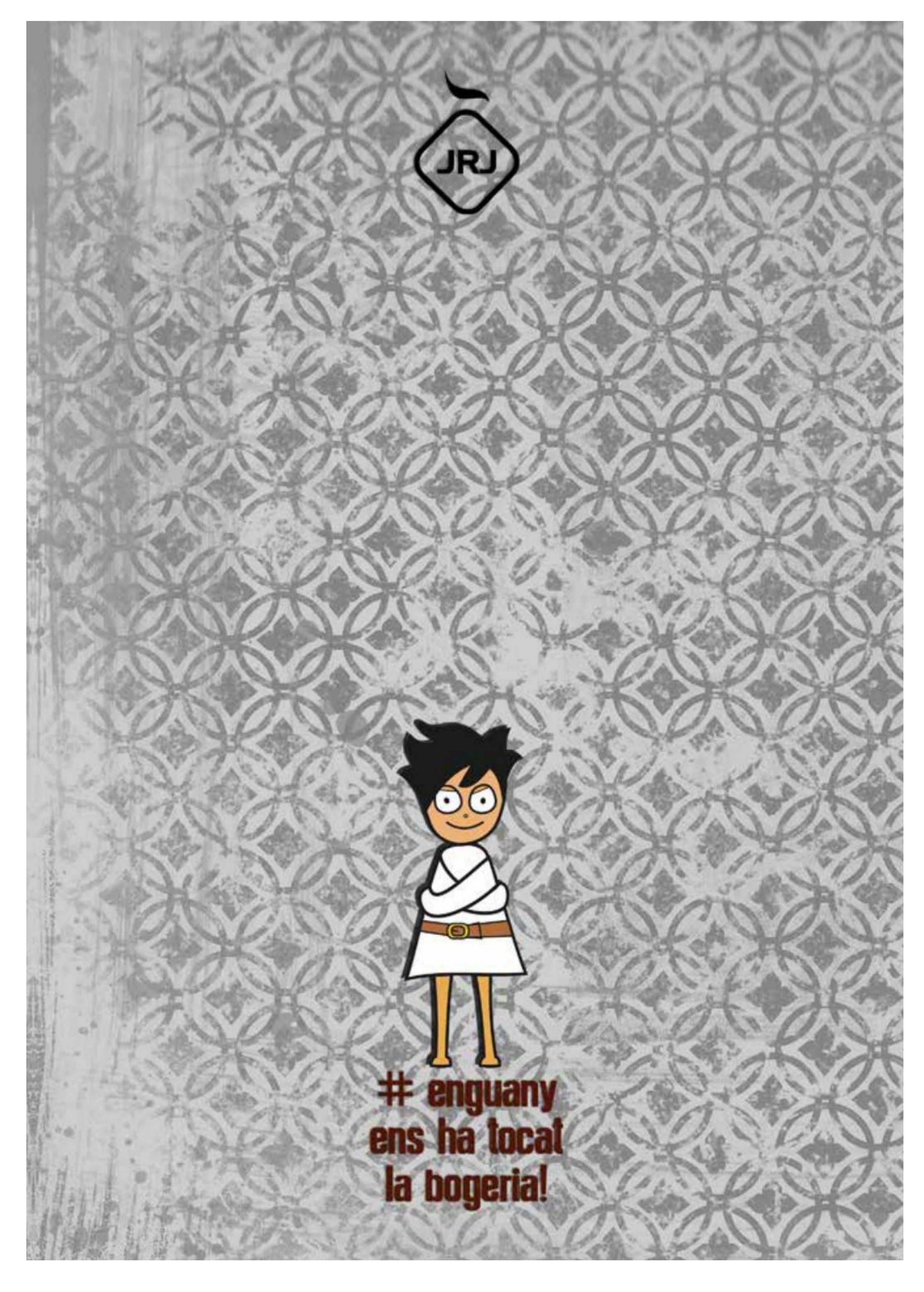
JRJ
enguany
ens ha tocat
la bogeria!